Смеркалося.

На світі був день, але Чуйкевичеві тьмарилося в очах. Насилу розплющував їх.

І тоді поза валами ранених і трупів, десь далеко на виднокрузі, бачив сонце червоне, як велетенська рана. Хтось небо простромив мечем, з нього лилася кров.

Багато її, всі поля червоні, ввесь світ.

Стулив повіки: "Не дивитися, не бачити..."

Та біль не дає...

Пробував ворухнутися.

Сто свічок спалахнуло в очах. Чорно. Спати хочеться. Спати, щоб болю не чути. І болю і жаги, бо жага пекучіша ще від болю, язик до піднебіння прилип, у грудях вогнем палить. Але що це з ним? Де він? Ага, під Полтавою... А там річка Ворскло...

Ах, коли б із-під тих трупів добутись, може й до Ворскла доволікся б. З якою насолодою зачерпнув би долонями води. І пив би, пив...

Хотів рушити ногою. Та годі. Вона лежала на чиїйсь спині, привалена, як колодою, іншим трупом...

Ті вже не чують болю... Щасливі. І цей направо і той наліво і всі вони, що лежать кругом валами.

Ще так недавно гуло тут, клекотіло людське море. Тепер його хвилі немов скам'яніли. Тільки десь ворухнеться ще; зойкне, застогне, крикне, пручається. Один через одного перевалюється, як у кошелику раки.

А на полях валують дими. Ніби марево якесь із кадильницею ходить; над трупами кадить, похорони справляє. Невже ж і його загребуть? Зжахнувся. З'ява ця, немов опир з несамовитими очима, виринула перед ним. Чуйкевич задивився в ті очі, чуючи, як вони ростуть, більшають, а він маліє: щораз маліє, аж до порошинки...

Збудив його біль у костях. Свердлило, до серця добиралось. Треба щось діяти, так годі довше. Прийдуть, подумають — вмерлець і жбурнуть разом із іншими в яму. Розпачливо бігав по закамарках мізку, збираючи шматочки свідомости. Розсипалася, як порохно. Кликав на поміч силу волі й неначе тінь її побачив. Чіплявся, до себе горнув.

Як це все сталось?.. Силкувався нав'язати нитку:

Так... був тоді гарячий день. Два різні буруни насунули на себе. Вдарили гарматні громи... почався бій... До гетьмана від короля він гнався кінно зі штафетою. І здавалося, що все гаразд, наші перемагають. Та нараз зчинилася у шведів метушня.

"Король убитий. Король не живе, о горе нам, шведи!"

Але що далі, не тямить. Думка рветься.

Чого ж це ті люди так стогнуть, харчать і караскаються? Чому не відженуть мух, що пообсідали купами роти й очі, це ж гидке, нестерпне, що думати не дає, тоді як він із усією натугою гадки пов'язує.

Так... Короля принесли до обозу. Він блідий, без пам'яти, нога в нього, як колода, посиніла. Шведи безрадні, потратили голови. Ніхто не відає, що й куди. Тільки Левенгавпт, як у лихорадці, трясучи руками,

старається переконати генералів, що треба залишити всі вантажі, коні від возів роздати пішим та щодуху відв'язатися від ворога, як це він зробив під Лісною. І старшини тієї гадки, тільки вони хотіли б відступати з усім добром.

Але хто видасть наказ, як король безпритомний, немов мерлець на марах, а шведські генерали не в злагоді з собою?

Положення жахливе, земля горить під ногами.

Несподівано з'являється Понятовський:

"Короля на повозку! Ще, на сором, москалям попаде в руки..."

І не докінчив, бо очі всіх звернулися на куряву, що неслась від середини боєвища...

На лівому крилі кипів ще бій. Там запорожці, поляки й рештки шведів відбивали ворога — гупали безустанку гармати, клекотіла мушкетна пальба. Та праве крило пішло врозтіч. І в центрі — пустка. В цій саме прірві, немов повітряна труба, кітлувала в бік обозу курява, неслися дикі верески й скажене виття.

Генерал Левенгавпт, піднявши далековид до очей, довго вдивлявся, але і не міг визнатись, що це за мара. Аж дідуган, запорожець, що порядкував возами, прислонивши дашком долоні очі, зразу відгадав: "Калмуки, псявіри! До бою вони не теє, але в обозі накоїти лиха вміють: до нас закрадаються!.."

Вмить обозники кинулись до возів, старшини повсідали на коней та, на щастя, калмуки завернули. А за хвилинку від лівого крила, де йшла ще битва, причвалував гурт кінних — поляки, козаки та ще декілька шведів.

Вкриті курявою, запечені сонцем, чортівськи блискали очима. Були між ними й поранені, один швед зісунувся по шиї верхівця на землю. Його підхопили на руки, але він тільки зітхнув у смертних судорогах і сконав.

"Це зі свити Піпера швед, — пояснив Понятовському якийсь поляк старшина, — Піпера наскочили калмуки і він, як наполоханий заєць, ввігнався просто москалям у руки".

"Буває й у шведів, — відповів Понятовський, — тому нам тепер, панове, самим треба подбати про себе: чого дочекаємось з заложеними руками? Пропадем ні за цапову душу! Давайте короля на повозку й до гетьмана... Він же ж господар цієї землі, найкраще порадить ... "

Гетьман, хоч нездужав, не тратив надії. Пригода з Піпером теж не здивувала його. Знав шведів: добрі з них вояки, коли йдуть уперед, та при невдачі, як ще не стане верховода, розбігаються, немов вівці без барана.

"Чуйкевич! Сотник Чуйкевич!.." — і Чуйкевич виструнчився перед гетьманом, чекаючи на приказ.

"Негайно зібрати обозну прислугу, всіх чурів і канцеляристів — що лиш живе та дихає: треба розігнати тих псів калмуків на сто вітрів, заки рушимо в похід, відв'язавшись від ворога".

Чуйкевич, почувши наказ гетьмана, став порядкувати загін. Йому помагали інші старшини, обозники і канцеляристи, відпрягали коней від возів, всідаючи верхи.

"Готово..." — блиснув Чуйкевич шаблею.

В цю мить десь узялася Мотря. Вона простягнула до нього руки. "Не залишу тебе самого" — благала, підбігаючи за кінною батавою, що

розверталась у широку лаву. Вже курява закрила останніх вершників, вже затих глухий тупіт кінських копит, а вона бігла й бігла навмання.

І тут знову увірвалася нитка його думок. Ага...

Він лежить безпорадний і нізвідки порятунку. Кров спливає, біль мучить і спрага вогнем пече. Як довго він лежить? Довго, мабуть. Зі сил до решти вибився, в очах чорніє, в голові гуде. Затуляє повіки. Темно, пітьма... Невже ж кінець?..

Хто це?..

Хтось ноги йому догори піднімає, добуває з кліщів голову, хтось ціле Ворскло до уст нахиляє. П'є...

Вона, Мотря, чи привид? Ні. Це її дотик долоні, що материнською рукою біль злагіднює. Мотря...

Але чому ж у неї троянда на грудях? Вітер червоні платки обриває і вся вона обсипана ними.

"Чи й ти ранена, Мотре?"

"Не хвилюйся, — мовить, — дрібничка..."

І знову темінь. Безодня...

Вернувшися до пам'яті, Чуйкевич бачив, як Мотря та ще довірений слуга її, що ніколи не покидав своєї доброї пані, несли його, переступаючи трупи і ранених.

Скрадалися, бо розгукані, безпанські коні чвалували боєвищем, з очима, що червоніли, як вогняні рубіни. Коні Апокаліпси...

Ступали з трудом нога за ногою, западаючись по вибоїнах. Старому слузі, що двигав майже ввесь цей тягар, не ставало віддиху. Коли прогонили скажені коні, Мотря, приклякала й хрестилась: "Господи, помилуй нас грішних!.."

Вже до острівця доходили, до невеличкої діброви, що чубами своїми зеленіла, вже ловили жадібно легіт прохолоди, як нараз принишкли до землі. Чуйкевич повернув головою і побачив їздця в одежі гвардійського полковника, в зеленому каптані з червоними облогами, зі шпагою у одній руці й тригранним, чорним капелюхом у другій. Вибалушені чортівські очі, роздуті ніздря, буйне, довге волосся, як грива — цар...

Капелюхом боєвище здоровить, шпадою погрожує. Кінь під ним породистий, шумою вкритий — басує, зубила гризе, піною слинить. А вітер клапті тієї піни в очі трупам мече — ранені москалі зводяться насилу й харчать протяжне "ура-а-а-а-а!" Цар бій-поле об'їздить, під владу свою бере. За ним перуки, шарфи, різноквітні каптани, золото та срібло.

Переможці...

А ми?.. І Чуйкевича за горло здавило. Скипіла кров, серце стиснулося. Думки у голові одна одну переганяють.

Де гетьман, де наші?..

Та ось мій вершник на спіненому коні вже настигає. В очах його блискавки і лють.

Нараз царський кінь перед Чуйкевичем ногами завис у повітрі, дуба станув сполохано, вбік рванувши.

В цей мент ще раз понеслося це дике "ура-а-а", й білі перуки й різноколірні каптани обскочили їх довкола.

Чуйкевич бачив кінські ноги, які тупцювали, чув кінське дихання і вигуки вершників: "Хто ви? Що ви?"

Справді: хто ми й що ми?.. Чуйкевич знову втратив свідомість...

Цар, об'їхавши побоєвище, приймав звіт генералів, дякував їм. Коли йому доповіли, що вбитий піхотний бригадир Феленгайм, полковник Львов і майори Ернст та Голм, він тричі перехрестився, відмовивши "Отче наш" за їх душу. "Самі німці" — подумав. Ранені були й генерал Рене, полковники Леслі, Інгліст, підполковник Карст та москаль, князь Горчаков, а список цей з кожною хвилиною збільшався. З найближчих царських людей не потерпів ніхто. Вони надбігали від своїх частин і ставали кругом царя, здоровлячи його з перемогою.

Генерал-поручник князь Голіцин зіскочив з коня. Його постава, перестрашене лице з вибалушеними очима зраджували захоплення і рабську покірливість: "Мужественною крєпостею от Господа утвержденний благочестівейший цар! Кто тєбя дастойно." — і зацукався, бо побачив, що цар не слухає його, а дивиться, як надходять полонені шведські генерали: Гамільтон, Штакельберг і молодий князь Віртемберзький. Цар піднявся у стременах і з насолодою оглядав лицарські обличчя людей, що про них чув, а дотепер їх не бачив. Ступали вояцькою ходою, ніби байдуже їм усе. Дивилися, але не бачили нікого. За кілька кроків перед царем зупинилися, подаючи різко свої назвища:

"Генерал Гамільтон!".

"Генерал Штакельберг!".

Третій не вспів відізватись, як цар зіскочив з коня та простягнув до нього руку.

"Князь Віртемберзький" — почувся майже хлоп'ячий голос.

Цар підняв брови і відкрив рот, але не сказав нічого. Всі зрозуміли, що вийшло непорозуміння. Цар думав, що це король Карло й хотів відіграти історичну сцену. Та виявилася помилка. Простягнена царська долоня стиснула дрібну руку молодого німецького князика, що ніяково почував себе в тій новій, несподіваній ролі. Цар помітив і усміхнувся. "Вітаю панів", — промовив по-німецьки, — "та прошу до моєї кватири: гостям раді!"...

В Полтаві дзвони дзвонили. Цар, п'яніючи на радощах, бенкетував та казився водночас: казав саджати на палі мазепинців.

Інакше поводився він зі шведами. Шведи були для нього тими чужинцями, що проти них навіть йому, переможцеві, доводилось виявляти ввічливість — нехай про москалів не думають погано: його ім'я славлять по всьому світу. Це ж — "загранічні..."

Слово "загранічний" у Москві мало магічний звук. Москалям бо притаманне — з одного боку вивищування себе: чванькуватість, а з другого — почуття меншевартости. Звідсіля й жадоба підглянути все, що європейське, й перегнати його. А при тому зависна ненависть до цього Заходу при пошані до "загранічних". Тому й усякі "принци", "принцеси", "абзаци", "вокзали", "курорти" й інші "бутєрброди" такі милозвучні для московського вуха, дарма що німецькі.

І цар Петро був теж москалем з крови й кости; його манило все, що "загранічне". А саме шведи були тими "загранічними", що передували тоді в світі. Пустити їм дурмана великодушности, заманити до себе на службу, це надійна користь з перемоги, при недостачі своїх фахівців. З тих саме причин шведські полонені не так важко переживали полтавську трагедію. Не то що українці, які конали на муках, а їх оселі йшли з димом разом з жінками й дітьми. Шведські полонені бачили те все та здригались на вид царських звірств. Вони теж співчували українцям та помагали нещасним товаришам зброї. Не одному мазепинцеві рятували життя, переодягнувши його у шведську одежу, ділилися з ним останнім куском хліба.

І шведським полоненим достойникам, запрошеним на пир у царське шатро, було ніяково. Вони почували себе немов під час весілля на цвинтарищі. Та відказатись не було змоги. Прийшли і зніяковіли. Поставали гуртами у шатрі й куняли. Дехто з генералів, щоб дорешти не вснути, переступав з ноги на ногу, ніби гусак на стоянці.

А тим часом цар у своїй похідній спальні, за бічною занавісою, кінчав гардеробу, переспавшись і відпочивши.

З кухонного переділу подзвонював столовий посуд, нісся запах печеної баранини, подражнюючи витончені на голод шведські носи.

Генерали шепотіли між собою, раз-у-раз озираючись.

Піпер тримався осібняком. Що він думав, комбінував у своїй дипломатичній голові, годі знати. Він, що розв'язував найскладніші політичні питання, тепер підпирав стіни царського шатра, зданий на ласку Божу й ворога азіята.

Та ось цокнули остроги, виструнчились прибічники, заясніли нові воскові свічі. Увійшов цар.

Шведські достойники повставали півколом, цар підходив і стискав їм руки. Генерали кам'яніли в вояцькій поставі, механічно схилюючи голови. Піпер при стисненні руки усміхався до царя і щирив зуби, як мерлець до стелі.

Цар був у гуморі и не щадив ласкавих слів:

"Ах, як мило мені повитати Вас, ексцеленціє Піпер, і всіх приявних тут панів генералів!.. Досі доводилось нам зустрічатися тільки в боях, тепер можу особисто стиснути Вашу лицарську руку. Доля химерна, мої панове! її й конем не об'їдеш. Так воно"... і не докінчив, бо звернув увагу на молодого штабовця, з перев'язкою на голові.

"Бачу, що й вас не пощадила сьогоднішня баталія, любий поручнику".

"О, так, ваша царська величносте! На волос, а був би пожив смерти. Зараз таки поруч нашого дорогого короля..."

"А що це у вашій руці?"

"Кусень з розторощених кулею королівських ношів: узяв на пам'ятку, як дорогу реліквію"...

"Невже ж король, мій любий брат, убитий?", — і цар поглянув допитливо по шведах.

"Не знаємо, ваша царська величносте", — відповів, зітхаючи, Гамільтон.

"Я того не хотів" — нібито оправдувався цар, а в душі думав: "Ніс вовк, понесли й вовка".

Настала мовчанка.

"Ну, що ж, панове, — промовив урешті цар — ми вояки і навчені дивитись смерті просто в очі. Краще нам не роздумувати, бо час минає! — і показав рукою на місця за столом. — Будь ласка, по чарочці, веселіше стане на душі..."

Прислуга налила великі поставці.

"Вип'ємо за нашого дорогого брата, а вашого короля! — сказав цар. — Нехай йому вояцька доля не буде мачухою!"

Почався царський бенкет, а шведська "катова вечеря". Так думали шведські генерали, так думав і Піпер. Йому з думки не сходила шведська армія й нещасна полтавська баталія:

"Чи не зробив король знов якої нової дурниці? Це йому не купити. Добрий вояк, а марний політик. Вся надія на Мазепу: старий лис, не раз у залізах бував і вихопився. Може, й тепер знайде який вихід?"

Піпер у гадках усі можливості перебігає, а між тим кожне слово ловить, чи не почує щось про шведів, про короля свого. Боїться лише того, щоб цар не рушив у погоню.

На щастя, цареві не до того. Він п'яніє на радощах, тріумфує. У короля знайдеться ще час на відворот...

Піпер крадьки позирає на царя, хоче зрозуміти цього північного сфінкса, людину, повну загадкових суперечностей... Заспокоюється. Ще раз приходить до висновку, що цар не пішле погоні. Він не втратив ще віри в Карлового генія, та надто дорожить несподіваною перемогою, щоб рискувати. Погоню вишле цар щойно тоді, як розгадає задуми Карла. Тепер він залишає Карлові ініціативу. Петро хитрун: монгол і візантієць в одній особі — европейська культура — тільки зверхня в нього позлітка. Це Атиля, Тамерлян, Бату хан, Іван Грозний. Кров їх пливе в його жилах, що посторонками набігають на великих неспокійних руках, і, мов сині гадючки, в'ються на дрижучих висках... Цар тепер роздумує, комбінує: хоче знати розміри перемоги, а покищо їсть, п'є та бенкетує, приймаючи водночас із боєвища звітування.

Там саме перечислюють убитих і поранених: москалів та шведів. При своїх цар морщить чоло, при чужих його очі світяться, як у вовка. Так і видно, що він хотів би, щоб їх там лежали тисячі, щоб усі до одного встелили покотом боєвище. І король, "дорогий брат", теж. Але його покищо не знайшли, значиться — він не поляг, він тільки ранений... І — цар п'є.

За кожним разом, коли донесуть йому про якогось мазепинця живим узятого, здригається і дає знак — коротко — "на паль", причому вимовивши таке жахливе слово, вкладає шмат мяса у свій широкий рот, на закуску.

"Івана Чуйкевича со женою живими взяли" — сповіщає старшина від доручень.

"Чуйкевича?"

"Так, зятя генерального судді, Кочубея" — пояснює Меншиков.

"Собака! — крізь зуби засичав цар. — А його жена?"...

"Митря Василівна" — притакує Меншиков.

"Обоє на паль" — рішив цар і попив вином.

Меншиков дивиться на царя своїми баранячими очима. Брюс кривиться, Долгорукий покашлює, а по обличчі Шереметьєва ніби жовч розливається: "Жінку на паль?"... Йому робиться ніяково й соромно.

"Ваша царська величність зволять вселаскавіше прийняти до відома, що Мотря — це донька Василя Кочубея..."

"Кочубея?" — і цар свердлить Шереметьєва своїм несамовитим зором.

Але Шереметьєв витримує цей царський погляд: "Того Кочубея, що за вірність вашій величності голову поклав на колоду. Вдова по Кочубеєві та діти покійника припущені до царської ласки".

Цар не спускає очей із Шереметьєва. В шатрі робиться тихо, як перед бурею. Ось-ось і лусне грім. Тільки Меншиков усміхається злобно. Він

почуває себе певно. Він безпечний. Грім не вдарить у нього, тільки у Шереметьєва.

Цар подумав. Потім підніс грізно одну брову й, вихиливши душком чарку, вирішив:

"Помилувати цим разом та взяти під варту. Побачимо, що буде далі".

3.

Побита, але не розбита козацько-шведська армія посувалася здовж правого берега Ворскла в напрямі Нових Санжар.

Двадцять гармат і дванадцять моздірів глухо по шляху туркотіли. Не везли за ними ні пороху, ні куль — в деяких пірвані дула, валка гармат-мерців воліклася.

Левенгавпт радив залишити цей зайвий хлам, але король не погодився. Досить під Полтавою трупів залишили, і поранених, і тих, що на палях торчать. Спомин про них палить... Як Неронові смолоскипи... Ще гірше... Коні жахалися тих палів і тікали як біснуваті. Це вже не був гнів, ані помста, лише кривава оргія, що перед нею здригається кожна людина.

Кинутися туди й або покласти край тому варварському знущанню, або самому полягти.

І це хотів зробити король, але йому не дали. Зупинили перед божевільним кроком. А тепер він їде у Маєрфельтовій кареті, а палі біжать за ним, і кличуть: "Як ви нас залишили? Верніться." Та вернутися годі.

Двадцять тисяч людей і кілька тисяч возів сунуть лавиною вдолину. Триста прапорів, як стадо птахів, летить у сумерках вечірніх. Гаснуть

останні блиски червоного сонця, зимні тіні лягають на землю, вітряки крилами поскрипують. Трави, збіжжя принишкли до землі... Страшно їм. Ще тільки в балці вилискується озерце, як незаплющене око, але піднявся туман і більмом затулив його.

Глуха ніч.

Темна ніч.

Вона нічого не бачить, не чує. Не зрадить походу цареві. Щаслива дорога...

І шведсько-козацька армія, буцімто справді завірила українській ночі, справно і спроквола прямує з руслом тиховодного Ворскла. Поспішати незручно, бо забрала з собою декілька тисяч селян, тих, що перед Москвою втікали, і тих, що рови при облозі Полтави копали та харчі довозили. Тепер вони на роздоріжжях звільна відлучуються, повертаючись до своїх осель.

Безгамірно й тихо відбувається цей похід. Кожний бо відворот сумовитий, не то що наступ уперед — радісний, веселий. Шульне сайгак, зірветься дрохва, самотний лебідь розпустить білі крила і, як дух, щезає в нічному тумані. Стурбовано б'є перепілка в житі і журливо кигикає чайка... "Ой біда, біда тій чайці небозі."

На небі вузький і блідий серп місяця ледь-ледь майоріє, з лісів вискакують тіні, хрести рамена простягають, благословлять, чи зупинити хочуть? Луги й левади пахнуть ладаном, чи тмяном?..

Король не може вснути. Рана пече, допікає. То жар, то стужа перебігає по тілі. То тратить пам'ять, то свідомість з невблаганною жорстокістю кладе йому дійсність перед очі.

Він програв битву. Втратив стільки тисяч людей. П'ять генералів, чотири полковники в полоні. Та ще й канцлер Піпер, і секретарі Цедерголь і Дібек. П'ятьох драбантів годі дочислитись. Невже ж і вони в неволі у Петра?

А все ж таки війна ще не скінчена. Цар передчасно тріумфує. Не він тут переможцем, а куля з невідомого кріса, що 17-го червня королеві поцілила ногу... Проклята куля. Стільки лиха накоїла...

І король з невимовним жалем дивиться на свою ліву ногу, що мов колода біліє. Пробує ворухнути нею й чує, як сто ножів впиваються в його тіло. В тім болю свідомість щезає. Він не іде, лиш тією болючою ногою оре товстий полтавський чорнозем. Десь далеко шумить Ворскло, деркач дерчить, б'ють перепели, пахощі піль мішаються з запахом мастей на нозі.

Переможений король лежить на крилах трьохсот прапорів, що нового гнізда шукають, щоб відпочити та знову зірватися до лету.

Чи то так серце б'ється, чи тупотять кінські копита? Торохкотять вози, двадцять гармат і дванадцять моздірів, таких безсилих, як і він, шукають у степу дороги. Знайдуть чи ні? Промовлять ще своє гомінке слово, чи замовкнуть навіки? Ох, чого ж це так нога болить?..

Ганна Обидовська обтулює накривалом недужого гетьмана. Минула північ, і поранковим холодом повіває від сходу. Гетьман мовчить, і Ганна з острахом вдивляється в його обличчя. Боїться, щоб не вмер. "Може, ваша милість вина нап'ються?" — питає несміливо.

Гетьман перечить головою. Його оп'янюють думки. В думках перечисляє втрати і зводить докупи те, що залишилось. Яка тисяча людей...

Мало... Та зате певні. Певніші від старого Чуйкевича, Зеленського, Максимовича, Григоровича й Гречаного, що перед самим вирішенням діла перейшли до царя. Так відпала остання полова від зерна. Щоправда того зерна мало, дуже мало, зате воно цільне й здорове. По нинішнім кривавім дощі з кожного зродиться колись сто зерен. Не для Москви, а на пожиток власного народу, бо переможуть голоси землі і крови, сильніші від усіх голосів світу. "Мусять перемогти" — уголос промовив гетьман, бо він не міг затаїти тієї задушевної гадки.

"Що ваша милість кажуть?" — спитала затривожена Ганна.

"Нічого, Анночко, — відповів ніби байдуже, але як побачив її очі, повні сліз, мов очі Магдалени, зробилось йому жаль. — Я сказав, Ганно, що наше діло мусить перемогти, бо воно справедливе".

"А невже ж справедливість є на світі"?"

"Не знаю, але нам треба вірити, що є..."

Замість відповіді розридалася. Доки гетьман мовчав, доти боялася, що він не видержить нинішнього важкого удару й сконає на її руках, кріпилася, поборювала свою м'яку вдачу, щоб бути йому сестрою жалібницею, а тепер, як промовив, сили покинули її.

Увесь трагізм моменту явився перед нею, як коршун на порхливу пташку, наляг на її ніжну, радости спрагнену душу. Хлипала й безрадно тулилася до гетьманової груди.

"Чого ж ти, дитино, ну, чого? І добре, що сталося. Переломані леди. Порвані зв'язки з Москвою. Що гнилого в Україні було — відпало. Що здорове, почне боротьбу за визволення і — визволиться. Розумієш? Визволиться."

Дивилася великими, перестраженими очима. Бачила те, що є, а гетьман передбачував будучність. Не могла його зрозуміти, але вірила і тая віра заспокоювала її.

"Стільки людей погибло... — лебеділа, — цар такий лютий," — і чути було, як дзеленькали її дрібні зуби.

"Цар смертельний, а народ вічний і вічне в ньому стремління до волі."

"Там... лишилася... Мотря..." — крикнуло нараз її серце і — на той крик гетьман відповіді не знайшов.

Тихо їхали дальше.

За ними ніби далеке море грало, потонулі дзвони гули, минуле зі стонами западалося під землю, а перед ними розгорталося невідоме, широке і непевне, як українські степи і як неосвідомлена душа.

Іноді зупинявся похід. Треба було впевнитися, чи не жене погоня, бути напоготівлі до оборони, то знову не могли рішитись, котра дорога безпечніша. Тоді підбігав Войнаровський до гетьманової повозки, прохаючи поради. Короля не турбували. Він на свого союзника здався.

Так пройшла коротка літня ніч.

Благовістилося на день, як прибули до Нових Санжар...

Військо не розтаборювалося на відпочинок, а повернулось лицем на північ, до ворога, щоб на випадок погоні ставити спротив. Останні зробился першими. Першими були ті, що не брали участи в полтавському бою, свіжі й непоранені.

Шведи сідали або лягали на землю, дивились, як сходило сонце, і читали свої псалтирі та молитовники. Побожні слова зливалися з жужжанням мушок і з поранковим співом птахів, ніби будилася земля і молилася. Не чути було ні сварки, ні нарікань. Ніхто не питався, чи даватимуть сніданок. Хто мав якого сухаря, ділився з іншим. Для хворих привезено молоко й теплу страву з Санжар. Санжарівці не відмовляли нічого. Спочували ближнім у недолі й не думали, що на це москалі скажуть, "коли їх наднесе нечистий." Хірурги і фельшери заповивали рани. Деяким щолиш тепер перші перев'язки накладали, бо під Полтавою не вспіли. Ранені закушували зуби, щоб не стогнати. Король був для них добрим прикладом, як треба терпіти. Всі вони вірили, що коли б король був здоровий, то перемога була б за ними, бо "він" непереможний: Аж ось і "йому" перев'язали хірурги хвору ногу. Рана ятрилася. Вимили її, намастили, і король примкнув повіки. Був блідий, виснажений, але як сонце поцілувало його першим своїм поцілунком, усміхнувся, і сміх той залишився на затиснених устах. "Тихо там, тихо! — передавали собі шведи, — король спить." Мовкли розмови, застрягали стони у горлах, тільки чути було, як пофоркували коні і як Альбедільові люди псалми читали.

Нараз Мручкове "бе-ре-жись!" затривожило тишу. Всі зірвались на рівні ноги, вхопили за кріси й станули в боєву лаву. Мручко на спіненім коні пригнався до гетьманової повозки: "Москалі!.. Що ваша милість прикажуть?".

Гетьман хотів підвестись та поглянути, болі не дали. Побачив тільки Орлика, Войнаровського та нечисленну дружину, що згуртувалася кругом його, готова до бою. Кількасот запорожців збиралось у батаву, не випускаючи з ротів люльок.

"Тяжкі вози залишити, зайвий тягар скинути, брати, що найпотрібніше. Пішим роздати коні, жіноту посадити на легкі візки, а котра хоче — верхи, і вперед... А король що?" — звернувся до Войнаровського.

"Король заснув."

"Збудити короля".

"Що сталося?" — питав, не розкриваючи очей.

"Москалі в погоні... що ваша величність прикажуть, битися, чи продовжувати похід?"

"А гетьман що?"

Войнаровський повторив гетьманський приказ. Король вислухав.

"Робіть, що захочете," — кинув крізь зуби і повернув голову в другий бік, ніби йому все байдуже.

Хвилину стояли безрадно. Бачили, король такий знесилений, що й піднести повік не може.

"Я беру відповідальність на себе! — сказав генерал Кройц. — Вози залишити, коні роздати пішим і — вперед."

Приказ вмить рознісся по обозі.

Щоб добро не попалося ворогові в руки, торощили, дерли, скидали на купи, підпалювали. Бухнула полумінь, густі дими скаламутили чисте поранкове повітря. Тоді вирядили жінок на легких візках, піші всідали на неокульбачені коні, армія рушила в дальшу дорогу. Перші знову стали останніми.

Прикривали похід.

Ішли так скоро і в такому ладі, що царські генерали, Голіцин та Баєр, не могли поспіти за ними. Гетьман знав кожнісіньку стежинку, кожний суголовок і балку — кращого провідника годі було бажати. Довгий воєнний досвід навчив його і всяких тактичних фортелів, то йшов шляхом горою, то сходив униз у балку, ділив армію на загони, один пускав лісом, з другим проходив полем, щоб кілька миль дальше знову на шляху зійтися. Знав, що розгублений слід зупинить ворога. Він мусить розсилати стежі на всі сторони, мусить перед кожним ліском насторожуватись, не тратити дорогий час. Літо випало сухе, можна було й долинами пробиратись, убрід переходити річки, а це ще більше облегшувало похід та опізнювало погоню.

Пожежа воєнного добра в Нових Санжарах на деякий час зупинила царських генералів, вони не могли взяти ворога на око. Віддаль між погонею та втікачами з кожною хвилиною більшала. Голіцин сердився. Добувши слави під Лісною, він хотів завершити її пійманням Карла й Мазепи, нервувався, а це зводило його на манівці.

За двома зайцями гонив і не піймав ні одного, хоч доля, здавалося, сприяла йому, а пакостила королеві.

Королівська каретка розлетілася на гладкій дорозі, другої близько не було, бо візки з жіноцтвом виряжено вперед. Королеві довелося знову сісти на коня.

Після кількагодинного сну він почував себе краще і, як звичайно, став шукати

пригод.

Ніхто не завважив, як смерком відбився від армії і пропав у лісі. Треба було зупинитися й шукати короля. І на дві-три години припізнився похід, і аж перед досвітком дійшов до Кобеляк, де по короткім відпочинку почалася переправа через річку Кобелячку. Та ще й половина армії не

переправилась, як понеслася тривожна вістка: "Погоня". Тільки завдяки дисципліні шведів і холодній крові запорожців, мистців у переправах, решта війська також перейшла щасливо.

А стежі щораз грізніші вісті доносили.

"Драгуни йдуть... Тисяч десять, коли не більше... Сам Меншиков провадить... За годину будуть."

Генерал Крайц лишив відділ шведів, щоб здержувати якийсь час погоню при переправі, і це важке завдання сповнили вони ціною величезних жертв. Але ж бо й Меншиков мав також несподівано великі втрати. Його корпус ішов форсовним маршем, був перетомлений і бився нерадо. Минуло дві години, заки москалі перемогли невеличкий шведський арієргард, якраз стільки, скільки потребували шведи й козаки, щоб їх москалі не дігнали.

Під вечір щасливо прибули до Переволочної. Як здалеку почули невгомонний шум Дніпра, як побачили його широке, мов блискуча сталь плесо, нові сили вступили в їх тіло і новою надією розгорілися їх хоробрі серця. Скорше... Скорше... Щоб тільки перебратися щасливо на другий бік, а там... Попалять пороми й судна та покажуть Меншикові дулю.

Переволочна — це славна запорозька пристань, там стільки суден, що 30 тисяч людей можна переправити нараз.

Та не так склалося, як ждалося. Доля ще раз виявила наглядно, що вона спиною повернулася до Карла й Мазепи. Замість багатого, торговельного городу, втікачі побачили руїни. Лиш обсмалені комини торчали, кругом людські кістяки грілися до сонця, на шибеницях скрипіли обігнилі трупи і криваві палі з останками тіл людських полошили шведських і козацьких коней. Ніби Батурин з-над Сейму пересунувся над Дніпро.

З поромів і суден слід не лишився. їх попалили москалі, як здобули Переволочну. Запорожці, побачивши це, хрестилися і скреготали зубами. "Проклята Москва. Бач, як

руйнувати вміють. Навіть дітей не пощадили. Скрізь біліються їх кісточки"... І стискали долоні.

Коли б їх хто спитав, втікати чи лишатися тут, то лишилися б і з-поза тих шибениць, з-поза кривавих палів, з-поза твердинних палісад боронилися б з окаянними людоїдами на смерть і на життя.

Про втечу ніхто з них і не думав. Стояли на запорозьких землях і після збурення Січі вважали своїм святим обов'язком захищати ті землі до останка.

Але, на жаль, ніхто їх не питався. Ніхто не питався тієї жменьки недобитків, без куль і з порожніми порошницями, тільки з люльками в зубах і завзяттям у серці. Що значило кілька сотень запорозьких там, де великі тисячі вели з собою кривавий порахунок? Що значили господарі там, де непрошені гості зійшлися на п'яний пир?

Запорожці були добрі до сипання валів при облозі Полтави, їх, як степових вовків, посилали на розшуки доріг, а тепер казали їм нашвидку збудувати човни і тратви. Робили це для союзників, не думаючи про себе. Король півсонними очима дивився на них і казав до себе: "Дивний народ."

Розумів їх, спочував і був, мабуть, одної гадки з ними. Не втікати. Що б не було, — не втікати. Отаборитися, жінок і движиме добро перевезти на другий бік, а самим битися з Меншиковим. З великим силами він не йде, бо не міг би так скоро посуватися; гармат, мабуть, не везе багато, амуніції також, він — не страшний. Хоч місце не дуже-то сприятливе й добре, бо покотисте до Дніпра, але зате справність і хоробрість шведської армії куди більша, ніж москалів. Так — тоді боротись, а не втікати. Так думав король, але його люди були другої гадки. Як камінь,

стручений з гори, не завернути і не здержати в бігу, так і їх нелегко було зупинити. Їм заманулося на другий бік широководного Дніпра, а звідти в степи, а степами на Крим, або в Бендери, щоб тільки дальше від Петра, щоб дальше від війни. Полтавський погром робив своє, витворив настрій, неприхильний до боїв. Можливість відпочинку по суворій зимі, по невдачах облоги і по першій великій програній битві манила їх, як видиво пустинне. "Скорше, скорше на другий берег Дніпра!"

Шведські старшини підбігали до гетьманового воза і благали гетьмана, щоб він намовляв короля до переправи. Гетьман хитався. Не знав, з якими силами Меншиков наступає. Не виключена річ, що цар і тридцять тисяч війська післав. Має його досить, а людей він не щадив ніколи. Гетьман розумів, що проти великих ворожих сил не устоять шведи, бо їх генерали втратили охоту до бою і віру в свої сили, бачив, що козаків жменька, а найгірше, що король недужий. Король, хоч і як уміє маскуватися, а все ж таки не може скрити болю і втоми. І сам він, Мазепа, ледве на ногах держиться. На кого ж тоді числити ?

Бачив гетьман, що настав такий момент, коли розв'язується військова дисципліна і коли одиниця починає турбуватися собою, забуваючи про загал. Доходило до того, що люди дерлися за сокиру, топір, за шматок дошки, бо кожний хотів скорше для себе якесь там судно збити й кинутися на хвилі. Лучалося й таке, що готові човни виривали собі з рук, билися за них, дерли і кругом Переволочної зчинився такий гармидер, буцім на неї орда наступала. Насилу вспіли якось на другий берег переправити козацьких жінок і тяжко ранених шведських старшин та вояків.

"Ваша королівська милосте! — звернувся гетьман до короля Карла. — Нам треба поспішати".

"Куди?" — спитав король, а в голосі його почувався гнів, страх і сором. "Куди?" — повторив, простягаючи хвору ногу.

"В Бендери до Сераскіра-паші", — відповів спокійно гетьман.

"А я гадаю, — вмішався в розмову Левенгавпт, — що краще на Крим до татарського хана. Тут у нас є один татарський мурза, він обіцює, що проведе нас певними шляхами, і ручить, що за нами стане ціла хоробра орда кримська."

"Ці шляхи такі певні, як і протекція орди," — відповів гетьман.

"Цей мурза каже, — стояв при своєму Левенгавпт, — що як переправимося через Дніпро, то аж до Криму ніякої більшої ріки вже не стрінемо."

"Тим гірше, — твердив гетьман, — бо перед нами буде відкритий степ, на якому нас тим легше настигнуть москалі, тоді, як на ріках ми все таки могли б їх здержувати, лишаючи за собою арієргарди так, як це було при переході через Кобелячку. Рушаймо до Бендер. У п'ятьох днях будемо на території Сераскіра-паші".

Король слухав тієї суперечки, буцім тут не про нього мова.

"Я нікуди не йду!" — заявив рішуче.

"Але ж ваша милосте..." — почали нараз гетьман і Левенгавпт.

"Я не йду. Я не втікаю. Я тільки подався над Дніпро, щоб не потикатися з цілою ворожою силою, лиш з її частиною. І це мені вдалося. Скільки б тисяч цар з Меншиковим не післав, — поб'ю. Хай тільки мої люди побачать мене напереді, то будуть битися, як перше. Це ж ті самі люди, що так славно боролися в численних боях, чому ж би мали змінитися нині?"

"Бо вони перетомлені і поранені", з жалем заявив Гілленкрок.

"В нас нема гармат, нема муніції, спрага спалила наші уста, голод нам на кишках марша грає, де нам думати про бій."

"Не треба думати, а битися, — сказав король. — Ви як хочете, я зостанусь тут. Чуєте?.. Я не втікаю."

Левенгавпт припав до королівських ніг.

"Наймилостивіший пане! Позвольте, поки час, спасти вашу найдостойнішу особу. Hannibal ante portas!1 Як прийде Меншиков, то всі тут ляжемо трупом".

Очі короля блиснули молодечим жаром: "А хоч би й так. Невже ж лицарська смерть від сорому не краща?"

"Смерть, то так, але полон?" — промовив крізь сльози Левенгавпт.

По обличчі кароля ніби хмара перелетіла: "Генерале! Я тебе не пізнаю. Невже ж так і під Лісною було?"

Левенгавпт зжахнувся.

"Я під Лісною у полон не попав. А тут боюсь, що попадемо усі. Ваша королівська милість також."

"Я? — і король глянув на свою ногу з жалем і злістю. Надумувався хвилину. — Жадаєте від мене, щоб я, вождь, свою армію на поталу ворогам кинув?.. Ніколи. Ніколи. Будемо битися вкупі, і або всі побідимо, або ляжемо труп при трупі."

"Але ж, ваша королівська милосте, — не говорив, а благав Левенгавпт, — нам битися неможливо. Чим? кому? як? І позиція тут зовсім до бою непригідна. Ми вдолині, а ворог нагорі. Він нас у воду впре,

і тоді ми пропали. Ще раз кажу, нас або виріжуть до одного, або заберуть у полон. Tertium non datur.2 А між тим Бог поставив вашу милість на чолі держави і ви за неї приневолені будете дати звіт перед Його судом. Якщо спасете свою найдостойнішу особу, то дасть Бог знайдете спосіб, щоб спасти Швецію і нас, своїх безталанних підданих. А коли полонять вас москалі, як пропаде король, то разом з ним припаде його королівство і всім нам прийде соромний кінець."

Король нетерпеливо махнув рукою і перервав промову Левенгавпта:

"Я, — сказав рішуче, — краще в полон попаду, ніж добровільно покину своє хоробре військо."

Аж тут і Гілленкрок припав до нього: "В імені цілого генералітету благаю вашу королівську милість негайно сідати на пором. Не допустимо до того, щоб наш король попався в полон."

Карло легко відсунув Гілленкрока від своєї руки. "А що буде, як москалі справді візьмуть мене в полон?" — спитав і примкнув утомлені повіки.

"Боже нас борони й заступи від того! — скрикнули нараз Гілленкрок і Левенгавпт. — Коли б це сталося, то цар тягав би вашу королівську милість у своїм тріумфальнім поході по цілій Росії, а тоді приневолив би заключити мир на важких і соромних умовах."

"Швеція не мала б обов'язку затвердити такий вимушений на мені мир," — відповів король.

"А невже ж, — зжахнувся Гілленкрок, — невже ж ваша милість бажають собі, щоб шведи ломили королівське слово?"

Король потер рукою чоло: "Панове, прошу вас, забудьте те, що я перед хвилиною сказав. Буде, що Бог дасть, я лишаюся тут."

Гетьман глянув на короля, хотів щось сказати, але не бажаючи собі відмовної відповіді, обернувся й пішов до своїх людей. Ті збилися у невеликий гурт, дожидаючи рішення.

"І як же буде?" — спитали нараз, побачивши гетьмана.

"Король не хоче лишати свого війська. Не слухає ні Левенгавпта, ні Гілленкрока. Тепер ще, як бачу, Крайц пішов до нього. Може, він якось уговорить короля. Та нам нема чого чекати. Як не рішить Карло — краще бути на другому боці. Там ми на вирішення заждемо".

5.

Вечоріло. Сонце скочувалося за правий берег Дніпра, зразу рівний, болотнистий, порослий комишем і очеретами, а там легко схвильований, з довгою смугою густих лісів на обрію. Ліси горою позолочені, а долом темні, тінисті. Від них несло прохолодою вечірньою, співом птахів і безпечним захистом перед ворожими очима, якого нашим утікачам так дуже хотілося. Туди-то, до отих задніпрянських лісів вони й поверталися думками.

"Кому в дорогу, тому й час! — гукнув нараз Мручко, стаючи перед гетьманом. — Я вашій милості гарний поромчик привіз".

"Звідкіля?" — здивувався гетьман.

"Верст відси три. Там є така сага безпечна, в ній він і зацілів перед москалями".

Гетьман поклепав його по рамені: "Ти, сотнику, мабуть і в пеклі не пропадеш."

"Не для вошей сотник Мручко голову носить," — додав від себе Рачок і перший скочив на пором.

"Як блоха, вашмость, скачеш", — крикнув до нього Мручко.

"І як вона, кусати вмію", — погрозив йому гетьманський весельчак.

"Бережись!" — гукнув, покривляючись старому сотникові.

Зробив це так смішно, що всі на хвилину про небезпеку забули і засміялися сердечно. "Оцей випорошок пекельний, — ніби сердився Мручко, — зі старого козака насміхається. Постривай. Охрещу тебе в дніпровій воді."

Але Рачок ухопив барилчину з червінцями і грозив, що перше її в воду кине, щоб Дніпрові за хрест заплатити.

"А щоб ти луснув, пасинку чортячий. Сиди вже каменем, сиди. Та де б я тебе своїми руками доторкався", — заспокоював Рачка Мручко.

"То ти вже, сотнику, і гроші, як бачу, на пором заладував?" — дивувався гетьман.

"А ваша милість як хотіли? До турків і татар без грошей не приступай. Пригодяться вашій милості в дорозі, а мені легше стане. Замість їх пильнувати, пограюся тут трохи з москалями."

"Невже ж ти не поїдеш зо мною?"

"Прошу дозволу вашої милости залишитися тут на часочок. Виправлю своїх, пособлю шведам у переправі, а як Бог Милосердний дозволить, то, може, хоч за деякого з моїх переволочанських друзів віддячусь Меншикову. А тоді й доскочу. Хай ваша милість сідають, щоб завидна на другий берег ступити".

Стояв на березі і дивився, як відчалював пором. Там гетьман, Ганна Обидовська, Войнаровський, Орлик і ще декілька старшин козацьких і запорозьких. Прощався з кожним зокрема. А решта де? Де Мотря і Чуйкевич, де всі ті, що через Десну переправлялися тогідь до короля Карла?

Порівнював тамту переправу з теперішньою і зітхав.

З порому махали до нього шапками. Відклонювався: "З Богом, панове, з Богом!"

Шелестіли дніпрові хвилі, довга смуга лягала поперек могутньої ріки, аж сонце спинилося над верховіттям лісів і кинуло Мручкові повні пригорщі сліпучого світла просто в очі.

Зробив дашок з долоні над очима.

Пором до другого берега причалив.

Мручко перехрестився. "А тепер до короля, — сказав і набив люльку тютюном, — їм треба вкупі бути."

Викресав огонь і поплівся туди, де стояли шведи. Але тільки кілька кроків зробив і озирнувся. Щось його тягнуло за ними? І не його одного.

Бачив, як з берега кидалися козаки в Дніпро і, прикріпивши віжки до поясів, плили поруч своїх коней.

Поперек Дніпра лежали три острови.

Так перепливали вони від одного до другого, а від останнього до правого берега

Дніпра.

"І їх щось тягне туди, — говорив до себе Мручко. — Але що?.. Гм." — і похитав головою.

6.

Король вислухав Кройца і притакнув головою: "Хай по-вашому буде, поїдемо!"

Кройц ухопив його за руку: "Не треба, генерале, не треба. — Хвилину дивився, як козаки переплавляли шведські коні на другий бік Дніпра. Чіплялися грив і плили поруч них. Не знати було, чи це коні їм пособлять на воді, чи вони коням. — Відважний народ. Справді, — відважний народ і так їм не везе."

Кройц і собі дивився: "Наші не втнуть такої штуки — тонуть."

І дійсно, ті шведи, що пускалися й собі за козаками на всіляких наскорі з возів збитих суднах, уживаючи коліс замість весел, лиш інколи щасливо причалювали до другого берега. Здебільшого топилися. Деяких витягали козаки за волосся, інші йшли на дно.

Сутеніло. Дніпро виблискував сталлю. А там легенький туман став підноситися вгору. Шведам було спішно спасати свого короля, а він, хоч і рішився, так не поспішався. Чув гіркість на устах, як від полину. Це не рана палила його, а свідомість, що перед Меншиковим утікає, лишаючи військо без начального вождя. Ніби якісь незримі нитки між ним і його армією рвалися і — це боліло. Але сказав своє королівське слово, і воно птахом полетіло. Годі було назад завернути. Король думав: "Поїдуть зо мною: Аксель Шпарре, Гілленкрок, Лягеркрона, Герд, Гієрта, Дальдорф, Гротгузен і Міллерн. Трабанти, розуміється, також і — айнспаннери. Для охорони вибрати тисячу люда, що не брала участи в останнім бою."

"Мало, ваша королівська милосте," — завважив Левенгавпт.

"Для мене досить, не хочу твоїх сил ослаблювати."

"Моїх?"

"Так, бо армію здаю на тебе. Гадаю, що не розчаруюся".

Левенгавпт поклонився низько: "Що в моїх силах буде — зроблю" — і побіг до батальйонів, щоб сповнити королівський наказ.

Тим часом надтягнув Гілленкрок з кількома поромами. Знайшов їх вище Переволочної, там, де йому Мручко вказав.

Тихо і справно садовилися на них ті шведи, що мали їхати з королем.

Козаки перевозили їх. Чіпали линви одним кінцем до поромів, а другим брали до рук або і в зуби, сідали на свої коні і так перетягали пором на другий бік.

Мручко стояв на березі, приказував і договорював: "Скорше, хлопці, скорше! Покажіть, що вам гості не байдужі. Шведи, хоч буцім морський народ, а перед нашим Дніпром решпект мають."

То знов на других гукав: "А ну там, майталасьтеся скорше, бо бачите, що король, його милість, чекає. Хочете, щоб москалі взяли короля в полон, чорт би їх побрав."

Козаки жартами за жарти платили.

Так Мручко смуток проганяв. "Ми не баби, — казав, — плакати не будемо, бо у сльозах біди не втопиш."

Король лежав у своїй повозці на березі ріки й дивився. Не хотів їхати скорше, поки його люди не переправляться. Аж ось останній відділ перевезли.

Гультман переніс на човен скриньку з срібною посудою і з статуетою улюбленої королівської собачки. Перечислював і пробував, чи добре зачинені скрині з невеличким королівським добром, останками колишніх чималих маєтків.

Король з видимим жалем глядів на свої батальйони. Стільки світу з ними пройшов, так багато слави добув, а тепер лишає їх на непевну долю.

Не лиш нога, серце ще гірше боліло.

Відсував хвилину розлуки.

Вже трабанти мали переносити його віз на човен, як надбіг Левенгавпт. "Ваша величносте! — почав дрижучим голосом. — Я чоловік небагатий. Коли б тут щось сталося зо мною, прошу вашої милости, не забувати про мою жінку й дітей..."

"Ваша просьба буде сповнена, — відповів король. — Але й ви сповніть мій наказ: збережіть військо в цілості й перевезіть його в степ."

Левенгавпт підніс королівську руку до уст. Король не вихоплював її:

"Прощавайте! Нехай вас Бог має у своїй опіці!"

Ніхто не чув, щоб король промовляв коли так лагідно.

Трабанти двигнули віз на свої широкі плечі й понесли його на човни.

На однім покладено передні колеса, на другім задні. Віз прикріплено до човнів і дванадцять весел торкнуло плесо води...

Минала північ. Година духів.

7.

"Поїхав наш король," — сумно говорили шведи.

"Поїхав... Бог вість, чи побачимо його."

"Чому б ні. І завтра буде день."

"Так, але король недужий. Погано з його ногою. Ліки не помагають."

"Бо такі ліки. Щоб він лиш до Швеції вернувся, побачите, видужає скоро."

"Всі ми там видужаємо скоро, а тут тільки терпіння і — смерть."

Тисячі мрійливих, синіх очей у далеку Швецію летіло. Не стало того, що їх відорвав від неї і силою свого несамовитого генія заставив дивитися на чужі краї і на чужих людей, заставив боротися і вмирати за примару грізно-привабливої богині-слави.

Не стало його і всім начебто полегшало на серці. Волею від степів і вод широкого Дніпра повіяло. Деякі задавали собі питання, який чорт їх аж сюди пригнав? Чи не краще було триматися рідної землі, орати, ловити рибу, рубати дерево в лісах, і разом з любою жінкою дітей плекати?

Чарівний привид мирного життя, такий неподібний до воєнного діла,

фата-морганою явився перед очима Карлових лицарів. Задивилися в нього й не слухали голосу дійсности.

Дарма Левенгавпт їх хотів у боєздатний лад уставляти, — не слухали його. Даром сердився і грозив суворими карами. Начеб не чули свого нового начального вождя.

Де хто впав, там і остався. Це не хоробра армія приходу ворога дожидала, лиш війна людський намул покотила Дніпром і викинула на берег. І лежить цей намул і байдуже йому, хто туди завтра прийде і куди його згорне.

Доводилося запорожців ставити на варті, бо шведи казали, що з ніг падуть і кріса в руках не вдержать.

Левенгавпт найкраще по собі бачив, що воно так. До часу збанок воду носить, а люди також не з заліза.

Поки в руху, поти йдуть, як машина, та хай лише стануть, то вже їх не двигнеш з місця... А невже ж офіцери не люди? їх також кожна кісточка боліла. Тому-то раді, що не потребують журитися королем, клалися коло своїх відділів де-небудь на голій землі і дивилися на небо.

Літня українська ніч оп'янювала їх, Дніпро розказував казки забутих днів, шуміли ліси на другому боці, а від широких степів пахощі сон-зілля повівали.

Хвилину ще вчувався гамір недавньої битви, гули гармати і стогнала земля, але звуки ті тихли, образи линяли і думки розпливалися, мов у нірвані.

Хай буде, що хоче, — вони щасливі, що сплять. Аж ранок своїм сліпучим світлом розбудив їх.

Левенгавпт зірвався перший. Побіг до Кройца й обидва взялися уставляти батальйони.

"Скорше, діти, скорше! — гукав Левенгавпт. — Кожної хвилини може чорт ворога нанести ."

Кричав що було сили.

Люди, позіхаючи, протирали очі й нерадо підносилися з землі. Дійсно кожна кісточка боліла, в голові млин, крижі наче б хто переломив. Хто скинув чоботи, не міг узути, бо ноги понапухали. Сорочки поприлипали до тіла, рани, що вночі легенько плівкою позатягалися, кривавилися тепер наново.

"Діти скорше. Ради Бога скорше!" — кричав Левенгавпт.

Аж тут Кройц прискочив до нього: "Зайвий ваш поспіх, генерале, бо ми вже спізнилися. Бачите?" — і показав рукою на північ.

Левенгавпт глянув. Там, на виднокрузі, ніби ліс за одну ніч виріс і сунувся з горбів в долину. Перед ним курява летіла, в куряві мерехтіли вістря списів і сяли двоголові вірли на солдатських шапках.

"Меншиков! Меншиков!" — залунало кругом.

Шведи ставали, хапали зброю, кожний шукав свого батальйону, бо тільки там почував себе безпечнішим. Та чомусь і тознайти було важко. Перекликалися, сурмили, давали прапорами знаки, не помагало. Чинився заколот, якого ніяк не можна було вгамувати.

Король від'їхав, не полишивши планів, Левенгавпт не вспів зробити того, що король занедбав, тепер усі бігли до нього, питалися, що мають робити, де стати, куди йти, він наскоро давав накази, зміняв, посилав нові... Безголов'я.

А тут задуло, заторохтіло, загриміло. Меншиков у тисячу бубнів нараз бити казав, щоб настрашити шведів, буцімто в нього велика сила війська. Хитрий підступ придумав. А Голіцин казав своїм людям позлазити з коней і провадити їх за уздечки. Це здалеку подвоювало його сили, шведи гадали, що там другий корпус іде.

Полковник Дукер прискочив до Левенгавпта: "Генерале! Боротьба безвиглядна. Жаль тратити людей!"

Влучив в найболючіше місце Левенгавпта, який на жовнірів дивився, як на своїх синів. І захитався старий полководець. З одного боку, королівський приказ, щоб армію цілою провести у степ, а з другого — страх, що тисячі згинуть у нерівному бою і що їх смерть упаде на його совість. Навіть над Десною не бачив себе у такій скруті. "Так що ви гадаєте?" — спитав дрижучим голосом. "Здаватися?"

"Післати до Меншикова парламентарів," — відповів Дукер.

"З чим?"

"З умовами миру без проливу крови."

"Не гадаю, щоб прийняв, але пробувати можна. За той час може наші отямляться. Покличте комендантів."

Прибігли й нашвидку зробили воєнну раду. Стояли на тім, що битва неможлива, бо кілька тисяч людей покалічених, а решта перетомлена, голодна і без пороху й куль. Це була б найзвичайніша різня, за яку вони не хочуть відповідати.

"А якщо ворога менше, ніж ми гадаємо, може, навіть менше, ніж нас?" — завважив Дуглас.

Та його закричали. "Хочби тільки й кілька тисяч, так вони ситі і здорові, мають муніцію, а ми що? Посилаймо парламентарів, поки Меншиков не почне битися."

Поїхали: генерал Кройц, полковник Дукер, підполковник Травтфетер і капітан

Дуглас.

Меншиков відповів коротко: "Капітуляція, видача оружжя і — полон."

"Такої тяжкої відповіді, — сказав Кройц, — ми не сподівалися і без рішення нашого вождя, який відповідає перед королем, не можемо дати нашої згоди".

Меншикову не всміхалася битва. У нього і в Голіцина було війська тисяч десять з лишком і воно було не менше втомлене, ніж шведи, бо Меншиков гонив своїми людьми, як псами. Не знаючи про розладдя в шведській армії, він боявся, що битва може некорисно скінчитися для нього. — Левенгавпт, це не будь-хто. Тому, подумавши хвилину, заявив великодушно: "Щоб дати доказ, що не бажаю собі безпотрібного проливу крови, годжуся, щоб один з панів поїхав до свого обозу по вирішення цього важного питання і, поки він не вернеться, не почну бою. Інші панове залишаться у нас, покищо як — гості".

Поїхав Дукер, а Кройц з товаришами остався у Меншикова.

Левенгавпт, почувши відповідь Меншикова, скам'янів. Земля захиталася під його ногами. Це ж гірше від Лісної, бо соромніше: "Ні, панове, ні. На таке ми не підемо. Скласти зброю і перейти за Дніпро, це те, на що ми могли б згодитися, але 13 тисяч людей давати в полон? Що собі Меншиков гадає?!".

"Що б собі Меншиков і не гадав, — відповіли йому офіцери, — нам треба прийняти його умови, бо ми не можемо битися. Хто? З чим? І як? Перше мусіли б ми з глуздів збитися, щоб починати таку безвиглядну битву."

"А що казали Кройц, Травтфетер і Дуглас?" — звернувся Левенгавпт до Дукера.

"Не знаю, — відповів Дукер, — бо при Меншикову годі було питати."

Левенгавпт учепився тих слів, як останньої дошки рятунку: "Бачите, панове, ми не знаємо, чи Кройц і його товариші годяться на таку соромну капітуляцію, як же ми можемо за них рішати?"

"Тут не про них діло, а про долю армії, — почулося в гурті. — Хай армія рішає."

"Хай рішає армія! — підхопили інші. — Спитаймо наших людей."

"Про мене! — махнув рукою Левенгавпт. — Хай армія рішає," — і післав Дукера до полків, спитатися, чи вони хочуть битися, чи йти в полон?

Три полки заявили рішучо, що вони будуть битися на смерть і життя, а здаватися не бажають. В інших голоси були поділені, але все ж таки багато було за боротьбою, а проти соромної капітуляції. Прийшла черга на Альбедільову роту, зложену з самих загартованих в боях людей. Сиділи на землі й читали молитовники, або співали псалми. "Чому це нас питають? — відповіли. — Це передше не лучалося. Почуємо бувало "вперед" і ідемо, не питаючися, куди і пощо. Наша річ слухати свого вождя, ми вояки. Що нам прикаже вождь, те й зробимо."

Недалеко від Альбедільової роти стояли козаки й запорожці. Мручко з ними. Преспокійно курили люльки й ділилися салом. Краяли його на

такі вузенькі шматочки, що, як Мручко казав, не було що навіть на зуб покласти.

На запит, чого вони хочуть, битися чи йти в полон, сміхом відповіли: "Ми? В полон? Краще чортові в зуби. Ото вигадали забаву. Голосування. Шкода часу. Москалі гнали, висолопивши язики, аж захекалися, і якби на них вдарити негайно, то замість до них іти в полон, може, б ми їх разом із світлішим полонили, а так видихаються, чортові душі, і без бука до них не приступиш."

"Як же, панове, буде? — наставав на козаків Дукер. — Битва, чи полон?" Мручко шарпнув вус: "Робіть, що хочете. Ми зробимо своє".

Заки Дукер вернувся, у Левенгавпта був уже посол від Меншикова. Світлішому спішно було почути відповідь. Від одного з полонених довідався, що король і гетьман переїхали вже на другий бік і що їх важко буде дістати в свої руки, треба ж тоді хоч Левенгавпта з рештою армії взяти, бо як вернеться голіруч, то буде дубинка в роботі. Та ще боявся фельдмаршал, щоб шведи не отямились, довідавшися, що москалів менше, чим їх. Тому то й наглив. Левенгавпт відповів, що за годину скаже своє рішуче слово, і сам поїхав у табор, щоб на власні вуха почути, чого собі військо бажає. На капітуляцію він не мав охоти. Це для хороброго офіцера надто великий сором. Що скаже його милість король, коли довідається, що шведи без бою побігли, як стадо баранів, у московський полон? Такого ще ніколи не бувало. Потішався надією, що хоробрі шведські батальйони, як побачать його, то сором не дозволить їм згодитися на капітуляцію. Та, на жаль, сподівання завели Левенгавпта. В батальйонах побачив брак дисципліни, хаос і безголов'я. Цілих відділів бракувало, і ніхто не вмів сказати, куди вони ділися. Прямо: були й нема. Розбрелися по комишах, шукаючи човнів, щоб переїхати на другий бік, або, не чекаючи рішення, перейшли до москалів. "Це вже не армія, — погадав собі Левенгавпт, — але один великий труп, який починає розкладатися. З такою армією не побідиш, тільки ще гіршого сорому наберешся".

Тому то в 12 годині післав Меншікову свою остаточну відповідь, що... здається.

"А все ж таки на кілька годин загаїв я тут Меншикова і тим самим дав королеві змогу проїхати порядний шмат дороги. Тепер уже його й сам чорт не дожене."

Була це остання й одинока потіха Левенгавпта, стебло соломи, якої він ухопився, щоб не потонути у глибинах розпуки.

8.

Почався останній акт трагедії Карлового війська. Шведські батальйони здавали зброю, що нею здобули блискучу славу.

Цілими відділами проходили і перед Меншиковим кидали шпади, мушкети, пістолі. Виростали гори смертоносного знадіб'я. Триста воєнних прапорів, колись буйних і гордих, принишкло на землі.

Окривавлені, подерті, безсилі жалувалися перед нею на своє безталання. Замість провадити полки по славу, висітимуть у московських теремах під порохами бездільля і на позорище грядучих століть. Не скажуть внуки: "Під тими прапорами боролися і гинули за Швецію наші діди, лицарі Карла Дванадцятого", лише чужинці показуватимуть на них пальцями, приговорюючи: "Віш! Еті тряпкі у шведов атнялі ми". Як орли зі зломаними крилами, лягали ті прапори перед конем Меншикова, а він, гордий і вдоволений, казав своєму ад'ютантові записувати їх число. Альбеділів відділ свого прапору не дав, — його розірвано на дрібнесенькі шматочки, а держак розломано й кинено в Дніпро.

Туди кинулося декілька старих альбедільців, але вони, не допливши навіть до

першого дніпрового острова, пішли під воду. "Vivat Carolus Rex!"З — гукали вони, потопаючи, й цими словами, як ножами, влучали в серце своїх товаришів, які на березі стояли. Грозила небезпека, що й вони підуть за їх приміром, вибираючи смерть, а не полон. Насилу старшини здержали їх. "Ви обіцяли, — кричали до них, — слухати свого вождя, вождь каже здаватися, — здавайтесь. Не деморалізуйте інших батальйонів і не псуйте останків дисципліни."

Відділ отямився й почав формуватися. Начальник наперед, команда, і — альбедільці рушили в свій останній похід.

Всі розступилися й давали їм дорогу. "Альбеділь іде!" — почулося в товпі. "Альбеділь іде!" Забувалося, що йде він у полон, до того горбка, на якому стояв злобно всміхнений Меншиков, хотілося бачити ті лицарські постаті, ті суворі Марсові обличчя, цей рівний, сталевий хід, в якому не слідно було ні втоми, ні приниження.

Нараз: "Стій!" — і відділ зупинився, — стояв, як мур.

Начальник і його ад'ютант повернулися лицем до своїх людей. "За честь Альбедільового відділу!" — крикнув перший. "Хай живе Швеція!" — відповів ад'ютант і, заки можна було зрозуміти, що вони хочуть зробити, кинулися на себе з рапірами.

За хвилину оба лежали на землі, а з їх синіх каптанів лилася кров.

Зчинився заколот. З горбка пустився московський відділ, але альбедільці вхопили своїх конаючих героїв, підняли їх високо на плечі і скорим кроком рушили до Дніпра.

Шведські батальйони замкнулися за ними і московська рота зупинилася безрадно.

"До запорожців! До запорожців!" — кликали альбедільці.

Мручко зі своїми людьми і з останками запорожців за той час, як шведи перечилися, чи здаватися їм, чи ні, засів які дві версти вище Переволочної й обкопався.

Від москалів ділив його неширокий, але доволі глибокий рукав Дніпра. Сиділи на острівці, вкритім густими корчами.

З того боку, звідки їх найлегше можна було взяти, викопали рів, за ровом висипали шанець, поробили фашини і за яку там годину-дві твердиня була готова.

"Не один москалик ноги задре, заки нас добуде", — потішалися.

"Чорта там добуде, — відповідав Мручко. — Під протекцією батька-Дніпра пішли ми. А все ж таки, хто з вас, братці, добре плавати вміє, скачи в воду і махай на другий берег. Гетьманові кожний чоловік пригодиться."

"А як же ми тебе, сотнику, у такій важкій пригоді оставимо?" — питалися.

"Ви на мене не дивіться, бо я даром не пропаду, а хоч і згину, так мені й пора, я вже своє зробив, але перед вами, молодиками, ще велика робота стоїть. Ой велика!"

"А як не допливу?" — спитав котрийсь.

"Все одно, братчику, ти тут не виховаєшся. Москалів сто на одного. А так, купиш-не купиш, торгувати можна," — і настояв на тому, що молодші, ті, що добре плавати вміли, скакали в Дніпро й пробиралися щасливо на другий берег. Мручко благословив їх і наказував, щоб, опинившися на другім боці, не лізли за піч на якому там хуторі, або де, а лиш щоб здоганяли Карла й Мазепу. "Такого, що не послухає, — грозив, — як стріну, тут чи на другому світі, все одно, власноручно простромлю

на спис, як намистину на голку насилю." Заспокоювали його, що того ніяк бути не може.

Хто йшов, залишав тютюн і сухарі, бо те добро і так у воді змарнувалося б і Мручкове товариство потішилося гадкою, що з голоду не вмре, а як є тютюн, то й скучати не стане.

"Позір!" — гукнув нараз Мручко, побачивши, що якась ватага людей до них наближається. Всі прилягли за валом і прицілилися до крісів. "Не стріляти, поки знаку не дам", — залунали Мручкові слова.

Стало тихо, як звичайно перед пальбою буває. Нараз Мручко зірвався з місця.

"Це не москалі, а шведи!" — крикнув і післав два човни, щоб перевезли їх через Дніпровий рукав. Сталося це в одну мить, бо треба було боятися, що за шведами зараз і москалі надтягнуть. Запорожці гребли так, як тільки вони гребти вміють. Човни то причалювали, то відчалювали від берега й не минуло й пів години, як останки недавно ще так славного Альбедільового відділу опинилися в Мручковій твердині. Начальник і його товариш не жили вже. Сконали на руках своїх людей. Про рятунок і мови не було. Рапірами себе просто в серця влучили. Лежали тепер серед зеленого острівця, кругом шуміли Дніпрові води, вгорі сяло гаряче українське сонце, а по їх обличчях розливався дивно сумовитий спокій. Неважко було Мручкові догадатися, що воно таке. Решту доповіли прибулі.

"От тобі лицарська честь!" — промовив Мручко, клякаючи біля покійних.

І дивно було бачити, як старі запорозькі чуприндарі згинали коліна перед двома шведськими лицарями-самогубами, що воліли вмерти, ніж скласти зброю.

Нараз ціле товариство схопилося і без приказу стало копати глибоку могилу. Обложили її пруттям, спустили трупів і присипали землею.

"...Хай їм наша земля замість рідної буде," — промовив котрийсь.

А другий додав: "Сподіваюсь, не будуть скучати. Незабаром товариство збільшиться".

Мручко вовком подивився на них: "А ну-те, трубіть у кулаки. Люблю таких. На позиції... Москва бере на нас око!"

І дійсно, москалі, розоруживши шведів, післали свої патрулі вздовж Дніпра, щоб виловлювати втікачів. Одна з них наблизилася якраз до того місця, де стояв з своїми людьми Мручко.

"Не стріляти!" — гукав старий сотник. — "Хай вони до нас стріляють. Щадити кулі."

Московська патруля обережно посувалася вперед. Офіцер, який її провадив, зупинився, покликав двох людей, щось їм казав. Два коні висунулися вперед, загналися в ріку і стали.

"Здавайтеся!" — гукнули до Мручка.

"Приказуйте таким, як ви!" — відповів той.

"З мотикою поривається на сонце!"

"Не на сонце, а на ваші безмозкі лоби".

"Ми вашими мозками собак накормимо!"

"Збираєтеся нас їсти? А дзуськи вам! Зуби поломите, пуцьвірки чортячі!"

Москалі, почувши таку відповідь, вертаються до своїх. Здають звіт. Хвилина вагання, наказ офіцера, і ціла патруля посувається до Дніпрового рукава.

Мручко ще й тепер не велить стріляти. Хай ворог починає, у нього більше куль.

Ще один зазив здаватися, ще одна рішуча відмова, і град куль сиплеться з берега на остров. Більшість влучає у вал, як у подушку, інші, як гадюки, сичать у воді.

"Як ви стріляєте, козолупи царські! — сердиться Мручко. — В землю цiляй, не в воду, бо як я твої кулі з води добуду, щоб відстрілювати?"

Москалі поправляються. Тепер уже їх кулі понад головами козацькими свищуть. Козаки визбирують їх, — це дорогоцінна річ. Жодна куля не сміє піти намарне.

Одна шведові в рам'я попадає. Його сусід, старий запорожець, перев'язує рану, а Мручко кричить до москалів: "Трапилось сліпій курці зерно. А ну-те, в мене стріляй."

І підноситься. Москалі прицілюються, але жоден не влучає в старого сотника. "Вам до свиней, не до людей стрілять, свинопаси аргемонські!" Пальба кріпшає, але втрати від неї невеликі. Тільки трьох козаків ранено смертельно. їх відсувають набік, без жалю і помину, бо часу нема. Всіх обгортає боєва гарячка. Мручко насилу здержує своїх людей, щоб не стріляли. "Погодіть! — кричить. — Бачите, вже москалям порожні торби теліпаються! Вистріляли все. А тепер? А тепер, вишкробки чортячі?" — і стає в повний ріст. "Що? Ви до атаки переходите? Через воду! Я вам дам атаку... Хлопці, на місця. Бери на око, прицiляйсь... пали!"

Кількадесят крісів зливається в один. Земля дрижить, водні птиці з криком підлітають угору, луна котиться полями. Сіро, тьмаво, — нічого не видно. Тільки чути крик, стони, прокльони й іржання коней, пронизливе, розпучливе, болюче.

Щолиш як літній вітрець розвіє хмару диму, стане видко, яке то цільне козацьке око. Ні одна куля не хибила. У воді бовтаютья коні й люди, копирсаються ноги, руки повітря пальцями хапаються. Ще хвилина, і Дніпро несе шапки з двоглавими вірлами, списи й торби порожні, без куль. Людські голови то вискакують із хвиль, то йдуть під спід, щоб уже більше не вернутись ніколи. Коні останками сил хочуть утриматися на воді й доплисти до берега... Задалеко... Багровіє Дніпро.

Ще один наказ Мручка, ще один стріл і — тихне. Дніпро несе останки тих, що безкарно хотіли каламутити його чисті води.

Тільки три москалі зацілiли. Видно, як без шапок, без списів і фузій чвалають берегом Дніпровим у напрямі руїн Переволочної.

"Поклоніться світлішому! — гукають за ними козаки. — Скажіть, що Дніпро широкий і глибокий. Ще на тисячі таких, як ви, місце має." "Навіть самого світлішого прийме, якщо він з нами поборотися схоче!" — додає котрийсь. Але москалям і не в голові відповідати. Щасливі, що вихопилися з того пекла.

Козаки ховають покійних товаришів, щоб Москва не знущалася над ними. Хтось починає співати: "Ой не плачте, не журіться, в тугу не вдавайтесь, заграв мій кінь вороненький, назад сподівайтесь."

Мручко кривиться, якби кислицю закусив. Не любить козацького смутку. Каже, що пригадується йому пес, як до місяця виє.

"До діла, панове, до діла! Забезпечити рови, нас нова робота чекає."

І дійсно, ще не вспіли козаки відложити своїх мотик і закурити люльки, як біля руїн Переволочної закурилося, загоготіло, замигтіло.

"Ого-го! Гляньте, якого їх іде. Високо нас цінують. Десять на одного" — гукає Мручко.

"Не дамо ради..." — журиться котрийсь із молодших.

"Або я кажу, що дамо? — відповідає йому Мручко. — Який ти дурень, прости, братчику, за слово. Не перемогти нам армії царської, це ясне. Але треба їм показати, що не з хлопчиками діло. Треба гарно й голосно доспівати нашої лицарської пісні."

"Доспіваємо, батьку!" — відповідають йому хором.

"Треба показати Москві, що безкарно України руйнувати не сміє. І за Переволочну треба пімститися, за тих мучеників, що їх тут доконали."

"Помстимося!"

"Щоб не осоромитися перед батьком Дніпром, який наших предків на греків і турків на своїм хребті носив і колись на нашу славу дивився, а тепер тільки нечисть бачить."

"Не осоромимо нашої слави, батьку, не бійся!"

І видно, як їх лиця новим завзяттям палають.

Курява вздовж Дніпрового берега посувається. Мручко руку до чола прикладає: "Го-го-го! Та вони й гармату на нас котять. Багато чести, панове, багато... А ну-те, братця, підкопуйся під вал. Скоро, скоро!"

Козакам не треба казати, як і куди, а шведи дивляться на них і собі те саме роблять. З дива вийти не можуть, як запорожці скоро й справно, без планів і без фортечного інженера з дикого островця вміли зробити фортечку, яку все ж таки так легко не буде можна взяти. Рови, траншеї, хитро придумані профілі, яке дерево було, зрубано і зроблено палісаду.

"Гри-им!" — почалось.

Але москалі не дуже то вправні артилеристи.

"Нам би тую гармату дати! — каже якийсь гармаш запорожець. — Показали б ми їм, як то стріляється з гармати. Половину їх батальйону змели б!"

"Або й цілий."

"Або й цілий. А то, диви, ніяк попасти не вміють... Штурк Панька в око."

І дійсно, москалі три гармати на березі уставили, палять і палять, та на остров ніяк не попадуть. То в рукав Дніпра влучать, то кулі їх понад островом перелітають, і з Дніпра вода, як водограй, угору скаче і тільки, ніби дощ, на обложених пада.

Аж врешті попали. Один набій влучив якраз у могилу, в якій поховані були альбедільці. Розірвав її, розбурхав і викинув трупів наверх.

"Чортові діти. Покійникам спокою не дають."

Шведи без приказу підбігають і загребують останки своїх героїв. Стовпи води раз-у-раз водограями скачуть. Знов один влучний стріл, і знов у могилу, в якій похоронено трьох убитих козаків.

"З небіжчиками битися сволоч московська прийшла! — сердиться Мручко. — Я ще чогось такого не бачив. Прийдете ви мені, випортки собачі, ближче, то я вам покажу, як чесний вояка б'ється."

"Ідуть! Ідуть! — кричить смільчак, що раз-у-раз вискакував із своєї нори, щоб побачити, що ворог робить. — У воду кіньми скачуть. З двох боків нараз зайти нас хочуть."

Мручко дає відповідний наказ. Гримлять козацькі мушкети і лускають фузії шведські, московська рота захитується, подається, ранені і трупи відпливають з Дніпром. Але московські, офіцери, мабуть, дістали, наказ за всяку ціну взяти це бунтарське гніздо і знають, що краще ім згинути, ніж того наказу не сповнити. Подаються на берег, формують свої роти наново і кидають їх у гирло погуби.

І знов гук грому, і знову луна відбивається від руїн Переволочної і закочується у задніпрянські ліси, знаву широкий Дніпро багриться кров'ю.

І ще раз, і ще раз, і ще раз...

Тим часом сонце спускається за далекі, темно-фіолетні ліси. Цілими пригорщами світла прискає москалям просто в очі, — світла яскравого, гаряче сліпучого... Козакам у допомогу приходить...

Але пособити годі. Москалі пруться на берег розпучливо, безтямно. Коні ломлять ноги, люди шкереберть летять у воду, та на їх місце насуваються нові. Не мало їх Меншиков має. Шведам і козакам гаряче стає. Каптани поскидали з себе, позакочували рукави, озолочені сяєвом заходячого сонця, облиті потом, з жилами, як посторонки, з очима, що кров'ю понабігали, завзяті, люті, страшні, мов коралі в якійсь казковій кузні, шаблями, як молотами, по черепах ворожих б'ють. З супротивником за підпаш беруться, гнуть, давлять, торощать, ніби це не люди, а звірі, ніби це не бій, а видиво якесь хоробливе, страхітне. І

чимраз більше трупів кругом, чимраз більше людської крови і м'яса, і чимраз довші тіні кладуться від тих жахливих борців. Надходить ніч.

Далеко десь на лівому березі Дніпра запалюється виднокруг. Сто огнищ у московськім таборі горить. А лівий берег чимраз більше темніє. Між ними Дніпро, як лезо велетенського меча, вилискується. І як на мечі іржа, так на нім кров багровіє.

Кінчиться бій... Ворог відступає, а новий не надходить. Мабуть, білого ранку зажде, бо ніч нині якась не дуже то й видна.

Мручко з невеличким гуртком товариства по боєвищу похожає: "От і постояли ми, браття, за волю і за славу. Хай знають наших. Добре, що ми їм страху нагнали. Внукам своїм розкажуть."

Обтер лице рукавом сорочки: "А тепер треба нам тут якийсь лад зробити. Маємо

час."

І пішли ранених з-під трупів добувати. Не багато їх знайшли. Козак, як падав, то хіба, щоб уже не піднестися на ноги. Доки міг, доти боровся. Альбедільці також. Це були союзники гідні. Кращих і не знайти! Як котрий падав і чув, що вже не встане, то просив, щоб його добили. Не відмовляли собі тієї останньої прислуги, бо, як запорожці казали, "краще в чорта, ніж у царя." Тим-то довелося тепер Мручкові з товариством тільки

стягнути козацькі і шведські трупи до готового рова й присипати землею з валу й відмовити над ними молитву. Плакати, на його гадку, не було чого. Гарну смерть мали. Дай, Боже, кожному козакові такої. Куди краща, ніж у московські лабети попасти та як хробак витися на колі. "Щоб їх так чорт на рожен навивав, тих живодерів кацапських."

Зорі вискакували на небо і тривожно заглядали в Дніпро.

Мручко лице і руки з крови мив... Довго... Товариші за його приміром.

А тоді посідали над берегом, щоб відпочити. Другий берег усміхався до них... Там ще не було війни. "Щоб і не було... побажав йому Мручко. — Проклята хай буде вона".

І щолиш тепер побачив і зрозумів увесь жах того, що нині пережив... Пощо воно й кому потрібне? Чи мало людям землі і хліба, чи мало повітря для грудей і простору для волі? Як сусід сусідові межу переоре, так він лиходій, а як цар цілу землю загарбати хоче, то йому вільно. Як голодний у багатого бохонець хліба або полоть сала візьме, то він злодій, а як царі все добро з нас, як олію з макуха, видушують, то вони "з Божої ласки!.." Нема, нема правди на світі, є тільки злість і сила. Горе безсильному.

Молодий швед підсунувся до нього. Він умів по-німецьки і щось уже трохи по нашому розумів .

"Сумно, батьку..."

Мручко стрепенувся, ніби його хтось на лихому вчинку застукав. "Чого це тобі сумно, синку? Все-таки краще, ніж на колі або в московському полоні."

"Так багато людей погибло."

"Не з нашої вини, мій брате. Ми тільки оборонялися, а навіть пташки перед шулікою бороняться, бо все, що лиш живе, бажає життя і волі."

"Швеція потерпіла погром."

"Україна також. Та не навсе. Погибли батьки, щоб синам і внукам краще жилося на світі ."

"Невже ж щоб і внукам краще жилося на світі?".

"Мусить бути. Мусить... — і зірвався на рівні ноги. — Але я моєму гетьманові обіцяв, що поспію за ним. Видно, Бог хотів, щоб я дотримав слова. Так тоді..." — і показав рукою на Дніпро.

Сині очі з перестрахом глянули на нього.

Мручко усміхнувся. "Не бійся, сину, не лишимо вас тут. Союзники все одно, що браття. А Дніпро — це наш батько. Не потопить своїх дітей. Візьмемо вас між себе і при помочі Божій, заки місяць зайде, перепливемо на другий бік."

Вузенький серп місяця несміливо визирав з-поза верховіття задніпрянських лісів, як козаки на правім березі Дніпра стрясали воду з себе. Знімали білля, викручували й жалували, що нема сонця, щоб можна просушити. Шведи дзвонили зубами. Не так від зимна, як більше від страху. "Лицарський ви народ, — приговорював до них Мручко, — але пливаки з вас шпетні. Хоч тільки й навчитеся на Україні, що добре плавати."

Хтось хотів огонь розпалювати, щоб обігрітися трохи. Мручко не дав.

"До лісу бігцем, а там уже на якій галяві й багаття розпалимо. Так і безпечніш і для здоров'я краще."

Побігли.

9.

Шведи й козаки, переправившися через Дніпро, опинилися на болотнистій землі. Хоч літо було сухе і маловодне, то таки ставки, болота й озерця не повисихали дорешти. Ліниві річки протікали крізь них, крутилися й вертіли химерними вихилясами, не поспішаючись до Дніпра. Шелестів комиш, сичала осока, де-не-де сумно шуміли верби. Між вільхами тепличини, як диявольські западні, чигали на людські душі. Не вважай лиш, попади туди, а вже більше білого світу не побачиш. Потягне тебе, "бий то сила Божа",

прямо до свойого темного царства.

Ніч була не дуже-то видна, туман підносився з болот, ліси тінь на землю кидали, невесело ставало на душі.

Геть далеко, чимраз дальше шумів Дніпро, а втікачам причувалося, що за ними вороги женуть: земля дудонить, порскають коні, дзеленкотять шаблі... Поспішайсь! Поспішай!

Похід поділився на дві частини, перша з гетьманом наперед, друга з королем за

нею.

Гетьман веде. Він у подушках лежить. Болі його мордують. Як він у болоті загрузне, або коли доведеться шукати кращої дороги, підбігає Войнаровський і питає про здоров'я. Гетьман заспокоює його, але з голосу знати, що він тільки насилу держиться. Почуває відповідальність, яку прийняв на себе, і це почуття не дає йому скласти зброї в боротьбі з останнім ворогом — з недугою. Він мусить провести короля і своїх вірних людей у безпечне місце, мусить коли не фізичну силу, так хоч свою заповітну ідею спасти з непередбаченого погрому. Тут біля його невеличкий числом, але сильний духом гурток людей, пройнятих тим

самим бажанням, що й він, душ чистих і чесних, які жертвували маєтками, достатками, радощами життєвими, усім, ради ідеї. їм треба остатися живими, їм треба в будучність понести те, до чого додумалася минувшість, щоб не прорвався живий зв'язок між ними. Коли не стане Мазепи, житимуть мазепинці і боронитимуться так довго, невсипуще, завзято, аж здійсниться задум Мазепин. А що він здійсниться, в тому його творець не сумнівався ні на хвилину, хоч дійсність стосотними голосами перечила йому.

Глумилась, насміхалася з нього.

Що лишилося з твоїх блискучих плянів, гетьмане український? Попалені села, поруйновані городи й твердині, помордовані тисячі твого народу, здовж шляхів шибениці скриплять, на майданах, на палях гострокінчастих запорожці, як хробаки, у болях в'ються, а твої колишні однодумці і співробітники, яких ти обсипував ласками своїми, криваву руку твого супротивника лижуть. Де праця твого життя, де твої здобутки культурні, де зброя, муніція, гроші, якими ти гадав збудувати, скріпити й ожемчужити свій новий, золотокований престіл у золотоверхому Києві-граді?

Все воно розвіялося, як дим, як поранкова імла під подувом північного вітру.

Твоя мрія там, на полтавських полях, у грязюці, в крові й болоті, в стонах і риданнях, у прокльонах, які спадатимуть на твою голову сиву. А сам ти, хорий, дряхлий, бідний, без землі і без кута, де б міг спокійно сконати, втікаєш перед мстивою рукою переможця.

Твій союзник гідний тебе.

Його престіл за морем, його слава-легенда, його лицарі побиті, сам він каліка, злидар нестяменний, марнотратник маєтків і крови.

Обох нас проклене будучність аж до десятого покоління, аж поки нащадки не позабувають вчинків своїх предків.

Оце й осталося з твоїх задумів, гетьмане Мазепо!

Ні! — відповідає він, — стократ ні! Осталося двадцять літ тяжкої праці, щоб вгамувати розтіч руїни й завести нове, людське життя. Останеться спомин великого зриву за волю, за самостійне життя, спомин спроби, щоб порвати кайдани. Остануться ті нечисленні, але здорові духом українці, що не зжахнулися московської сили, не забагли царської ласки, не позбулися лицарської чести і громадянського почуття.

Нинішній погром переміниться в завтрішню перемогу, бо перемінитися мусить, бо земля наша завелика, щоб її можна чужим шумовинням залити, і завеликий народ, щоб його можна винищити докраю, або перетворити на чужий лад.

Голос землі і крови розбудить його з нинішнього сну і він промовить ділом, голосним, грімким, тривалим. І побачать внуки помилки дідів своїх і благословитимуть тих, що їх проклинають нині, а прокленуть, котрих величають тепер. Правда побідити мусить...

Вперед, вперед!

Гетьман, знеможений тілом, вірив у побіду духа. Дух підтримував тіло.

До болю здавна привик. Затискав зуби, замикав очі, жив візією кращого завтра.

Смерть бігла за ним, а він утікав перед нею крізь болота й мокляки, крізь нічну імлу, що закривала шлях перед його возом, ніби тую імлу навіяла Москва, ніби й вона Москві, а не Україні сприяла, ніби не лиш людські, але й Божі сили стояли проти гетьмана й його ідеї.

Чим дальше поза північ, тим холодніше ставало. Імла залазила під білля, пхалася в груди. Дзвонили зуби, дрижало тіло, мороз пробігав по спині. Люди, втомлені безсонницею, довгими маршами, голодом і спрагою серед того мокрого зимна, попадали в мертве отупіння. Робилося їм байдуже, що станеться з ними, дійсність тратила лінії і краски, ніби й вона була нічим іншим, лиш імлою.

Валка втікачів подібною ставала до казкової галери, що, позбавлена вітрил і весел, жене по хвилях навмання. Та керманичі ще стерна не пустили.

Тримають його в знеможених руках і корабель до другого берега плине.

Благовістилося на день, як крізь опону синявої імли замайорів перед утікачами степ. Мов хвилясте, безбережне море. Шумів, шелестів, співав свою невгомонну пісню: про народи, які приходили туди, про бої, що велися на ньому, про кров, що напувала його, і про силу, що розвівалася з вітрами.

Хто не хотів опанувати його, — не дався.

Іранці, греки, торки, слов'яни й монголи своїм бій-полем хотіли його зробити, дерлись і жерлися за нього, а він яким був, таким і остався донині, невговканим, безконечним, свобідним.

Ходіть до нього, він вас прийме і захистить собою, він — український степ, а ви — діти його. І союзникові своєму скажіть, щоб не боявся степу. Він і їх приютить, у своєму надрі, він — великий, як велике ваше горе, ваш біль і ваш незаспокоєний смуток. Він вас на своїй совісті має, хай хоч тим спокутує свій гріх.

І зупинилася валка, і від воза до воза, від уст до уст, летіло слово: "Степ!"

Про Меншикова й Голіцина забули і, мов зачаровані, стояли. Навіть коні голови знімали, роздували ніздря, вухами стригли, ніби й вони степовими чарами пройнялися... Степ!

Степ, як море, як нездійсненна мрія, незаспокоєне бажання, нез'ясоване стремління, як — українська душа.

Гетьманові ніби сили давні вернулись, ніби він на тім степу свої молоді літа дігнав.

Піднявся, встав і глянув перед себе.

Котилися хвилі зеленої трави, мов табуни розгуканих, диких коней. Ніби війська за військами гнали, далеко, далеко аж за виднокруг. Поранковий вітрець роздирав імлу, як полкові прапори, то маяв ними і підіймав високо, то скручував і кидав униз. Як стріли, сайгаки мчали, виблискували хребти лисиць, як гармати, ревіли дикі тури. Неначе кулі, підлітали жайворонки вгору й розприскувалися каскадами пісень... Степ жив душами тих, що гуляли на ньому і за нього впали. Це не трава, квіти, будяччя, це вони, — степові борці, перемінені в трави і квіття.

Гетьман болю не чув. Повними грудьми пив степове пахуче повітря, сильніше від найдорожчих ліків. Очам його верталася колишня бистрість, а думкам орлиний лет.

Скинув шапку, і уста його стали шептати молитву. Шепіт той підхопили шведи і за гомонів псалом. "Услишить тя Господь у день печалі, защитить тя ім'я Бога Яковля".

Здивовано слухав степ нечуваної досі, чужої мови, принишкла трава, і квіти голови похилили покірно.

Аж надбіг вітер від Дніпра, вхопив тую молитву на свої легкі крила й поніс її у невідомі світи ...

Гетьман оком прошибав далечінь.

Перед ним шуміло зелене море, розливався синій серпанок імли, нічні тіні крилися у балках. В повітрі бовваніли могили, як велетні, мандрували степом, німі, вдумливі, загадкові. Аж зарожевився опалений простір, степ спаленів, з-поза обрію викотилося сонце і повними пригорщами жбурнуло своє сяєво сліпуче — людям, травам, квітам, звірам, цілому світові просто в очі.

Прижмурилися на хвилину повіки, піднялись і ввесь світ здивувався:

"А-а!"

Картина була така невимовно гарна, що не хотілося очей відривати від неї. Забувалося про горе, а бачилося красу. Хотілося жити і спасати життя.

Зв'язковий офіцер причвалав від короля Карла.

"Передайте його величності королеві, — говорив гетьман, — що ми не збилися з дороги. Перед нами чумацький шляк у Брацлавщину. Півгодинки спічнемо, бо люди й коні трудні, покріпимося і рушимо вперед. Його милість король може бути спокійний. Я тут, як у себе в хаті".

Гетьман говорив, ніби з його плечей хтось десять літ життя зняв, ніби він не після погрому втікав, а похід до перемоги провадив.

10.

Ой на волики да налигачі, А на коники пута, Та підемо ми, долю кленучи, Та від Десни до Прута

Сумна козацька пісня мандрувала чумацьким шляхом, як бурлачка. Не чулося у ній ні молодецького розгону, ні тієї радости безтурботної, якою звичайно проймається козацька душа, попавши в степові обійми, — смуток поранковою імлою окутував пісню-волокиту. На словах роса тремтіла, ніби плакало кожнісіньке слово. Ой підемо ми, долю кленучи, Та від Десни до Прута, Бо не хочемо, щоб закули нас У московськії пута.

Глухі торохтіли колеса по зарослій муравою дорозі. Коні підковами тупали. Знизували голови і в бігу траву зривали, — солодку, якої вже давно не їли.

Ще сонце й не піднялося поверх їздців, ще вони темними силуетами рисувалися по огнистому фоні, а вже піт горохом котився з їх лобів. По холодній ночі майже без ніякого переходу наступала степова спека.

Непривичні до неї шведи нарікали й домагалися спочинку, щоб хоч трохи полежати в тіні возів. Але їм спочинку не давали.

"Звернемо зі шляху у щирий степ, тоді й відпочиватимемо, бо в траві безпечно, як у морі, а на шляху далеко видно: щоб нас москалі не вгледіли".

І справді шлях був широкий, довгий, рівний.

Тому-то гетьманська повозка скрутила вліво і увильнула в такі високі й густі трави, що, здавалося, їх не топтала людська нога ніколи, бо від сотворення світу не проходила туди людина, лиш хіба звірі.

"А ну-те, хлопці!" — гукнув гетьманський візник, повертаючись позад себе, — "Скачіть у траву! Беріть прямо до онтої могили, бачите?"

Тільки вірлине козацьке око могло тую могилу вгледіти. Вона хмаринкою блідою майоріла поверх зеленого моря на овиді далекім.

Але зараз же козацьких вершників мало що не півсотні випередило гетьманський віз. Ніби риби в воду, нирнули вони в хвилясту траву, тільки голови кінські сплили, тільки

червоні верхи козацьких шапок яркими маками на траві розцвілися. Вітер тії маки зривав і котив ними по ізмарагдових хвилях у напрямі далекої могили.

За вершниками декілька двоколок поскакало. Промощували дорогу, бо важкій гетьманській повозці нелегко було пробиратися крізь густі і вищі від найвищого хлопа трави.

Тирса, як ціпки, сторчала, а комиш, як той ліс, так і білів, так і виблискував сріблом до сонця. І чого там у тій траві не було. І пирій, і ковила, і орішок, і курай, і бурунчуки, а цвіту, цвіту, як у якому раю, пахне й за очі бере, — не надивишся. Як у пралісі, дерево на дереві виростає, так і тут піднімається трава вгору, виросте та вп'ять і впаде на землю, та так і лежить, як хвиля на морі, а поверх неї вже друга росте. І так з року на рік, — цілі віки. А що вже ягід поміж тою травою, так прямо хоч рукою горни.

Годі було шведів від того добра відірвати. Все котрийсь із козаків гукав над ними: "Москаль, москаль!" Тоді вони кидали ягоди та поспішали далі.

А що найдивніше, так бджоли. Не було їм де гніздитися, так у траві, в землі мед складали, і який! Із самого пахучого цвіту.

Шведи ягоди і мед хорому королеві підносили. Надивуватися не міг, бо ще такого, хоч стільки світу зійшов, не бачив... "Край, як рай, а жити в ньому годі!"

І дійсно, все тут було, тільки слідів людського прожитку не стрічалося. Раз один попали на якийсь білий череп, так і в ньому оси гули. Тільки й помину про людину.

"Гарно як!" — любувалися козаки.

"Гарно, бо москаля нема."

"Москаль поорав б траву і зжер би, що тільки побачив би очима".

"Ненажери."

"Колись він і туди прийде, як місця на полях не стане. А поки — гарно без нього."

"Гарно!"

Трава ніби захищалася від людей, доступу їм не давала. До очей скакала і била в лице. А як попався будяк, то треба було виминати. Здоровий такий, що хоч коня прив'язуй до нього. Ще й цвіте.

Королеві в повозку шведи квітки кидали. Але він їх ніби не бачив. Сині очі з синявою небес зливалися водно... Мрія... Дійсність лишалася за ними. Їхали в казку про майбутність.

Попри вози дикі кози, як неусвідомлені гадки, скакали.

"Бий! Лови!" — гукали запорожці на шведів, які з шаблями пускалися за звіриною навздогін.

"Соли на хвіст, соли!" — жартували собі, бо здігнати степову козу ані не гадай. Як блискавка, мигне тобі поперед очі і щезне в траві, що й сліду не побачиш. Їх хіба стріляти можна, та й то не будь-якому стрільцеві.

Важко попасти в такій густій траві. Так тоді лиш передовим стрільцям дозволяли на лови, раз щоб не збавляти набоїв, а друге, щоб гамору не робити в степу, бо чорт його зна, чи москаль де не криється в траві.

"Та де тобі москаль у траву піде! — потішалися запорожці. — Москаль боягуз!"

"Але як старшина накаже, то і в огонь ускочить".

"Правда. Так тут треба б і старшині рискувати, а Меншиков і Голіцин не дурні. Степ це наша стихія".

"Наша й татарська, більш нічия".

"От якби де татарву допасти..."

І забували про втому, бо такої їм степ сили додав і нової охоти до бою.

Замість татар — качок, дрохв, хохітву та диких гусей стріляли, а тетерваків та куропаток, так тих таки прямо ратищами били, бо товсті були, що й не бігали жваво.

Десь і галки взялися. Зразу кілька, а там цілою хмарою за походом тягнули.

"Оце й вороги наші. Москалеві знати дають, куди ми йдемо".

"На нашу смерть чекають. Мало їм за нами жиру. Чортова птиця! Але з голоду

здохнеш, заки поживишся нами!"

Козаки, мимо втоми, не тратили духа. Про смерть і не гадали. Вони в степу. Тільки спрага їм дуже докучала. Ягодами її не вгасити. Піт тіло їсть, хотілося б водою хоч лице обмити. Як допалися якої калабані в балці, то не дивилися ні на ряску, ні на водні п'явки, а припали до неї і, здавалося, випили б дочиста, коли б король не казав шаблями відганяти, бо зразу видно було, що це вода стояча й нездорова.

Так дійшли до першої могили, а за нею на обрію показалася друга, а там і третя, ніби стовпи при шляху, якими проходили народи.

Аж нараз зелена трава стала золотіти, золото червоніло і багровіло, десь далеко за темний вал закочувалося сонце, велике і червоне, якого ніде більше не побачиш. І не побачиш такого сяяння, мерехтіння, такої луни, заграви, як коли воно на степу заходить. Ніби хтось півсвіту підпалив, земля і небо горить, кривава луна розливається.

Аж нараз луна потухла, ще тільки червоні відблиски моргають, стрибають зайчики золоті, хмари метеликів у повітрі мерехтять, але й вони никнуть... Сонце зайшло... Долом море зелене, а горою синє. Оба щораз більше темніють. І тихо так, що чути, як коники пільні тріскотять у траві і як далеко десь на степовім озерці лебеді білими крилами б'ються.

Доїхали до того озерця, сполошили лебедине стадо, опочивають.

"Тільки, хлопці, коні добре за поводи тримайте, бо як піде тобі в степ, так і не знайдеш, а на степу без коня, що на воді без човна, — пропадеш".

Шведи хотіли огнища розкладати, щоб жарити дичину, так козаки не давали. "Підождіть, не годиться. Огонь зрадливий, подасть ворогові знак".

Над озірцем вигрібували печі, а вміли їх так робити, що тільки дим з них снувався, а полуміні не видно було.

Дехто й вечері не чекав, втома його з ніг повалила, поклався горілиць і хропів. "Якби так усі, — сміявся якийсь запорожець, — то москалі в Полтаві почули б". Втомлені козаки дійсно сильно хропіли, а шведи потягали за ними.

Багато було таких, що зовсім не лягали.

"Як засну, то до мене хоч стріляй, не збудиш. А мені тут лишатися нема охоти. Як наскочать вовки, то й — амінь".

Та вовків поки що не було видно. Зате в болоті рохкали дикі свині.

"Їх тут така сила, що прямо ломакою бий".

"Ану спробуй, зачепи яку. Збіжиться їх такого, що треба доброго коня, щоб утекти".

"Звірина вміє постояти за себе. То тільки ми не рятуємо себе".

"Що не рятуємо? Бувало, що свої ворогам видавали. Знаєте, як у Константинові

було?"

"То, мабуть, давні часи, не чули"...

"Кому давні, а я мов нині бачу, хоч тоді ще лише хлопчиком був. Ото ж як Конєцпольський з Остророгом під Константинів підступили, то козацька залога тихцем серед ночі вибралася з замку й потягла до свого війська. Тільки деякі, душ кількадесят, залишилися по хатах, в добрих знайомих. А на другий день ті добрі знайомі пов'язали їх, як баранів, і, щоб приподобатися своєму панові, князеві Заславському, приставили до ворожого табору. За це їм ласка була, а козакам муки і смерть."

І почалися оповідання на цю сумну тему і оповіданням тим кінця не було.

"Так воно, так. Великогрішні ми і тому доля нам не сприяє. Бог не благословить".

"Старинні козаки того не робили," — перечив котрийсь, але інші доказували йому, що навіть запорожці подібні гріхи на совісті мали. "Але Полтава нас розуму навчила. Під Полтавою ми кріпко стояли. Особливо запорожці".

"То правда, запорожці під булавою Гордієнка показали себе справжніми лицарями. І тепер нікого так не боїться цар, як їх".

"І нікого так не карає. Прямо без суду і без розбору на паль. Але городові осоромили себе. Скільки їх витримало біля гетьмана?"

"Багато в Батурині і в інших городах погибло. Не кажи! Просте козацтво не завело, все одно, чи старинне, чи новики. Навіть молодики трималися славно. Аж любо було дивитися, як бились. Тільки старшини осоромили нас".

"То правда, старшини завели. Якби вони однодушно стали, тоді Україна стояла б, а так Бог вість, що з нею буде".

І вичислювали старшин, що покинули гетьмана в найгіршій потребі, і нарікали на них, проклинали, або прямо спльовували з омерзінням. Що тепер з Україною буде? А що ж би? Цар покасує вольності козацькі, вимордує народ, або як худобу пережене в московські краї, а звідти нахлине кацапня.

"Не бути тому, не бути, — кричали запорожці. — Січ мати, а Луг батько. Сядемо новим кошем, а поки нас, поти й Україні не пропасти. Гетьман ще живий".

"Та яке це життя? От блимає, як в іконостасі лампада, в якій догоряє олія".

"Але Орлик живе. Орлик його права рука. Він усе знає і недаром вони біжать. Під турком нові сили вберуть і на Україну рушить".

"Ах тая протекція турецька! Знаємо, як за Дорошенка було. Хто більше заплатить, за ним турок потягне".

"Не конечно. І в турків є свої політичні рахунки. А політикою то вже Орлик хай крутить, а не ми. Наша річ шабля, а його перо".

"Орлик біля Мазепи, як Виговський біля покійного Хмеля".

"То правда. Але не забувай, що поки був Хмель, поти й Виговський славився великою головою, а не стало Хмеля, то й Виговський змалів. Боюсь, щоб таке і з Орликом не сталося".

Замовкли. На сході небо голубіло. Веселішала земля. Степ шумів, ніби поранковою молитвою молився. Козаки христилися. "Якось воно буде. Під Берестечком також здавалося, що всьому прийшов край і гетьман так само втікав, як тепер, а все ж таки Бог милував і якось ми не пропали. Так не пропадемо й тепер. Коли б Орлик здоров. Та ось і він".

Обтулений козацькою буркою, з шапкою на бік, по-запорозьки йшов кроком різким і певним, ніби його ніяка втома не береться.

"Панове, не спите?"

"Ні, ваша милосте! Як помремо, тоді і спатимемо," — жартували.

"Зараз пізнати, що це старинне козацтво, — погладив їх словом по душі. — При вас і молодик завзяття набереться".

"Авжеж, авжеж, при сухих дровах і мокрі розгоряться".

"А не погасне поломінь на вітрі?"

"Хто вміє огнище розкладати, тому й не погасне", — відповіли. Орлик зрозумів, що то до нього п'ють.

"Гадаю, — відповів, — що досвіду нам не бракує. Багато ми навчились за останні

часи".

"Багато! — притакнули. — Більше й не треба!"

"Щоб ми лиш в один гуж тягнули, так і в малому гурті появиться велика сила".

"Хіба б ми дорешти з глуздів збилися, щоб не бачити, що в єднанні сила".

"Хвалю вас за те, панове товариство, і доброї днини бажаю. Збирайтеся, рушаємо вперед".

11.

Ранок був холодний. Втомлені й невиспані шведи прямо зубами дзвонили. Козаки зіскакували з коней і з возів, бігли і грілися.

Орлик приговорював до них. Жартував, хоч у душі, мабуть, йому не до жартів було.

Ніхто, крім гетьмана, не розумів так добре цілого розміру програної під Полтавою, як він, бо ніхто не був до тої міри втаємничений у плани гетьмана Мазепи.

З того моменту, як гетьман перейшов до Карла, він перед Орликом не скривав нічого. Розкрив перед ним усі карти, всі ходи свосї скрутної дипломатії.

Покійний Богдан Хмельницький був для Мазепи грізним ментo. Людину, якої ніхто не міг побороти, поборола смерть. Мазепа боявся того найгрізнішого з усіх ворогів. Чув, що сили його вичерпуються, що він більше духом, ніж тілом живе, тому й хотів спадщину передати в безпечні руки. Серце тягнуло за Войнаровським, а розум казав, що і про Орлика не треба забувати. Бачив, що за Орликом стояло козацтво і з тим треба буде числитися. Правда, за Войнаровським буде король Карло, але все-таки не він, а козацтво рішить. І тому на всякий випадок готовляв Орлика до булави. Родинне почуття числилося з турботою про добро народне. Воно перед гетьманом Мазепою стояло на першому місці.

Ще під час полтавської битви, коли здавалося, що не переживе її, Орлика й Войнаровського покликав до себе і, як останній заповіт, оставив їм не раду, а прямо наказ, щоб вони по його смерти не сварилися за булаву. Хай бере той, хто легше двигне, бо це не булава, а хрест важкий, який треба нести на українську Голготу. Орлик знав усе і на все рішився. В гетьмані своїм бачив примір послідовного й невгнутого борця за ідею. Хотів бути його наслідником. Відганяв від себе гадку про боротьбу за булаву, бо перед очима мав гидкі спомини, як то за часів руїни булавою гралися, як м'ячем, а ворог сміявся. Того він не хотів. Якщо булаву, яку випустить з рук Мазепа, треба буде підняти йому, Орликові, то підійме і триматиме кріпко, а як король її Войнаровському вручить, так залишиться при Войнаровськім таким самим дорадником вірним, яким був при Мазепі.

Це сказав собі Орлик тут, серед степу, дивлячись на його красу ненаглядну і на його пустку безлюдну, спричинену не так наїздниками, як більше нашою безнастанною внутрішньою шарпаниною.

Людський череп з осиним гніздом, а кругом таке багатство і така краса, якої не знайти в світі. Прикро, соромно, страшно... Батурин, Переволочна, Полтава... І як була ще в нім крихта якогось самолюбства, жадоба слави, охоти володіння, так тепер ті почуття розвіялися з вітрами степовими. Почував себе чистим і покірним, як на сповіді. Почував себе слугою тієї ідеї, за яку тисячі людей згинули під Полтавою, і хто зна, чи не гинутимуть на майбутніх бойовищах. Бог вість де, почував себе, коли не провідником її, так одним із щирих борців за її здійснення. До чого його Бог і воля народу покличе, тим і буде.

Спокійно й самопевно сідав на коня.

Коло восьмої години рано почалася спека. І то така, немов це не ранок, а полудне, не український степ, а пустиня Сахара. На лихо, й вітер ущух, у повітрі висіла одна горяч. З людей піт лився цюрком, коні ледве волокли ногами. Деяких добивали та не кидали, як знак, куди пройшли, лиш білували й по татарському звичаю м'ясо клали під сідло. В'їздили в смугу, в якій не було дичини, — пригодиться.

Разом із спекою і спрага росла. А тут і ягід не було. Язик в'ялило. Здавалося, до піднебіння присохне. Ще трохи, і валка трупом ляже, як караван на пустині.

На щастя, саме тоді, як сонце стояло прямо над головою і своїм промінням, як списами, прошибало людей, почувся наперед крик: "Вода! Вода!"

Люди й коні прискорили кроку. Бігли туди, де в придолинці, ніби дзеркало срібне, вилискувався невеличкий степовий ставок. Припали до

нього й пили, пили. Ні старий гетьманський мед, ні угорське вино не смакувало так, як та чиста вода.

Годі було їх відірвати від неї. Розтаборилися, витягали конятину з-під сідел і пирували по-татарськи. Від води легеньким холодком подувало.

Зробили з драбин козацьку фігуру і заглядали "на край світу."

Тільки трава, ні звіра, ні чоловіка не було видно. Могли безпечно спочити.

На фігурі вартові змінялися. "Хлопці, не спіть! — гукав на них Орлик, — Полудниця іде. Пакости людям робить. Як задрімає котрий, то друлить його згори і буде сміх".

Справді, мабуть, тільки сміх був би, бо в тую траву все одно, що в перину впасти, навіть не потовкся б.

Але мало було таких, що не спали б, хіба піші, що присілися на возах і виспалися добре. Їх то і призначували до варти, бо кінний народ, напившися води і закусивши конятиною, засипляв, як мухи.

Степ ледве мріє, тирса половіє, тихо, заснуло лихо — цить... Хтось іде... Де?.. Не бачиш?.. Іде і плаче — без сліз... Чумаче, чумаче, де твій віз?.. Віз без коліс, без занозів ярма, а волів нема. Гукаєш дарма, тільки котиться луна степами, ярами, аж докотиться до батька і до мами, до твоїх воріт. Вийдуть жінка і діти і будуть на шлях глядіти, гіркий їх світ... Чумаче, чумаче, де твій віз?

Хтось іде степами і плаче словами без сліз. Козаче, козаче, де твоя рушниця, де шабля-дамаска, дівоча ласка, де твій спис?.. Розбита рушниця, пуста порошниця, спис торчить у спині, сам ти на купині лежиш... Як тобі там спиться, чи дівчина сниться, скажи... Чого ж ти лежиш і мовчиш, козаче?

Хтось іде степами і плаче словами, без сліз... Ах, де ти?.. Пріся, Мотря чи Орися, мовчиш? Озовися, непритяменна ти?

Я безіменна, я непритяменна, я, не я. Без батька, без мами, дрібними ногами мандрую степами не рік, а віки... Де спиш?.. Хати не маю... Що п'єш?.. Сльози ковтаю... Чого хочеш?.. Не знаю... Була над Пилявою, погралася славою, була під Зборовом, упилася здорово червоним вином-дурманом... Потім мене хтось вхопив, заніс під Конотоп. "Гей, гук, мати, гук, де козаки йдуть, та попереж себе вороженьків облавою пруть..." Було і нема... Дарма.

Дарма! Минулого не завертати, тим, що були — не бути, лящать над спинами прути... Волга, таволга, Волга-таволга, раз, два, три. Хрести, хрести, хрести, хрести. Перехристи мене, братчику, перехристи. Та не жменею і не кишенею, а шаблею, о так, о так, візьми шаблю в кулак: во ім'я Отца і Сина, хай буде ніч горобина і Святого Духа, хай буде заверюха, хай буде заверюха, хай буде бій-перебій, кріпко стій і не млій, бо це бій сумлінь, — амінь.

Козаче, козаче, козаче... Хтось іде степами і плаче словами без сліз.

Сонце, як човен, золота повен, плило по хвилях трав. Горів обрій.

Орлик протер тер очі... "Панове товариство, в похід! В похід!"

Ішли, маючи тільки траву кругом себе і небо над головою.

Трава шуміла, шелестіла, перешіптувалася, небо мовчало, тільки вряди-годи скорою блискавкою підморгувало до землі. На погоду. Вода, татарська перекуска й короткий відпочинок над степовим ставком покріпили людей і коней.

Та не надовго. Коло півночі обгорнула їх така сонливість і втома, що треба було зупинити. Деякі вози прилишилися далеко й лише за годину надтягнули.

Запорожці знову зробили з драбин фігуру, шведи поставили своїх вартових, і табор уснув. Степ тихо шумів, ніби зітхав крізь сон, пригадуючи собі якісь грізні події. Легкий туман підіймався верх трав, ніби людські зітхання підлітали з землі до неба. Крізь туман мерехтіли зірки, мов очі одаліски крізь шовковий серпанок.

Люди голосно хропіли, коні жалісно стогнали. Нарікали на безсовісних людей, що гонять ними, як собаками, й висотують останки сил. Орлик не спав. Був у гетьмана і в короля, балакав з Войнаровським і з Понятовським, заходив до запорожців. А тепер сидить біля могили і думає. З гадки дівчина з-над степового ставка не сходить.

"Я — безіменна, я — непритяменна... Де спиш?.. — Хати не маю... Що п'єш?.. Сльози ковтаю... Чого хочеш?.. Не знаю". Бачив її, чи снилося тільки? Не вмів сказати. Але чув, що вона знову біля його. Ось-ось і промовить голосом калинової сопілки: "без батька, без мами, дрібними ногами мандрую степами не рік, а вік"...

"Сядь собі тут і кажи, звідкіля ти? Чого волочишся степом, мандрівнице сумна?"

Хитається, як билина на вітрі. Тільки очі блудними вогниками мерехтять... Мотрині очі...

"Дивно, як тая Мотря усім нам не сходить з гадки? — каже до себе Орлик. — Де вона тепер?"

І смуток підступає до нього. "Геть! Геть! Не пора на жалібні гадки. Діла треба, щоб направити лихо".

Лихо? І — відзивається голос калинової дудки. "Тихо, цить. Не буди, хай спить... Бачиш? Ще рана тепла і кров ще не скрепла, ще земля від гармат дрижить... А кінь біжить, орел летить... Орлику, Орлику, ти високо літаєш, ти далеко буяєш, уважай, щоб не сторощив крил... Хочеш славу будити з могил, що замордована спить? Якого тобі діла заманулося? Кажи?"

"Визвольного діла!"

"Гадка гарна, але сміла. Чого не сповнив ні Богдан, ні Іван, хочеш сповнити ти?"...

І обкидає його поглядом питливим з ніг до голови. "Га, що ж, Орлику, лети, лети... Від могил до могил пробуй крил, шукай сил, та чи знайдеш, не знаю".

І раменами здвигає. "Не знаю... Я не такого чекаю". "Ти? — питається Орлик. — Ти

хто?"

І протирає очі... ЇЇ нема... Шумить трава, переморгується небо з землею. Які ж ті степи просторі. Мерехтять зорі. Вітер землю до сну колише, ніч на неї холодом дише, табор спить.

Орлик здрімнувся... "Це в мене мабуть від безсонниці, — потішає себе. А, може, й перестуда, щоб тільки не степова лихорадка. Треба бути здоровим, діло жде".

Обтулився буркою і вийшов на фігуру.

Глянув. Трохи возів, трохи змарганих коней і жменька людей. Бувало, що сотник зі своєї сотні більше припровадив.

Довго дивився і наслухував, чи Левенгавпт не йде... Нема... А вже повинен би бути. "Щоб тільки... — але й думати про те не хотів. — Ще тільки того треба, щоб з Левенгавптом щось сталась". Уважно зійшов по драбині й обійшов табор.

Вартові хиталися, як будяки в степу. Один прямо з ніг валився. "Лягай! Я за тебе постою".

"Ваша милість?"

"Кажу тобі я. Лягай!" — взяв від козака рушницю і стояв, поки не прийшла зміна.

І знову ранок і знов похід. Вперед! Вперед!

12.

Увійшли в таку смугу, що звіра й птиці була велика сила. Зайці стадами скакали, дрохви і стрепети перебігали дорогу, здичілі вівці в траві блудили.

Настріляли й наловили того добра, що голоду не потребували боятись.

Забули про небезпеку й потішалися гадкою, який то нині буде полуденок.

"Але чим ми його зваримо?" — журилися шведи. Та козаки й на це вміли собі порадити .

Як коло полудня дійшли до якоїсь балки, то зробили кізяк, висушили його в одну мить на сонці, розвели вогонь ї нажарили баранини, що лиш пальці лижи.

"От якби так горілкою попити!" — зітхав котрийсь.

"Якби так матуся млинців насмажила", — насміхалися з нього.

"А тітка варенухи наготовила".

"Та якби так під грушу".

"Та ще з дівчиною нешпетною"... — приговіркам не було кінця, бо козаки, хоч і збідовані, а пожартувати люблять. Особливо запорожці, бо тим і журитися нема чого. "Діду, діду, село горить, а він торби на плече, і на друге". Але жарти жартами, а пити таки

хотілося.

"А підіть ви, дітоньки, в траву та подивіться, чи де вишеньок не найдете, — казав до молодиків січовий дід, що вже їм не раз добре порадив. — Як я туди, літ тому півсотні буде, в Польщу ходив, то лучалися вишні. Здалека й не видно, але як добре в траві пошукати, то знайдеш".

Дід не брехав. Молодики з повними шапками вишень вернулись. "Кислі-бо, кислі, аж губи розпирають, а все таки трохи спрагу гасять".

І гасили спрагу тими дикими вишнями ще й короля, гетьмана та старшинських жінок ними гостили. А тішилися тими ягодами ще більше, ніж товстими вівцями, бо спрага гірше їм надокучила, ніж голод.

Вже бралися дрімати в тіні під возами, як з фігур почувся знак тривоги.

Зірвалися й хопили за зброю. Запорожці вози в чотирокутник стягали: дишлі вгору, колеса до коліс ланцюгами.

Орлик вискочив на фігуру і дивився крізь скла.

Кілька їздців чвалали.

"Це наші. Москалі так їхати не вміють".

І дійсно. Їздці не їхали, а летіли, як буря.

"Сотник Мручко. Під другим так кінь не піде".

Їздці то потопали в зеленому морі, то виринали з нього зовсім так, як човни на хвилях.

"Мручко! Мручко!" — лунало з фігур, і козаки збігалися звідусіль, щоб повітати доброго товариша.

Ось і він. Здорожений, заболочений по самі вуха. Здовж правого лиця шрам, ще неприсохлий, рука перев'язана шматком сорочки. Але всміхнений і бадьорий.

Коня в землю впер і зіскочив з нього, як молодець.

Сто рук простяглося, сто пар цікавих очей обскочило його.

"Здорові були!.. Товариші розкажуть вам усе, вони знають. Мені ніколи. Орлик

де?"

Орлик злазив з фігури.

"Вітай, сотнику! Що чувати?"

"Багато, пане генеральний писарю. Ходімте набік".

Пішли до Орликового воза і Мручко став розказувати свою Одіссею. Орликові в голові шуміло. Сталося, чого він так боявся. Карлова армія здалася, Мазепиних вояків нема. "Всі здалися?" — питався, ніби словам старого сотника не вірив.

Мручко числив. "Генералів шведських 5, полковників 12, підполковників 13, інших старшин приблизно 400, всього душ більше тисяч чотирнадцять, прапорів, знамен і штандартів мало не 300. Гармат, гавбиць та моздірів 30, здебільшого калік".

"Умови?" — питав Орлик.

"Які там умови! — махнув рукою Мручко. — Всі складають зброю і здаються воєннополоненими до викупу. Генерали й офіцери задержують свій багаж і прислугу".

"А наші?" — спитав тривожно Орлик.

"Ось вони!" — відповів Мручко, показуючи рукою на гурток людей, що скидався на винокурів, риболовів, дроворубів, волокит, або прямо на розбишак, на все, що хочете, лиш не на людей, що належали до регулярного війська. Босі, без шапок і свиток, лише при шаблях та з пістолями за поясом. Рідна мати не пізнала б їх, такими копотами вкриті їх обличчя. Піт цюрком спливає з чола і, як весняні потічки пологу ниву, так він жолобить закурені лиця. Впали на землю і важко дишуть, як хорти після ловів. Навіть їсти не хочуть, хоч голодні, тільки ягоди приймають.

Орлик глянув на них і зітхнув: "Мало!"

"Добре, що й тих привів", — відповів Мручко і розказав коротко про свій останній бій. Орлик слухав і хвилювався. Пригадалася дівчина з-над степового озерця... "Во ім'я Отця і Сина, хай буде ніч горобина, і Святого Духа, хай буде бій-перебій, кріпко стій і не

млій!" — Постоїмо, дівчино, постоїмо! — обіцяв собі і кріпко стиснув старого сотника за руку: "Спасибі, батьку. Хоч стільки потіхи, що не здалися так, як тамті".

"Як було здаватися? — кинувся Мручко. — В п'ятому пункті переволочанського акорду стояло чорне на білім: "І Запорожци і другіє мятежнікі, котриє акажутся при шведскіх войсках, будут видани Єво Царскому Велічеству." Знали ми, що воно значить.

"І Левенгавпт не відкликав цього пункту".

"Підписав, як йому Меншиков предложив".

"Сумно".

"Та невесело, пане писаре генеральний".

"А погоні не бачив?"

"Іде. Та ще не зараз поспіє. Я, де міг та як міг зводив їх з дороги. Покрутяться, як замотиличені вівці. Але не вернуться, бо Голіцин на нас велику злість має. Роз'їлася скажена собака. А гетьман що?"

"Нездужає. А все таки відворотом керує".

"Він?"

"А хто ж би? Ніхто так степу не знає, як гетьман".

"Правда. Не раз туди ходив. Але про Переволочну не кажіть йому цілої правди, бо пощо? Хай потрохи гірку чашу ковтає... А король?"

"Королеві краще. Рана вже не ятриться".

"Славити Бога, бо на нього тепер ціла наша надія".

Орлик поклепав Мручка по плечу: "На себе, батьку, покладаймося, на себе. Це найбезпечніша надія".

Підійшов Понятовський. Хоч "пан", він не дуже-то тримався "з вашеця". Зжився з козаками й полюбив їх, пізнавши їх хоробрість. Щиро вітався з Мручком. А почувши про Переволочну, спротивився, щоб скривати правду. "Гетьмана можемо щадити, бо він недужий. Схвилюється і ще з ним якийсь припадок станеться, а тоді ми без його проводу пропали, як на ярмарку собака. Але король мусить знати правду. Перед ним не вільно нічого таїти. Ви, пане сотнику, спічніть і покріпіться. В моєму возі є ще одна плящина, ликніть собі. Та не багато, — додав, жартуючи. — А я до короля його милости скочу". І побіг.

По дорозі стрінув Войнаровського. Цей був дуже прибитий. Журився недугою дядька і тим, що після його смерти було б. Невесела перспектива.

"Вус догори! — гукнув до нього Понятовський. — Підемо до короля".

"Да отніметься чаша сія од мене"...

"Ні, ні, треба. Удвійку краще. Чому це я один маю бути вісником Йовової новини?"

"Невжеж ж Левенгавпт здався?" — не спитав, а скрикнув тривожно Войнаровський.

"А ви не чули?"

"Догадуюся... Здурів чи що?"

"Добрий генерал, та м'яка людина. Не наше діло його судити. Ходімо".

І поплентались до того воза, на якому на дошках, уставлених верх полукіпка, лежав король з простягненою хворою рукою, що її перев'язував саме хірург.

13.

Король, почувши про здачу своєї армії біля Переволочної, скипів.

"Це брехня! — крикнув. — Татарська вість. Сотник Мручко, "dichtet"4. Спека йому на голову б'є. Шведи не здаються!"

Понятовський мовчав, поки перший гнів не минув. "Ваша королівська

достойносте, — почав тоді. — На жаль, я мушу обстоювати за правдивістю тієї злощасної вісти. Сотник Мручко любить жарти, але він ніколи не бреше. Події під Переволочною він розказав з такими подробицями, яких видумати годі. На жаль, його оповідання я мушу вважати правдивими".

"Так, значиться, я вже моєї армії не маю?"

Понятовський притакнув, але похопився і додав: "Ваша королівська величність мають ще нас, своїх найвірніших слуг і товаришів недолі".

"Так. Але моя армія, моя армія, якій рівної не було в світі. Чи ви знаєте, що коли б мені хто казав був вибирати: армію, чи королівський

престіл, я відповів би без вагання: а р м і я. І оце Левенгавпт здав її. Він поступив проти мого виразного й ясного наказу, я йому велів перевести військо в степ. Невже ж він географії не знає, що замість на полудне, на північ пішов?"

Понятовський і Войнаровський пробували боронити Левенгавпта: вказували на втому жовніра, на великий відсоток ранених, на брак артилерії й муніції, врешті, на недогідність терену. "Сотник Мручко доносить, що Левенгавпт сам не рішався, відбув спільну нараду з командантами полків і батальйонів і питався про гадку війська".

"Я йому того робити не казав. Я йому велів в цілості перевести військо в степ. Він осоромив себе, Швецію і свого короля. Я йому того ніколи не прощу, ніколи. Капітуляція, на яку він пішов, гірша від найгіршого погрому, бо вона деморалізує народ. Ні, ні, не бороніть Левенгавпта, не бороніть! Брак амуніції, великий відсоток ранених і непригідний терен могли виправдати програну, а не капітуляцію, до якої він не мав мого дозволу. Чому він не бився? Він має 14 тисяч людей, більше, ніж Меншиков і Голіцин, чому не бився і не згинув чесно, замість соромно жити?"

"Меншиков велів у тисячу бубнів бити, — відповів Понятовський, — і генерал Левенгавпт міг собі гадати, що москалів удвоє, троє більше".

Король гірко всміхнувся. "Міг собі гадати... Такий це мені генерал, що настрашився бубнів. Я не кажу, що Левенгавпт свідомо, або зі злої волі зробив таку дурницю, він прямо голову стратив, а це його не виправдує, бо командантові, навіть у найбільшій тривозі голови тратити не вільно. На те він комендант".

Понятовський і Войнаровський мовчали, бо й що було їм казати? До них промовляв вождь, якого позбавлено армії, армії, яку він сотворив, вишколив і здобув з нею славу. Розуміли трагедію Карла. Ще вчора лежала перед ним Європа, а нині він лежить з хворою ногою, вождь без

армії і король без підданих, людина, яка нараз стратила все. З жалем дивилися на нього.

Король голову від них відвернув, не хотів, щоб бачили, як боровся з собою. Фантаст і мрійник, але наскрізь чесна людина, правди шукав. Знайшов її.

"Це кара, — почав по хвилині, — що я послухав гетьмана і вас, панове, й залишив армію на Левенгавпта. Вождеві армії опускати не вільно, де його люди, там і він. Мені треба було остатися біля Переволочної, прийняти баталію і — перемогти. Це один мій гріх, а другий, що, від'їжджаючи, дав я накази тільки Левенгавптові й Крайцові, а іншим командантам ні. Але я був хворий, ви не знаєте, панове, який я був хворий, — ніби виправдувався король. — Я ввесь горів, гадок не міг зібрати, — і це мій другий гріх".

Замовк. Очі його дивилися кудись углиб, в синяву загадкових фйордів. Шукали чогось. Якору, щоб учепитися його, чи безодні, щоб потонути в ній?

Понятовському стало жаль короля. Щоб потішити иого, розказав про хоробрих альбедільців і про те, як два офіцери пробили себе шпадами, заки їх склали перед Меншиковим.

Король слухав, очі його більшали, ясніли, веселішали.

"Поїдемо далі, панове. Пора! Пора!"

Четвертий день відвороту минав, як і попередні, з тою хіба різницею, що знову ввійшли на брацлавський шлях і посувалися ним трохи скорше.

На тім шляху зустріли першу чумацьку валку, яка везла сіль. Щоб не попала в московські руки, забрали її. Так само взяли від чумаків воли, заплативши за них добрі гроші. Чумаки лише з налигачами в руках

поплелися степом. Гей на волики налигачі, А на коники пута, Та підемо ми, долю кленучи, Та підемо до Десни з-над Прута.

Тільки принесуть з собою додому, що тую пісню. Хай простять! Війна діло безсердечне. Другі потратили життя і здоров'я, а вони лише сіль та воли.

"Наближаємося до Великого Інгула, — сказав до Орлика гетьман. — Зупини, Пилипе, похід. Треба нам поміркувати, що далі робити".

Похід зупинився. Орлик і Войнаровський взяли гетьмана під руки й повели до повозки короля Карла.

Король лежав на дошках верх полукіпка. Хвора нога на подушці, очі повіками накрив. Але не спав. З думками бився. Почувши голос гетьмана, підняв повіки і простягнув до нього руку.

"Пройшли ми вже більше, ніж половину дороги між Дніпром і Богом. Треба післати когось до Очакова".

"Пощо?" — спитав король.

"Щоб очаківський паша звістив Диван про наш прихід та наготовив судна для переправи через Бог".

"Гаразд. А не краще без того? Переправимося якось і заставимо Диван погодитися з "фактом", що ми на турецькій території, а то вони зачнуть торгуватися з нами".

Гетьман подумав хвилину: "Турки шахраї та ласуни на гроші. Це правда. Але боюсь, що без суден прийдеться нам важко. Як зачнемо переправлятися на човнах, то легко може нас наздігнати погоня".

"Як гадаєте, але я не вірю всім отим пашам. Це наволоч монгольська".

"Очаківський паша мій добрий знайомий. Він піде мені на руку. Треба тільки послати чоловіка, що вміє з ним балакати. Козака ні, бо турки козаків не люблять".

"Так пішлім Понятовського. Це поляк і пан. А від шведів поїде мій секретар Клінковштрем. Вони будуть переговорювати з пашею, а козаків дасте для ескорти тільки і щоб провадили, бо вони знають дорогу. Я дивуюся, яким це чином вони орієнтуються в тім безбережнім просторі, прямо як перелетні птиці".

"Добре ваша величність кажуть, — притакнув гетьман, — як перелетні птиці".

Понятовський хотів Мручка взяти з собою. Так той випросився. Казав, що втомлений дуже, а посольству треба поспішати.

На ділі він хотів бути при гетьмані.

Незабаром Інгул. При переправі може всячина бути.

14.

Крім Меншикова й Голіцина, цар пустив ще Волконського й Кропотова за Дніпро і наказав їм не щадити ні коней, ні людей, щоб тільки здігнати й дістати в руки "дорогого брата, короля Карла та "поганого зрадника Мазепу".

Кропотов і Волконський гнали, як буря, і певно були б застукали обі жертви в степу, коли б не припадок, який цим разом пішов утікачам на руку. Відділ Волконського і Кропотова побачив перед собою повозку. Москалі пустилися за нею, як за зайцем хорти. В повозці видно було

офіцерський шведський капелюх. Мабуть, відстав від валки, а все ж таки тая валка не мусить бути далеко.

Обскочили повозку, в якій лежав хворий шведський офіцер.

Кропотов визвірився на нього і обсипав його сороміцькою московською лайкою, бо швед не розумів московської мови і не знав, чого від нього хочуть.

"Де король і де ізмєннік гетьман? — кричав Кропотов, а швед дивився на нього й мовчав. — Атвєчай!" гукав Кропотов, а швед тільки плечима здвигав.

Кропотов підняв руку, шведський офіцер добув рапір. Волконський кинувся між них. "Як заб'ємо його, то й не довідаємося, куди пішов король. Краще подоброму."

Волконський перепросив офіцера, сказав, що це непорозуміння і, зібравши все своє знання німецької мови докупи, силкувався толкувати йому, що шведська армія під проводом Левенгавпта здалася і що, значиться, він, швед, як підкомандний Левенгавпта, числиться також полоненим і, яко такий, обов'язаний слухати, що йому прикажуть. Швед також не дуже добре по-німецьки балакав і минула добра хвилина, заки вони добалакалися до чогось і рушили далі.

Швед, може, й знав, кудою пішов його король, але він скорше був би згинув на муках, ніж зрадив його. Розумів, що в руках своїх тримає долю свого вождя, а може, й майбутність свого народу й держави. Хай з ним москалі зроблять, що хочуть, дороги не покаже.

І не показав, а вмисне звів Волконського і Кропотова на манівці. Так і минула щасливо грізна небезпека для гетьмана і для короля.

Посувалися дальше в напрямі Інгула.

Понятовський негайно рушив в дорогу.

Козаки провадили знаменито, і вже на другий день коло полудня побачили вони сині хвилі широкого Бога.

Порома не було, навіть човнів ніяких не застали.

Понятовський розіслав козаків, щоб перевізників шукали.

Минула добра година, заки вернулися з радісною новиною, що якої пів милі відтіля працюють риболови. Понятовський подався туди. Гей ви, хлопці риболовці, Ви хороші на вроду, Візьміть мене в новий човник, Перевезіть за воду.

"Це ніби про нас співають," — погадав собі Понятовський і зупинився на хвилину, щоб послухати гарного, хоч сумовитого співу. Ухо, привикле до бубнів і сурм воєнних, з насолодою ловило звуки народної пісні. Вилітала вона з повних грудей і буяла свобідно, буцімто ввесь світ до неї тільки й належав. Тягнула до себе. Понятовський прискорив ходи. Та як же здивувався, побачивши співаків. Було це п'ять заялозених гольтіпак, які вовтузилися біля якогось порваного невода.

Поздоровив їх. Відповіли, як звичай велить. Побажав доброго успіху в роботі, побажали й йому.

"А чи не перевезли б ви нас, добрі люди, на другий бік?" — спитав.

Глянули на нього і на його товариство з-під лобів. Очі їх казали: "Коли б вас менше було та не при зброї, то перевезли б ми вас на другий світ". Але вголос промовив котрийсь: "Не смолений човен."

"А як же ви запускаєте невід?"

"Запускати невід можна, а переїздити річку ні. Не допливе. Широчінь..." — і показав рукою. А другий додав: "І перевозити не вільно. Карають за це. Ви чужинецькі і Бог вість хто."

"Ми до очаківського паші", — заспокоював їх Понятовський.

"Не наше діло знать," — почув у відповідь.

Видно було, що торгуються. Побачили людей у потребі, так чому ж не заробити на

них?

"Я даром не хочу" — приступив до діла Понятовський. "Заплачу і добре заплачу."

"Відомо, що за спасибі ніхто не перевозить приходьків, Бог зна кого."

Понятовський скипів. Ці "збуї" не то не слухають його, але ще й зневажають. .Невже ж він не виглядає на великого пана?

"Слухайте. Мені спішно до коменданта очаківської твердині і як ви зараз не перевезете мене й моїх людей, так я відніму у вас човен, та ще и пожалуюся паші".

"Спробуйте!" — відповіло п'ять голосів нараз.

"Хами! Я вас постріляю, як собак!" — гукнув на них Понятовський, але козаки прискочили до нього. "Ваша милосте, лишіть це нам, ми з ними побалакаємо. Це непевний народ. На другім боці конюхи. Надбіжать і зчиниться чорт зна що. Краще по-добру спробуємо."

Понятовський згодився. "Пробуйте!" — а в душі додав: "Може, дійсно свій свого краще зрозуміє," — і пішов собі геть. "Гарна пісня, так співаки погані!" — подумав собі.

За хвилину вернувся козак: "Перевезуть, ваша милосте, перевезуть, але хочуть, щоб ви їм свого коня за це дали, бо його й так переправити годі. Спарений і підпалений, сяк, чи так прийшлося б в Очакові лишити. Як же буде?"

Понятовський не надумуючись відповів: "Хай везуть!".

Козак підбіг до хлопців риболовців, хороших на вроду, й заки Понятовський поспів туди, човен стояв наготові, а перевізник, знімаючи шапку, говорив чемно: "Будь ласка, вельможний пане, сідайте!"

Переїхали вдвійку з Клінковштремом.

Опинившися на другому боці, Понятовський перехристився. Стояв на турецькій

землі.

Малощо не тиждень пробув у безнастанній тривозі, що от-от і здоженуть його москалі. Нерви його були натягнені, як струни, — грав на них страх.

Він не швед, а поляк, який з Лєщинським пішов проти Августа, значиться, на гадку царя, він — ребеліянт, подібно, як мазепинці, і подібної кари міг сподіватися.

Нараз — через широкий Бог царська рука його не дістане.

Хвилину любувався найсолодшим з усіх почувань — свободою. Ніколи не цінив її так високо, як у цю хвилину. Хотілося припасти до землі, що робила його безпечним, і цілувати її.

Та не пора на це.

Обскочили його люди півнагі, брудні, чорні, косоокі, чистий венецький карнавал. Балакали щось до нього, рухами рук доповнювали слова, не розумів. І він пробував розмовляти на різних язиках, — не йшло. Аж як промовив по-французьки, почув радісний голос: "бон, бон!"

Один з тих голодранців служив при французькій місії у Туреччині і вивчився французької мови. Його то й наняв собі пан Понятовський за провідника.

"А як тобі на ім'я?" — спитав.

"Ахмет."

"Коли б ти був башею, або агою, то Ахмет підходило б до тебе. Ахмет-баша. А так Ахметка краще."

"Хай буде й Ахметка. Хіба мені що?"

Ахметка показався бувалим і проворним, тим більше, що почув у Понятовського гроші. Зразу й титулував його ясним паном і ступенював титулятуру аж до "його світлости князя" включно.

Десь і коней придбав і поскакали в Очаків. До твердині їх не впустили, бо було під вечір. Прийшлося ночувати на передмісті в якійсь брудній і непевній господі.

Понятовський післав Ахметку на замок і казав повідомити коменданта, що прибув посол від українського гетьмана Мазепи, а сам чекав на відповідь на подвір'ї заїзного двору. Не скучав, бо що край, то обичай. І люди і звичаї все було тут якесь інакше, тільки небо так само висіло над сонною землею і так само співали птахи в кущах.

"Оце й той край, в якому доведеться нам прожити, мабуть, довгий час, поки не прогуде хуртовина", — погадав собі пан Понятовський.

"Га, що ж. Поживемо. І тут же люди якось живуть і, мабуть, не найгірше. За гроші скрізь жити можна, а без грошей скрізь біда."

Післанець не вертався. Очаківський баша не дуже то якось спішився приймати посла від свого доброго друга Мазепи.

"Невже ж невіра зачув про нашу біду?" — погадав собі Понятовський.

Власник гостинниці попросив ясних панів до вечері. З'їли якогось шашлика, попили молдавським вином і закурили файки. Тютюн був такий, що пригадалася пісня про Сагайдачного.

Пізно вночі вернувся післанець. "Баша спить і нікого не приймає. Аж о дев'ятій годині ранком можна явитися перед його ясне обличчя."

Не було ради. Довелося ночувати.

Господар відчинив двері від спальні.

Понятовський глянув і скривився.

На долівці лежав вінок тіл людських. Головами до середини, ноги наверх. Довші доторкалися стіни, ніби опиралися, щоб їх не сунули

сусіди. Повітря було таке, що в ньому повисла б сокира. З тієї гущі гуло, щось свистало, рипіло і пуфкало, ніби сплячі страшили одні одних.

Понятовський хоч і привик до воєнних невигід і за час відвороту спав, де і як попало, не мав ні охоти, ані відваги бути учасником того сонного бенкету. Дарма власник обіцяв, що розсуне своїх гостей і для ясних панів знайдеться ще "хороше місце" — не хотів.

На щастя, виявилося, що за добрі гроші і в Очакові можна виспатися добре. Потряс калиткою і хазяїн відступив свою власну опочивальню, малу й низьку комірку, обвішену й устелену чудовими коврами турецькими, а що найважніше, з такою широчезною і м'якою отоманою, що на ній, за словами її власника, навіть сам падишах міг би з насолодою спати. Як падишах спить, того, розуміється, Понятовський не знав і навіть не цікавився знати, бо як тільки голову до подушки притулив, заснув, як муха. Морфей ухопив його в свої обійми і не пустив до рана.

"Ваша світлосте, ваша світлосте! — торкнув Понятовського за ногу Ахметка. — Вже муезін проголосив ранню молитву, пора вставать."

Понятовський тер заспані очі. Ніяк не міг зрозуміти, де він, у Варшаві, у себе на селі, чи у гетьмана в Бахмачі в гостях. Аж глянув на коври, на подушки, розкинені по долівці, на позолочену посуду до кави, що стояла на низьких столиках, виложених перлівкою, на Клінковштрема, що хропів у кутку і — закляв по-шляхетськи: "Пся..." Так радо проспав би тут, у цій розкішній яскинці ще й цілий день і цілу нічку, поки всі кості не перестали б боліти. Отомана, на якій сам падишах міг би з насолодою спати, показалася дійсно леговищем перворядним і, що найголовніше, не кусливим.

Крізь малесенькі тусклі шибки заглядало сонце і гралося красками чудових коврів турецьких, показувало такі штуки, що очі годі було відірвати.

Понятовський пригадав собі свою місію і позіхнув від уха до уха: "Ще мені тільки того не доставало в бузовірами в коншахти заходити".

"А як там надворі?" — спитав Ахметку.

"Погода — ваша світлосте."

"Гарно... Так тоді подавай умивальню і коновку зимної води. А перше ще розбуди пана секретаря його королівської величности."

Ахметка потягнув Клінковштрема за ліву ногу. "Муезін проголосив ранню молитву, пора вставать. В дев'ятій годині баша на панів чекає".

У відповідь мало ногою по зубах не дістав, бо швед спав, як у рідної мами в гостині, лихий був, що його будять. Мабуть, Швеція снилась.

"Пора, пане секретарю, пора!" — докинув від себе Понятовський. — "Бігай, Ахметка, по воду."

Татарин, чи турок, "чорт його батька знає", побіг, а Понятовський ще хвилину

розкошувався м'якою отоманою, "на якій і падишах міг би залюбки спати..." Кожна кісточка болить, шляк би тих москалів трафив, а царя в першу чергу. Встав і з насолодою наставляв давно немиті плечі під струї зимної води. "Лий, Ахметку, лий. Не жалуй води. її тут у вас більше, ніж треба... — гукав і за кожним поливом здригався ввесь, як риба. — Ах, щоб ви пане секретарю, знали, яка разкіш вода."

"Особливо, як хто дві неділі не мився, а не купався рік, — відповів одягаючись Клінковштрем. — Але, де мій годинник?" — крикнув, зміненим голосом, перевертаючи всі кишені. — Де мій знаменитий годинник? Це пам'ятка родинна, батько з Нюрнбергу привіз... "

"Я годинника вашої достойности не брав. Щоб я одубів, щоб мене покрутило, щоб мені язик висолопило з рота", — відпирався Ахметка, хоч ніхто до нього й не приставав.

"Добре, що моя калитка не пропала," — заспокоював шведа Понятовський.

"Як є гроші, то буде й годинник. Ви маєте право домагатися від короля відшкодування за свою втрату."

Швед тільки рукою махнув. "Ходімте на снідання."

Снідаючи, нараджувалися, як їм до баші йти. Пішки треба, бо коні будь-які і без гарної збруї. "Щоб тільки бузовір не погадав собі, що ми до нього з великої шани пішки йдемо," — журився Понятовський.

"Хай гадає — мені що", — рішив швед.

Пішли.

Містечко було плохеньке. Але гаряче літо висушило баюри, сонце золотило верхи мінаретів, зеленіли каштани, а що найважніше, від лиману й від моря подувало таким легким, пахучим повітрям, що дихати хотілось. "Десь Бог не мав що робити, — нарікав Понятовський, і нехристів на такій гарній землі посадовив, а нам дав піски та мочари. Та же тут тільки сиди й диш."

"Вони те й роблять," — відповів швед, показуючи на торгівців, що сиділи під нависами своїх дерев'яних домівок над купами краму, заспані і ніби байдужі чи хто прийде до них і купить, чи ні.

Ремісники всуміш з торгівцями, не дуже то й поспішаючись, робили своє діло.

Сонце вже-таки добре припікало, — воду з перехожих варило. "Така горяч, і шельма турбана не скине, — критикував турків Понятовський. — Ще й такими поясами попідперезувалися, ніби їх черево болить."

Туркені з серпанками на лицях ішли, майже не доторкаючись землі своїми гостроносими виступцями без закаблуків. Ритмічно широкими бедрами колисали. "Також спосіб заслонювати обличчя, — сердився Понятовський. — Може, котра й гарна, так чому б не глянути. Не вкушу. По очах знати, що палкі. Як ви думаєте?" — торкнув ліктем Клінковштрема.

"Я нічого не думаю," — відповів швед.

"Правда, ви не любите чорнявих, у вас білявки з синіми очима, як і в нас, у Польщі. Але, знаєте, і в чорних є свій смак."

"Як гарна, то гарна," — відповів, щоб відчепитися, Клінковштрем, але Понятовський розговорився і попав на любу тему, викладав перестрашеному шведові різниці між брюнетками й блондинками. Досвід мав великий, більший, ніж можна було по нім гадати, бо на око він був вояка і, здавалося б, лише вояка. "Ваш король не любить жінок? То недобре, а вже лисіє. Жінки також потрібні. Додають енергії і підтримують молодість".

"Як котра."

"Ні, краще кажіть, як у котрого, бо, щоб я собі з якою жінкою не дав ради, о того, моспане, не буде."

Поперед них пересувалися широкі турецькі оксамитові й шовкові штани і мигтіли каптани, суто золотом перетикані. "Псявіри, на нашій кривді багатяться. Мало ми їм гарачу наплатилися".

Бородатий улеман у фіолетнім плащі і в синіх пантофлях повагом до мошеї ішов, вояки з високими, жовтими шапками стояли на варті, пси шнирили по вулицях, шукаючи кісток у помиях. Водоноші бігли з коновками від фонтани.

Понятовський не пропустив нікого, щоб не виявити свого невдоволення.

Його б тут дати, зреформував би їх на свій лад.

На майдані недалеко замку купа людей якусь дівчину оглядала. Беззубний турок общупував її. Пробував тіла, чи тверде, гладив рукою по спині, підносив повіки і заглядав у зуби. Другий гукав: "Не маєте що довго призиратися. Дівка, як грім. Ганчу не знайдете. О, подивіться, які ноги, як коновки. Та вона нам корець збіжжя двигне."

Дівчина була в такій драній одежині, що годі було й пізнати, з якого вона краю і народу, але великі, сумні очі, чорні грубі коси й високі тугі груди казали, що наша.

Не боронилася й не плакала. Збайдужніла, як птах, що бився, бився у клітці, побачив, що виходу з неї нема, і маком сів.

"А це що?", — крикнув Понятовський.

"Продають невольницю, — відповів спокійно Ахметка. — Невольник дешева тепер. Наш на Україну піде, з царем воювать. Сподійсь, ясиру багато наженуть, тому й дешевий невольник..." — пояснював Ахметка. Понятовський сплюнув і мовчки поплівся на замок.

15.

Коли б не Ахметка, то Бог вість, як довго довелося б нашим послам ждати, заки їх допустили б перед ясне обличчя очаківського баші.

Ахметка направо й наліво голосив усім, тим, що треба й не треба було знати, що провадить до баші на послухання великих панів-князів від шведського короля і від гетьмана українського, які мають грошей, як полови.

Довелося давати й докази того багатства, аж кінець-кінцем Понятовський і Клінковштрем увійшли до святої святих, до залі, обставленої по-турецькому звичаю, в якій сидів баша.

Привітав чемно гостей, а довідавшися, що не вміють балакати його мовою, балакав, хоч дуже слабо, по-французьки. Служив він колись при турецькій місії в Парижі, цікавився політикою і рад був довідатися дещо нового про війну.

Понятовський кілька разів починав балачку про свою місію, як баша заодно вертався до війни. "Хоче перше знати, як діло стоїть, — погадав собі Понятовський, — щоб відповідно до того почати торг."

Так воно і справді було. Баша догадався, з чим-то тії посли до нього прибули, і йому хотілося знати, чи у великій скруті шведський король, щоб відповідно до того поставити ціну за свою прислугу.

Понятовський не витримав. "Ваша достойносте, — почав. — Нам спішно. Його милість король чекає. Дозвольте предложити вам прохання його милости короля..."

"Гарно, гарно, — притакнув баша, — але перше годиться погостити вас, панове. Як же так. З далекої дороги йдете, треба ж погостить, треба" — і плеснув у долоні.

Чорняві хлопчики в червоних штанцях, з руками на грудях нахрест, підскочили й похилилися до землі перед своїм паном. Щось там помугикав з ними і поназносили тарілок, чашок, плящинок, немов на який пир.

Баша власними пальцями дер м'ясо і найсмачніше подавав то Понятовському, то Клінковштрему на патичках, гарно з дерева вистуганих.

Нашим послам не дуже то до вподоби був такий спосіб їжі, але що робити: обрався грибом, так лізь у борщ.

Сорбети, халва і свіжі смокви та інші овочі були дуже смачні і посли заїдали їх

радо.

"Позвольте, ваша милосте, повторити вам прохання його величності короля

Карла"...

"І гетьмана Мазепи... — додав Клінковштрем.

"Так, і українського князя-гетьмана, — повторив Понятовський, — а саме, щоб ваша достойність зволили вислати на Бог кілька поромів для перевозу наших людей і вантажу на свою територію".

Баша вислухав прохання і примкнув очі, ніби йому нараз дуже чогось захотілося

спати.

Гнітуча мовчанка запанувала в душній, східними пахощами переповненій залі.

Баша похитувався злегка, буцім журився дуже, почувши прохання послів.

"Важко, панове, важко, ой дуже важко", — цідив крізь зуби.

Понятовський нахилився до нього. Щось шептав, знаючи, що такі речі найкраще полагоджується з вуха до вуха.

Баша слухав, завертав очима, аж промовив так тихо, Понятовський ледве почув: "Дві тисячі дукатів".

"Дві тисячі дукатів?" — зжахнувся Понятовський.

" І ані одного менше", — потішив його баша.

Тепер знову Понятовський став хитатися журливо.

"Велика гріш, велика гріш, — толкував йому баша, — але мені треба з другими поділитися, треба, бо люди жити хочуть. Усяка чоловік жити хоче, а час дорога, дуже дорога час"...

"Х ай буде дві тисячі дукатів", — простогнав Понятовський.

Баша встав і попровадив Понятовського до якоїсь секретної кімнатки. Дві тисячі дукатів перейшло з рук до рук.

"П'ять суден вишлю на лівий берег Бога з харчами для ваших людей і фуражем для коней. На тих суднах може король переправитися на наш бік, — сказав баша, прощаючися з послами. Бажаю вам щасливої дороги".

"Дякую достойності вашій".

Посли пішли.

"Бузовір. Стільки грошей злупив. Бодай би він подавився ними! Як усі вони таких баришів захочуть, то ми тут збіднiємо, як костельні миші".

"Не наша голова, — відповів Клінковштрем. — Король більше вартує" .

Понятовський глянув на шведа: "Знаєте, ваш мундир зовсім добре нині презентувався."

"Бо я шви чорнилом позамазував", — відповів спокійно швед.

Баша сховав дукати й послав свого бігуна до сераскіра в Бендери з вісткою про погром короля Карла біля Полтави і про відворот шведів і козаків з-над Ворскла над Бог... "Що він каже на це? Пустити втікачів, чи ні?"

Про шведів не боявся. Дістати короля Карла на свою територію, це як у картах дістати козиря. Але Мазепа й козаки та ще й запорожці з своїм кошовим, то інша річ, це доволі лоскотливе питання. Хай сераскір рішає... У всякому разі дві тисячі дукатів є.

За той час Карло й Мазепа дійшли до Інгула і без перешкоди переправилися на другий бік. Посувалися далі на захід у напрямі Бога. Змінявся краєвид. Розкішний наддніпрянський степ, буйний і багатий у траву і в звіра, марнів і убожів.

Трава в якій міг сховатися їздець з конем, шуміла ген далеко за ними.

Увійшли в край, в якому й коня не було на чім попасти. Коні поверталися на схід і сумно іржали, прощаючися з привітною землею. Тут голод шкірив до них зуби. Води також не було. Люди й коні поспішали, щоб перед ніччю перейти пустиню.

Вечоріло, як від заходу стало повівати іншим повітрям.

"Бог недалеко, — сказав Орлик, прискакуючи конем до гетьманського возу. — Як ваша милість накажуть: йти далі, чи розтаборитися тут, дожидаючи повороту пана Понятовського?"

Гетьман підвівся і глянув кругом себе: "До Бога ще малощо не дві години ходи. Люди й коні притомлені дуже. Спини похід. Якщо Понятовський надійде і скаже, що судна над Богом ждуть, то двигнемося коло півночі й переправимося за Бог, як ні, то переночуємо тут. Москалів не видно, а я боюсь, що без відпочинку люди погинуть. Дуже нас тая пустиня притомила".

Орлик почвалав конем від гетьмана до короля, і табор зупинився серед скучних, миршавою травицею зрідка поросли піль.

Хіба стільки доброго, що ворога можна здалека зазріти, бо рівно тут, як на долоні, і піски такі, що погоня ніяк не поспішить. Заки поспіє, можна буде добитися до Бога.

На щастя, і джерельце знайшлося. Та таке бідненьке, що треба було варту поставити, щоб воду розділювати недужим.

Для всякої безпеки вози уставили в чотирикутник, з драбин поробили фігури, і дбайлива ніч-мати стала вколисувати до сну своїх безталанних дітей.

Та не всі спали. Жінки журилися, як звичайно. Не так тим, що треба, як більше пустяками. Згадували свої хати й хазяйства і порівнювали нинішню нужду з колишніми багатствами.

"В мене там таких шість контушів залишилося, що й гетьманисі не сором".

"А гадаєте, що в мене скрині пусті? Показала б я вам свою передшлюбну інтерцизу, то ви за голову взялися б. Вбрання, білля, посуда, добре покійна мати про свою одиначку подбала".

"Не від мачухи і я, мої ви. Десять зразків такого перла в пуздрі залишила, як горох; рівні, рівнесенькі, а блистять, як... Ой, Боже".

"Добре, що перел не взяли. Перли це сльози".

"Кажуть, не знаю. От жидівки кохаються в перлах — і нічого".

"Як нічого? Стільки літ скитаються по світі. Мало то, гадаєте, вилили сліз. Гонять їх з одної країни в другу".

"І скрізь дороблюються багатства".

"Бо то у багатстві щастя?"

"Всяко бува. Є, хоч бідні, а щасливі, а є й багачі безталанні, от хоч би покійний Кочубей".

"І його донька Мотря"...

Замовкли... Ніби тінь яка пустим полем майнула... мороз по спині пішов. Чути було зітхання і придавлений плач.

"В сльозах біди не втопиш, — промовив Орлик, наблизившися до жіночого гурта. — Хлопець спить?"

"Спить, Пилипе! Не буди його. Дуже трудний. Вже третій день жаліється, що головка болить".

"Це від спеки, Анно! Щоб ми до Бендер добились. Відпочине. Подумай, тут навіть для гетьмана і для короля лікарі ліків не мають".

"Гетьман нездужає?"

"Не каже того, вдає, буцімто йому краще, буцім степ його вилікував, але мені бачиться, він з кожною годиною гірше чахне."

"Боже... А що буде, як його не стане?"

"Другого виберуть козаки".

"Тебе?" — спитала несміло. "Не знаю... Може"...

Притулилася до нього. Розмовляли без слів. Сумна тінь мандрувала полями.

16.

На фігурі стиха підспівував козак. Ой на волики налигачі, А на коники пута, Та підемо ми, долю кленучи, Та з-над Ворскла до Прута.

А з другої фігури відповідав йому товариш: Та підемо ми, долю кленучи, Та з-над Ворскла до Прута, Бо не хочемо, щоб закули нас У московськії пута.

Це була пісня, яку тепер усі співали.

Мручко її не любив. "Пси би їм марша на валторнах грали. Виють, як до місяця собаки. Нічого кращого придумати не вміють. Веселости не має народ... Похоронники".

Лежав, згадуючи свій останній бій з москалями біля Переволочної. Привиджувалися альбеділівські офіцери, що рапірами прокололи себе, бо не хотіли тих рапір здавати і йти в полон. "Господи, прийми до свого царства небесного їх лицарські душі". І перехрестився. Зітхнув. "А все ж таки краще живий хорунжий, ніж мертвий полковник", — подумав уголос.

"Як кажете?" — спитав тоненький голосок.

"А тобі що до того? — відповів Мручко. — Таке мале й не спить, тільки снується та лякає людей".

"Сон мене не береться, пане сотнику".

"Бо нічого не робиш, лиш блазнуєш. Якби ти, дитино, хоч коней пас, або чоботи чистив, так і спав би".

"Працюю язиком, бо до того мене мій пан покликав", — відповів Рачок.

"То було колись, тепер інші часи. Промишляй, небоже, бо пропадеш, як на ярмарку собака".

"Знаю й журюся. Прийдеться турченят по вулицях смішить, як гетьмана не стане".

Мручко скипів: "Тю на твою дурну голову. Вже і смішак похоронної співає. Що вам сталося, люди? На кого глянь, — на кутні зуби сміється. Невже ж ви гадаєте, що доля слинявих боїться? До неї, як до полохливої коняки, сміло підходь, а то як побачить, що боїшся, копитами тебе по зубах заїде. Не першина. Поткнувся, так не лежи, а вставай і дивися, як би то ворога і де б то його так глемезнуть, щоб він ногами накрився".

"Гетьман важко хворий"... — з жалем проговорив Рачок.

"Гадаєш, синоньку, що я гетьмана менше люблю, ніж ти? Якби я знав, що продовжу його життя, то дав би свою кров перелить у його жили, бо знаю, що таких сотників, як я, багато, а він один. Але це неможливо, бо Бог сильніший за нас. Нам треба жити й кожному своє діло робить. Твоє діло сміх, а не плач".

"Сміятися крізь сльози?"

"Хоч би і крізь сльози, а смійся. Поки гетьман живий, сміши його, а помре, то побачимо, що буде. А тепер іди до Люксенбурга і спіть оба, бо від невиспаної голови толку не вимагай."

"А ви чому не йдете спати?"

"Я не ти. Мій сон, як у того журавля, що стада пильнує. Спить і камінь у нозі тримає. Засне, камінь упаде і він будиться. Так і я. Що ти себе до мене рівняєш? Іди-йди!"

Рачок поштигулькав далі.

"Навіть блазнові фантазії бракує, — кивав головою Мручко. — Погано з нами, погано".

"Не спиш, сотнику?" — почув за собою голос Орлика. "Не сплю, ваша милосте, як і ви". "Так ходім оба по обозі". "Ходім".

Обходили варти, надслухували, чи не почують зловіщого тупоту московської кінноти від сходу, зближувала їх журба про долю табору.

Табор спав неспокійно. Голодні коні повертались на схід та іржали, ніби просили, щоб вертатися у трав'ястий степ. Діти зривалися зі сну й плакали, бо їм увижалася московська погоня, про яку тільки й чули за днини. Жінки заспокоювали їх, а самі того тільки боялися.

За табором, на відшибі на захід бреніли струни бандури. Пішли туди.

Старий запорожець перебирав жваво пальцями і співав тремтивим голосом: Ой на татарських полях, На козацьких шляхах, Не вовки-сіроманці квилять-проквиляють, Не орли-чорнокрильці клекочуть і під небесами літають, То сидить на могилі козак старесенький Як голубонько сивесенький У кобзу грає-виграває, Голосно співає...

Гурт козаків обступив старого бандуриста. Хто сидів, а хто лежав на череві, слухаючи й дивуючися, як такі грубі, до шаблі звичні пальці добували такі тендітні звуки.

"Дивний народ, — говорив Орлик до Мручка. — Втомлені і, здавалося б, безсилі, як під зиму муха, і замість спати — слухають, як кобзар співає". "Бо це не пісня, а життя, ваша милосте". "Сумна пісня".

"Так, правдива. Я смутку не люблю. Але цей мені по душі. Не розжалоблює, а підштовхує до діла".

Запорожець далі грав.

Кінь біля його постріляний, порубаний, Ратище поломане, Піхва без шаблі булатної, У ладівниці ні однісінького набою. "Буцім у нас тепер", — завважив Орлик.

"Не раз таке бувало і не пропали ми. Так не пропадемо й тепер".

"Гадаєш?"

"Знаю".

Коли б мені Бог поміг старі ноги розправляти, За вами поспішати,

Може б, я ще здужав на останку віку вам заграти,

Голосно заспівати.

Нехай би моя кобза знала,

що мене рука християнська поховала.

А вже мені старенькому без кобзи пропадати.

Не зможу я по степах чвалати,

Будуть мене вовки-сіроманці зустрічати, Будуть ділом за обідом коня мого заїдати.

"Атю! А-ву-тю-га" — почулося нараз.

Козаки схопилися на рівні ноги. Тільки кобзар сидів, як статуя, вдивлявся у бандуру, ніби ждав, поки не вилетять з неї останні відгомони звуків, добутих його рукою.

"Вовки. Вовки... А-ву-тю-га! А-ву-тю-га!" — понеслося кругом.

Тічка голодних вовків підсунулася під самий табор. Степові коні, знайомі з ними, збилися вкупу, головами досередини, щоб задніми ногами відбиватися від ворога. Ті, що не бачили вовків, наполохані бігли в табор. Козаки ловили їх і довго не могли заспокоїти: дрижали, як у пропасниці.

Зірвалися і шведи, але не відганяли вовків, лише здивовані слухали, як вони вили, відігнані козаками від табору далеко в поле.

Довго в нічному тумані на миршавих полях то займалися огники зеленаві, то гасли. Вовки очима світили. Подалися на схід.

"Може, по дорозі на москалів наскочуть", — казав Орлик до Мручка.

"Хіба на якого, що прилишився", — відповів Мручко і задумався. "Але знаєте, пане писарю генеральний, що?"

"Що, пане сотнику?"

"Гадаю, що нам тут нема що довго стояти. За вовками надтягнуть москалі. Це була їх передня сторожа".

Табор, розбуджений вовками, вже не заснув.

Готовилися у дальший похід.

17.

Ранком дня 15 липня перед очима втікачів замайоріла широка, голуба смуга. З кожним кроком вперед вона ширшала і блакитніла. "Бог! Бог!" — почулося кругом.

Діти кричали: Дніпро! Для них кожна велика ріка був Дніпро. Похід приспішив ходи. За Богом кінчилася його небезпека. Там не буде страху. Забували, що на другім боці чекає на них невідоме: увійдуть на землю турка, з яким так довго воювали. Не журилися. Нічого гіршого від царя бути не може.

Аж ось і він, широкий Бог, як море. Увесь овид залив своєю водою. Шумить, шелестить, ніби пісню вітальну співає.

Бог був тут справді широкий, на яких дві тисячі метрів. Слабше око й не бачило його правого берега, лиш вода й вода.

А на воді — пороми. Пороми, що мають перевезти їх на безпечний берег. А на березі що це таке? Як ярмарок який. Метушаться люди, розставляючи крами, на лавах повно всякого добра.

Це очаківський баша додержав слова і прислав торговців з їжею й фуражем для

коней.

Назустріч королеві скакав Понятовський і Клінковштрем. Здавали звіт зі своєї

місії.

Король казав зняти себе з воза й нести на берег. І гетьмана повели туди. За час облоги Полтави, бою й відвороту відвикли від достатків. Дивно було бачити таке багатство м'ясива, хлібів, овочів і солодощів. Хліб свіжий і гарно спечений, баранина смачна, сорбети усяких родів, фіги на шнурках понанизувані, — розкіш.

Голодні шведи й козаки кинулися купувати. Турки показували на пальцях, скільки що коштує, а козаки і собі сунули їм пальці під ніс, але все на один менше. Шведи навіть не пробували торгуватися, тільки відчиняли гаманці, а турки брали, скільки захотіли. Шведи вірили в їх чесність і, мабуть, не одному довелося розчаруватися в тій вірі, бо

турки не менше жадібно, як шведи на їжу, кидалися на гріш. А що не в кожного цей гріш був і не один стояв збоку, як сирота, і тільки слинку ликав, так щедрий король накупив баранини, телятини, курей і хлібів і велів іх розділювати між тих, що самі не могли собі купити. Хотів винагородити їх за труд і голод, а спрагу вгасити вином, бо й вина

вивезено вдовіль, кримського, грецького, білого й червоного. Якийсь турецький купець підніс королеві в дарунку цілого жареного барана, кількоро курей і величезний цілий хліб, як коровай. Король приняв, подякував і подарував купцеві 12 червінців. Як побачили це інші купці, то й собі підходили з такими дарами до короля, гетьмана, до Войнаровського і Орлика й до всіх, хто їм лише знатнішим та багатішим паном здавався, і від тих дарів годі було обігнатися.

Рачкові на шию почепили вінок фіг, а Люксенбургові вручили пряник, мало що менший від нього, оглядали їх з усіх боків і бавилися ними, як куклами.

Рачок відганявся від турків. "Ну, чого вирячився на чоловіка, як теля на нові ворота? Краще на себе подивись. Лице в тебе краски немащеного юхтового чобота, а виразу також не більше".

"Славно, Рачок, славно, — підбадьорували його козаки. Не дайся. Що собі такий чортів син гадає. Шляхтича зачіпа".

"Зовсім, як у нас у Кракові на Бєлянах, на Зелені Свята", — казав до короля Понятовський.

"Або, як у нас в Упсалі у торговий день. Як, бувало, висиплеться молодь зі шкіл та метнеться між сидух, то такого вам гармидеру нароблять, як оце тут нині", — згадував король.

"І в нас у Києві на майдані перед Академією не інакше бувало", — додав Войнаровський і всі три задивилися на човен, який скоро поров хвилі Бога напоперек. У човні сидів якийсь турецький старшина, його товариш і ще хтось третій з ними.

"Це мабуть від баші до мене", — казав король.

"Мабуть, — притакнув Понятовський. — Достойник якийсь з адьютантом".

"А цей третій товмач".

Так воно й було.

Баша прислав свого чоловіка, щоб привітав короля, як гостя на турецькій землі, і передав йому згоду очаківського баші переїхати з декількома людьми найближчого окруження і з королівською прислугою за Бог, де його жде прийняття, відповідне його високому становищу й гідне його слави.

"А решта?" — спитав здивований король.

"На дозвіл для решти треба підождати рішення з Царгороду", — відповів турок.

"А заки це рішення наспіє, прийде Меншиков чи який там інший Голіцин і забере їх у полон. Ні, панове. Я на таке не погоджуся ніколи. Не на те мої шведи і мій союзник гетьман зі своїми козаками були мені вірними товаришами недолі, щоб я їх оставляв тепер на непевну долю, а сам спасався на вашому судні. Або переїдемо разом, або остаємося вкупі тут, а за наслідки того відповість ваш баша перед Швецією, її союзниками і перед історією. Не гадаю, щоб баша важився не перепустити нас на той бік, — не гадаю".

Король говорив різко і чимраз голосніше. Видно, гнів підступав йому до серця.

"Цей баша, мабуть знаменитий чоловік", — звернувся до Понятовського.

"Невже ж він не знає, хто я такий? Сфорсую переправу і заставлю його поводитися зі мною, як слід".

"Дві тисячі дукатів вимантив шельма, — додав Понятовський, аж зубами заскреготав, бо ще йому у вухах бреніло золото блискуче. — Ті хижаки гадають, що в нас золота, як сміття", — нарікав злісно.

"Якщо вам на грошах залежить"... — почав король, звертаючися до турка, але Понятовський не дав йому докінчити. "Ваша величність дозволять, що ми з тим чоловіком самі перебалакаємо. Забагато чести, щоб він переговорював з королем."

"Гадаєте?" — спитав Карло.

"Я прошу", — відповів Понятовський.

Король казав себе віднести до свого воза, а Понятовський повернувся до турка: "Ви обидили його величність короля. Боюсь, щоб не відповіли за це перед високою Портою".

Турок збентежився:

"Я переповів тільки слова мого наставника".

"Не сумніваюся, бо не гадаю собі, щоб ви мали сміливість самочинно здержувати короля Карла XII у переправі на турецьку територію. За це прийшлося б вам заплатити головою".

"Головою?"

"Щонайменше. Впевняю вас своїм лицарським словом, ще король не стерпить обиди і не дасть позбавити себе права азилю".

"Баша не позбавляє короля Карла того права. Навпаки, запрошує до себе".

"Але як? З кількома людьми. Це ж прямо непристойні жарти, мій пане. Король Карло з кількома людьми має перевозитися через Бог, як торговець вовною, або як злочинець, що перед рукою Теміди втікає. Ні, добродію, король Карло без штабу, канцелярії, прислуги і без військової охорони нікуди не їздить і до вас не поїде. Ви, мабуть, не бачили, як їздять королі".

Турок раменами здвигнув, але повторив ще раз, що очаківський баша дає дозвіл на одному човні переїхати королеві і декільком із його найближчих людей через Бог, а інші мусять ждати на рішення з Царгороду. Даремне натякав Понятовський на те, що вони і за труд щедро заплатять, турок прямо затявся, — ні і ні.

"Як же воно буде?" — спитав Понятовський.

"Так, як баша наказав", — відповів турок.

"Гм-ум... знаєте, що? Потрудіться ще раз до свого баші. Хай він ще раз подумає над цим важливим питанням. Якщо ви приїдете з добрим рішенням, то впевняю вас, що труду свого не пожалуєте. Його величність король уміє щедро нагороджувати добрих і ввічливих людей".

Післанець баші від'їхав. В таборі заклекотіло.

"Що? Турки нас пустити не хочуть? То ми таку далеку дорогу пройшли і стільки всякої біди натерпілися на те, щоб тепер тут, як стадо овець, на різників чекати?"

"Турки хочуть, щоб москалі прийшли, тоді й продадуть нас за добрі гроші".

"Не дочекають вони того."

"Відберемо човни й переправимося без їхнього дозволу."

"Нас тут більше, ніж залоги в очаківському замку."

"І яка залога? Козолупи!"

"Аграмонські бродяги!"

"Татарські сагайдаки!"

"Азіятські волокити!"

"Вірменські злодіяки!"

Сипалися прізвища, відомі з листа Сірка до султана Мохамеда IV.

Старшини заспокоювали козаків, бо боялися, чи котрий з турків не знав нашої

мови.

Але турки поводилися так, буцім не про них казка. Преспокійно продавали свій товар і в міру того, як його меншало, підвищували безсоромно ціни.

"Це вони з нас останній гріш видавити хочуть, щоб голих москалям видати."

"Честі ні сорому не мають."

"Каменецькі кати!"

"Магометового чорта онуки!"

Орлик насилу здержував розгуканих запорожців. "Панове товариство, так не можна. Не дражнім людей, до яких у гостину йдемо."

"Не люди вони, а вовки кровожадні." "Терпіння, панове, терпіння!" "Тут і найтугіший терпець урветься!" "Годі на таку погань дивитися!" "Не стерпимо!"

"Мусите, панове! Гетьман тяжко недужий, бешкету не робіть!" "Пошумить народ і перестане," — заспокоював Орлика сотник Мручко. "Лишіть ви їх на мене."

Шведи й собі гули, як бджоли в улику під весну, хоч усе таки не так голосно, як запорожці.

"Нас турки пустили б, бо ми з ними не воювали ніколи. Це через гетьмана Мазепу

затія".

"Так, так. Козаки набігали на Очаків, то ж не диво, що їх тепер турки не хочуть туди пустити."

"Турки добрий народ, але козаки їм досить сала за шкуру налили". "Так тоді лишаймо козаків!" "Оставмо старого гетьмана!"

"Він і так далеко не заїде. Невже йому не все одно, де вмерти, в Туреччині, чи в Московщині?"

До табору козак на спіненім коні причвалав. Це був один із кращих розвідчиків, прилишений на степах, щоб слідити за рухами московської

погоні. Його обскочили товариші, засипуючи питаннями. Ледве обігнався і побіг до Орлика.

Розказував йому, як то Волконський завдяки хворому шведському офіцерові збився зі шляху і мало що не пропав у степах.

"А тепер?" — спитав тривожно Орлик.

"Тепер Волконський попав на наш слід і прямує до Бога."

"Далеко ще?"

"Маршу годин десять, але тому, що військо його притомлене дуже, так може і вдвоє більше."

"Значиться, завтра рано буде?"

"Гадаю, що так."

Орлик відпустив козака, заборонивши йому розказувати правду. А все ж таки, Бог його зна, як і звідки, по таборі понеслася вістка, що москаль недалеко. Збентежився народ. Збиралися гурти, радили, грозили туркам, вигукували на старшин.

"Як не хочуть їхати, хай сидять, аж їх москаль, як рибу в сак, загорне, а ми хапаймо човни і гайда!"

"Негайно, бо як москаль наскочить, то зчиниться таке, що крий Боже!"

Мручко аж умлівав, бігаючи від одної купи до другої та заспокоюючи людей. Коли б не він, то нещастя прийшло б, бо вже і шведи хотіли насильно переправлятися на другий берег ріки. Всіх огорнула тривога,

яка звичайно в таких випадках буває. А значна широчінь Богу й нелегкість переправи збільшали ту тривогу. Кожний уявляв собі, що тут діялося б, коли б так появилися москалі. А вони могли появитися кожної хвилини.

Баша відповіді Понятовському не давав. Аж під вечір приїхав його чоловік і повторив перше рішення: "Король в товаристві кількох своїх найближчих людей може переїхати зараз, інші мусять ждати на рішення, яке наспіє з Царгороду." І — тільки.

Шведські й козацькі старшини зібралися на нараду.

"Хай король їде, — казали одні. Побалакає з башею й переконає його, що ждати на рішення з Царгороду неможливо, бо ворог ось-ось тут."

"Не пустимо короля самого: може, це підступ? Турки змовилися з царем".

"Розділять нас від короля і зроблять тоді з ним і з нами, що тільки схочуть," — противилися другі.

"Хай рішає король," — порадив хтось і на тім стало.

"Хай рішає король."

Король рішив, що своїх людей не лишить, казав собі перев'язати ногу, накрився старим плащем і преспокійно заснув.

Сяяли зорі, шумів широкий Бог. Ніч була тиха, — байдужа до горя й тривоги людей.

Турецькі торговці не ховали свого краму. їм довозили з городу новий товар.

Утікачі, заспокоївши голод, гасили спрагу вином. Випили його чимало, білого й червоного, грецького і кримського і — позбулися тривоги.

Весело стали дивитися на світ.

"Москаль, москаль. Не бачив москаля. Як доведеться, то ще йому чуба намнемо."

"Авже ж, авже ж. Москаль на крилах не летить. Утомився і кінь і чоловік. А ми вже відпочили."

"І поживилися і випили дещо. Побачимо, чия візьме."

Відживала вроджена козакові охота до боротьби.

"Хай би його вже раз чорт приніс!" — гукав старий запорожець, довгий, як тика, і з вусами, як у сома.

"Остогидло бачити, як народ боїться. Тьфу! козацькі сини і бояться."

"Хто тобі казав, що боюся? — зірвався гетьманський козак. — Гадаєш, що тільки ви, запорожці, такі відважні, а наш брат страхополох?"

"Не гадаю, бачу."

"Брешеш! Я тебе заставлю відгавкати це слово. Боронись!"

Зірвалися і до шабель.

Товариші кинулися між них і розділили. За бійку на шаблі там, де спочивав гетьман, та ще в поході, карали головою.

Турок вибалушив очі і з острахом дивився на таких неспокійних гостей. А тоді побіг, налив збанок вина і поставив між козаків. Розкладав руками, бо хотів їм сказати, що це дарунок від нього, щоб запили згоду. Зрозуміли й не відмовилися.

А за малу годинку лежали поруч себе і хропіли на ввесь степ.

Втома й вино вирівняли старий порахунок між січовим і городовим козацтвом.

Сяяли зорі і шумів широкий Бог.

18.

Орлик не спав. Він прямо забув спати. Снувався по таборі і завидував тим, що де-небудь і як-небудь притулившися до землі, хропіли. Щасливі!

Йому, хоч і стуляться повіки, так найлегший шорох розплющує їх. Будиться, надслухує, тривожить. І чим тихіше кругом,, тим більший гамір у його голові. Хмарами думки налітають і, як ворони, б'ються: "Ти спиш?... Не смій... Для других сон, ти слухай і дивися... Втома? — На неї хай нарікають інші, не ти. Мусиш бути сильним, твердим, кожної хвилини до діла готовим... Кажеш, ти тільки чоловік?.. Так пощо вискакував з гурта? Треба було остатися в родовім кублі ошмянської шляхти й жити, як вони. Треба було й далі писати своїх Альцидів й Гіппоменів, а не поривати очей на булаву. Хто вище стоїть, мусить дальше глядіти."

"Я очей на булаву не поривав і не пориваю", — боронився Орлик. "Я її прийму, як конечність."

"Ха-ха-ха!" — сміявся злобний голос. "Добра мені конечність. Всі гетьмани приймали її до рук, як конечність, і Мазепа, і Дорошенко, і Виговський, — усі. І кожний гадав, що докаже того, чого не доказали інші... І ти не що інше гадаєш.

Орлику, орлику! Високо літаєш, далеко буяєш, бе-ре-жись, щоб низько не сів."

"Крила сторощу, а лету не знижу", — відповів, прокидаючись Орлик.

"Хрест, не булаву прийму, — знаю це."

"І не боїшся?"

"Рішився."

"Давно?"

"Заки до шведів перейшов."

Сяють зорі, шумить широкий Бог, табор хропе.

Зимна долоня наближається до Орликових повік і затулює їх.

Між ним і світом виростає мур.

"Козаче, козаче, де твоя рушниця, де ласка, де твій спис?..." Хтось іде степами і плаче словами без сліз. Слова об мур вдаряють. Сиплеться пісок і летить каміння... — Орлик протирає очі.

Сяють зорі, шумить Бог, турецький торговець позіхає. Хриплий голос, як гадина,

сичить:

"Хто вибере тебе? Хто і де? На чиїй землі, на якім майдані, в якому храмі, на яке Євангеліє будеш ти присягати?"

"Скрізь земля мати, а батько Бог."

"Говориш, наче хворий... Де твої електори?... Герцик один і другий, це твої други. Ломиковський і Горленко, Мирович і Довгополенко, а інші де?.. Хто вибере тебе?" "Ідея."

"Слово гарне, так туманне, — гетьманне! Ідея, це крила, але де сила, де сила?" "Силу добуду я з землі і люду". "Земля в крові, а люд у тривозі."

"Надію маю в Бозі. Визволю народ від перемоги старшин." "А старшини?" "Владою поділюся з ними." "Щоб був і вовк ситий і коза ціла... Конституція?" "Чому б то ні?" "Писана кров'ю в огні?". "Це найтривкіший інкавст і пергамент." "Фермент, фермент, фермент... Орлику, ти високо літаєш." Гадина повзе миршавою травою, легка долоня гладить дрижучі виски. Тихий голос, мов крізь сон співає: "Забудьмо наше горе, забудьмо погром, думаймо про пором, про перевіз, щоб лиш дальше від сліз і від крови... Перед нами діброви, перед нами країна мрій, спокій... спокій..."

Голос хитається, як мати над колискою дитини. Гори-долини, гори-долини, пісня мандрує степами і — гине... В далечині кущ білої троянди розцвівся буйним квітом; пелюстки з імли. "Не зривай мене, — люби..."

Огородниця, чорна як ніч, підходить до білого куща з коновкою червоної крови і підливає його... "Любови, любови."

Кущ дрижить, гильками б'є сплячого по руці. Орлик знову протирає очі. Під кущем суслик на задніх лапках сидить, а передніми мордочку миє. Очка, як два блискучі цвяшки. Степовий суслик, яких тут багато. Що?... Він балака?

"Орлик бурлака, пан Орлик бурлака, забаг булави для слави... чи для справи?" "Нужденний звірок! Підеш, бо вб'ю!"

"Мене, та не всіх. Нас тут, аж кишить. Чуєш? Земля дрижить, москаль біжить, тікай... Хі-хі... Налякав?.. Що?.. Такі ви всі, а прешся до булави. Сниться бій... Кріпко стій і не млій, бо цей бій-перебій... а що скаже Андрій?"

І щезає в норі. Орлик раменами здвигає. "Тю... Перевтома. Ніщо, лише перевтома. Але дійсно, що скаже Андрій Войнаровський?" — І це питання відтручує всі інші геть далеко поза себе. "Що скаже Войнаровський?"

Стільки літ прожили разом у службі, Орлик гетьманові, Войнаровський своєму дядькові. Войнаровський, колишній подстолій брацлавський, син гетьманової сестри, не гордував Орликом, бідним шляхтичем ошмянським, який, дякуючи протекції гетьмана, вибився на верхи суспільні. Войнаровського гетьман покликав до свого боку. Він кинув уряд і маєтки, поступив на гетьманську службу, служив вірно, пильно, щиро. Гетьман полюбив свого небожа і, не маючи сина, готовив його на наслідника. Думав про дідичність булави.

Орлик знав, скільки лиха натерпілася Україна від виборности гетьманів. Не перечив, що дідичність поклала б край боротьбі за булаву, сварам, колотнечам і домашнім війнам. Вірив навіть, що гетьманові вдасться здійснити свій великий задум. Так що ж? Полтавський бій поклав усьому край. Замість творити нове, прийдеться старе латати.

Коли б гетьман виграв був війну і, вмираючи, передав булаву Войнаровському, то сумніву нема, що старшини пошанували б його останню волю, але він війну програв, він кінчить куди трагічніше, ніж покійний Богдан. Його ім'я будуть виклинати в церквах, його пам'ять буде зогиджена в народі, його небожеві нема що числити на вдяку й прихильність загалу. Як замкне очі Мазепа, прийдеться вибирати нового

гетьмана, людину, яка була б здібною рятувати останки розбитого державного корабля, оці Remanenta naufVagio erepta5. Войнаровський до того нездатний. Він, як сонце, задивлений був у свого дядька. Якщо те сонце погасне, для його потемніє світ. Він привик безумовно слухати і сповнювати дядькові накази точно, пильно, справно, але сам наказувати не вміє. Оце й є той лихий наслідок режиму великого гетьмана, який думав за всіх і за всіх рішав, а других не приучував до того, навіть свого небожа ні, хоч і готовив його до наслідства по собі. Так тоді, щоб задум гетьмана Мазепи не зійшов разом з ним до могили, треба не кому іншому, а йому, Орликові, брати цей важкий хрест, — булаву.

"Для справи, чи для слави?" — нашіптує йому злобний голос до вуха.

"Перше одно, а чи друге прийде? Як Бог дасть, так буде," — заспокоює себе

Орлик.

"З вас усяк гадав так. Справа, справа, справа... щоб лиш у руки булава, а там... бам-балам у старий дзвін, щоб лиш я, а не він, у Москву на поклін, або в Варшаву понесеш гадку лукаву, а все для справи, для справи!" — шелестить злобний голос травою...

Шумить широкий Бог, меркнуть на небі зорі, вітрець від моря повіває...

Орлик не то спить, не то думає. Як огні в далечині, мерехтять ясні думки. "Щоб лиш я, а не ти, Пилип, а не Андрій... Кріпко стій і не млій, бо це бій-перебій, бій сумлінь, — амінь... "

Сумління не дає йому спокою.

Приймати булаву, яку гетьман готовив для Войнаровського, це значить — піти наперекір гетьманові і скривдити Войнаровського. Це не по-товариськи і не по-лицарськи.

Орлик шукає виправдання для себе. Пригадує собі, що гетьман у таборі під Полтавою казав: "За булаву не сперечайтеся. Вона важка. Хто більше сили матиме, хай бере і хай рішає момент, а не жадоба чести, добро народу, не привата." Орлик кожнісіньке слово пам'ятає, але не забув також і тієї нотки, що в голосі гетьмана дрижала.

Так, мабуть, балакав покійний Богдан, тоді, як радив вибрати гетьманом Виговського, а не Юрася. Радив, але в душі бажав, щоб булаву таки Юрасеві вручили.

Так і Мазепа рад би, щоб вона Войнаровському припала. "Негарно, й дуже то негарно роблю я, — говорив собі Орлик, — що не перечекавши, як рішить момент, і не побачивши, в кого з нас більше сили, в думках за булаву хапаю. Каменем за хліб плачу."

"Бо мусиш!" — почув над головою. "Не в людях річ, а в ділі! Будьте смілі, не орлики, вірли! Як не він, то ти, — лети! За вами хрести, а перед вами імла. Човен без весла, і без дна судна. Лиш сміливість одна, лиш божевільне завзяття, як непогашене багаття в степу, вкаже вам шлях по зітлілих кістках, крізь ночі темінь туди, де світає. Будьте, як кремінь, хай ніхто не дбає, що і де вас жде, що було, не буде, що буде, Бог знає, не йдіть, а летіть, не орлики, вірли".

Орлик затулив долонями очі. "Да будеть воля твоя..."

19.

"Ваша милосте! Ваша милосте! — тягнув Орлика за рукав його чура. — Переправляємося."

Орлик протирав очі. "Переправляємося?.. Баша дав дозвіл?"

"Не знаю. Але короля його милість вже понесли над Бог і гетьман готовиться."

Орлик зірвався. Розпростував спину, аж кості затріщали, повними грудьми втягнув свіже, поранкове повітря.

Сонні примари втікали від нього. Почував себе свіжим, молодим, здоровим. Діла хотілося.

Випив нашвидку сніданок, який йому чура приніс, і пустився в напрямі ріки.

Народ плив туди, як весняні води, шумів.

" Переправляємося."

"Еге ж! На лопаті..."

"А човни від чого?"

"Човнів не дають купці."

"Віднімемо. Король наказав."

Орлик здалеку побачив короля. Сидів на возі, ліва нога випрямлена, рукою показує на другий берег Богу. Волосся на висках торчить, як у Меркурія на шапці крила.

В очах блакить жнив'яного полудня. "Прийшов до себе, відмолоднів." — подумав собі Орлик.

Король дійсно не той став, що був учора.

Давня енергія вернулась. Щось кричав до своїх людей. Орлик не чув, але догадувався, що король дійсно давав наказ силою брати човни у турків.

Біля берега стояв великий, новий баркас, той, що його баша по короля прислав.

На баркасі сиділи козацькі жінки зі своїми вбогими статками. Турецькі гребці-перевізники бігали, кричали, вимахували руками, билися в груди й дерли на голові волосся.

"Баша не велів, баша не велів. Лише король і його найближчі, більше ніхто" — кричали.

Але королівські трабанти віднімали від них весла, а найверескливіших брали за обшивку і по містку відводили з баркаса на берег.

Ті з криком лізли до короля. їх не пускали.

"Заткать їм горло!" — казав король, кидаючи пригорщу срібла.

Турки жадібно кидалися на гроші й заспокоєні відходили на бік.

"Не наша вина. Король перед башею відповість."

"А щоб тебе грім луснув, пуцьвірку чортячий, — кричав на турка якийсь запорожець, що розумів по-турецьки, — то ти хочеш, щоб його величність король

відповідав перед твоїм підбашком козячим. Не дочекаєш!" — і вже замахнувся на його, але товариші відтягнули насилу. Побіг з ними відбирати човни від турків. Не давали. "Баша не велів".

"Слухай свого баші, а ми слухаємо гетьмана і короля."

"Зайди, розбишаки!"

"Ви тут зайди, азіяти, це наша земля."

Між тим королівські офіцери й трабанти відняли й друге судно. Трабанти садовилися при веслах. Турок, власник судна, кричить на своїх слуг: "Стрілять!" Шведи показують йому на свої фузії. Деякі підносять їх і буцім прицілюються.

Понятовський підбігає до турка. "Ну, чого ревеш, чоловіче божий! Судна ніхто тобі не з'їсть. Дістанеш його назад. А що баша не велів, так це наше, а не твоє діло. Ми силою взяли і кришка. За переїзд заплатимо."

Починається торг. Нашвидку. Турок править, як за рідну маму. Йому радять, щоб брав, що дають, а то не дістане нічого. Кінчається на двох червінцях від душі... Багато.

Турки заспокоюються і помагають шведам і козакам розташовуватися на човнах.

Так віднято всі човни, які були.

Король дає знак, гребці веслами вдаряють. Човни відчалюють від лівого берега

Бога.

Кількасот людей зі смутком дивиться за ними. Мручко також.

Його просили і свої і шведи, щоб сідав.

Не хотів. "Сідайте ви. Я маю час. Не бійтесь, не пропаду. Дожену вас."

Знімає шапку і здоровить гетьмана і старшин.

"Щасливої дороги! Хай Бог веде!"

"Дай Боже побачитися вскорі."

"А човни завертайте по нас!" — гукають ті, що остались.

"Авжеж. Авжеж. За годину-дві назад будуть."

"Еге ж, будуть", — сумно кивають головами запорожці. "Бог чималий. Не скоро перепливете. Бач, як хвиля човни на бік заносить. Нелегко таку ріку перейти навпоперек".

" Нелегко. Як же ви, товариші, гадаєте? Чекатимем, чи як?" — питає котрийсь.

"Якого чорта чекать! Невже ж ми не бачили ріки? Дніпро не такий і перепливали".

Скочив один, за ним пішли й інші. Навантажували вбрання і зброю коням на сідло, чіпалися хвостів і плили. Шведи з острахом дивилися на таку переправу. "Потоне, чи перепливе?"

"Перепливе".

"Ні".

"Таляра кладу, що перепливе".

"Згода. Ось і мій таляр, що ні".

Козаки перепливали. Шведи зі смутком дивилися, як кінські і людські сильвети майоріли на далекім, другім березі Богу.

Мручко задиханий прибіг.

"Панове! — гукав. — Не цілої півмилі відціля такий брід, що аж любо. Хто коня не має і пливе недобре, махай туди".

Потягнули за ним.

Там дійсно такий брід був, що аж любо. Тільки при березі глибінь, в яку не всякий мав відвагу пірнути. Особливо шведи — ні. Деякий вже й розібрався, та побачивши, як козаки скакали і щезали в воді, щоб ще лиш далі виплисти на мілину, одягався назад.

"Краще на човни підождать. За годину-дві будуть назад".

Але які ж бо довгі ті години. Кожна хвилина — віки. Птахом полетіли б на другий бік, так крил нема. Треба ждать.

Ждало їх кількасот. Здебільшого шведів. Козаки, хіба старші та покалічені, не йшли у воду, бо годі. Мручко також.

Він чув, що тут йому місце.

Все поглядав на схід. Визирав москалів. Долоню до чола приклав. Виднокруг перед хвилиною ще такий ясний і чистий, що можна було бачити, як небо стикалося з землею, затьмарився нараз.

Ніби хмара насунулася на його. Зразу легка, голуба, вітряна, щодалі, то тяжча і темніша. Наближається, ширшає, росте.

В хмарі ніби вогники легкі то займаються, то гаснуть... Зброя мигтить... Вони.

Вони.

"Панове, товариство! — гукає Мручко. — Москаль. Хто може, скачи в ріку, а хто ні, до зброї. Фузію готуй!"

Дехто надумується хвилину. Порошниці пусті. Хоть би тобі куля одна. Про опір ворогові й не гадай.

Христяться і скачуть у воду.

"З Богом через Бог!" — гукає до них Мручко.

"А ви?" — питаються його.

"Я маю час. Як роботу скінчу, доскочу, а ні, — не поминайте лихом".

За козаками й деякі шведи скачуть, щоб не попасти в московські руки і ще раз не верстати того самого шляку, який з такою натугою пройшли. Не всі з них плавають добре; тих, що тонуть, козаки з води витягають і виводять на брід. Тут вони вже безпечні.

Мручко наслухує: "Кіннота йде... Значиться, Волконський"... і придумує, що йому робити. Коли б менше людей, — найкраще в комиші. Туди кінь не піде. Але зі шведами годі. Раз, що не розуміють людської мови, а друге, що свій розум мають і дуже слухаються своїх старшин. Ось збігаються докупи на нараду. Лиш деякі з козаками остались. Мручкові нема часу довідуватися, що вони там такого радять. А що ж би? —

вирішують питання: здаватися, чи битись? Нервуються. Ах, як їх очі бігають по ріці. Хотіли б, щоб човни вже назад вертались. А човни ще й до берега не добили. Що лиш перший щасливо допливає, той, де гетьман і король. Причалив... Виносять їх... Значиться, — безпечні. І Мручко перехристився тричі.

Незабаром і другий допливе, і третій, — усі.

Не спішися, князю Волконський, не підпалюй даром коня, гетьмана й короля не дістанеш до рук. Вони вже на турецькому боці.

Закоротка рука, закоротка...

Мручкові на душі легше стало.

Тепер ще одна жура — шведи.

Гарні вояки і непогані товариші. Зжився з ними. Жаль, що їх Волконський, як стадо баранів, перед собою пожене. І не всякий зайде. В декого ноги — одна рана. Інший охляв. Як удруге таку далеку дорогу пройде?

Мручкові мороз по спині пішов, як собі про це подумав. Жаль людей. їх тут сотень кілька. Можна б з москалями ще яку там годину погратьсяся. На неволю ще час... Іде і толкує їм, як може.

Перечать, уставляються і відходять туди, де табор над рікою стояв. А там турки драбанта скачуть. Бояться, щоб і їх москаль у полон не забрав.

Мручко сміється в душі: "Собаки! Не краще було нам учора човни дати? Були б ми переправилися спокійно і як Бог приказав. А нині через вас 500 людей у неволю піде. Добре вам так, наїжтеся страху".

"Панове товариство! — звертається до своїх. — А що нам тепер робить?"

"Що, сотнику, прикажеш, то й робитимем".

Мручко тютюном люльку набиває. Спокійно. Тривоги на його виду ані крихти. "Як я собі своїм дурним розумом гадаю, то не від речі було би ще яку там годину-дві загаяти москву".

"Не від речі, еге ж", — притакують йому.

"Хай наші в землю турецьку далеченько ввійдуть, бо чорт його зна, чи Волконський не пуститься за ними через ріку".

"Того він ніяк зробити не сміє, — перечить деякий. — З турком діло".

"Правда, що з турком діло. Але хто з нас ручити може, чи цар після перемоги під Полтавою на турка не піде?"

Козаки й собі набивають люльки. Преспокійно, буцімто ворог десь за десятою горою. Мручко переконав їх.

"І таке бути може!"

"Чого то в світі не бува!" — притакують.

"Не від речі загаяти москву. І так руки сверблять".

"Ото ж то й є, що руки сверблять, — усміхається Мручко. — Хотілося б віддячити москві за Батурин, за Полтаву і за Переволочну".

"Ой хотілося б! — зітхають. — Та куди нам, куди? їх сила, а нас мала жменька".

"Чим хата багата, тим і рада, — відповідає Мручко. — Не в числі річ, а в охоті".

"У храбрості", — притакують кругом.

"Так тоді засядемо в комишах і привітаємо непрошених гостей".

"Привітаємо"...

Мручко заздалегідь добре місце придумав. Зайняв його і уставив та всадовив своїх людей. Тих шведів, що москві здаватися не хотіли, поміж себе взяли. Небагато було їх, але смільчаки не гірші від запорожців.

Дожидають.

20.

Волконський надтягає звільна. Наперед післав стежі, бо засідки боїться. Розглядаються: побачили шведів, — стають. Офіцер щось до шведів гукає. Рукою знак дає. Мабуть, кличе, щоб до нього парламентарів післали. Шведи хвилюються. Рішитися не можуть. Лицарський дух все таки в їх серцях відозвався. Важко складати зброю... Здаються, чи ні? Мручка, аж нема, такий цікавий. Може, ще, може?

Так ні. Два шведи з якоюсь ганчіркою на списі до московської стежі прямують. Шкода людей!

"Тепер на нас, панове, пора, — повертається Мручко до своїх. — Але, може, й ви хочете шматок драних шараварів на спис?"

"Чорта там!" — відповідають йому і оглядають курки.

Виявляється, що в декого і пороху і куль вдовіль. У турків купив, бо анатемський народ і муніцію на торговицю вивіз. Знав, що козаки не менші охотники до пороху і куль, як до ковбаси і чарки. Хто гроші мав, обзапасся, а тепер по-товариськи ділиться з тим, у кого порошниця пуста.

"А може, й вам?" — питаються Мручка.

"Спасибі. Маю. Я, хоч сам не з'їм, так кріс свій накормлю. Він у мене ще голодний не був... Бережись!"

Московська стежа берегом посувалася горі ріки. "Як біля Переволочної", — погадав собі Мручко.

"Як біля Переволочної", — повернувся до його якийсь козак, буцім його гадку

вгадав.

"Еге ж"... — притакнув Мручко, лихий, що ніякий новий фортель не приходив йому на гадку. А тут люди чекають, що придумає Мручко.

Думає, а тут чайка над головою кричить: "Ки-ги! Ки-ги!" "Проклята птиця! Ворогові знати про нас дає. Донощиця".

І дійсно, — стежа повертає туди, де птиця над комишами літає і кричить. Вона буцім вказує на людей. Так робила колись, як татари ходили, і так робить тепер. Буцімто наша, а проти нас іде. Дурна.

Такими думками скорочують собі козаки довгі хвилини дожидання, гіршого від найзавзятішого бою. Стежа, як звичайно, посувається поволеньки. Офіцер розглядається кругом. Перешукує берег ріки, чи де якої засідки нема. Турків з корчів витягають.

"Добре вам так, Іродові діти! По два золоті з душі взяли, тепер вам їх москаль з лишком відбере. Ще й потилицю почухає гарненько. Він до того мистець".

Москалі дійсно не дуже-то панькаються з турком. Бити не б'ють, а все ж таки обштовхують гарненько і обдирають до сорочки. "Щасливі, мовляв, будьте, що не беремо вас у полон, бо ви не на своєму грунті".

Турки, вихопившися з московських рук, тікають зайцями в траву. Вони дійсно щасливі, що душу спасли.

Козаки все те бачать і чекають, коли стежа до них підійде. І чи підійде? Може, повернуть коней назад, бо й так забрели далеко... Не повертають. Ідуть. Обережно, поволеньки, очима кидають кругом.

Мручка руки сверблять.

"Приціляйся!" — кричить.

"В голову мір. Коней щади. Худобина невинна".

Козакам того й казати не треба, шведам також.

Кламцнули курки, блиск, гук, — і стежі нема. Лиш стривожені птиці над очеретами літають, лиш наполохані коні зриваються, кидають собою, скачуть, біжать, одні без їздців, другі їздців за собою волочать, тих, що ніг зі стремен вихопити не вспіли.

Козаки вискакують з корчів. Кілька гарних коней зловили, до трупів припадають.

"Тільки кулі й порох бери!" — гукає на них Мручко. "Більше нічого нам не треба".

І дійсно, козакам більше нічого не треба, бо й так їх переправа через Бог чекає, якщо у дальшій боротьбі не поляжуть. А що та дальша боротьба неминуча, це для всякого ясне, як божий день.

Хоч би Волконський серед гамору, який тепер кругом лунає, і не запримітив того, що тут сталося, то все-таки згодом побачить, що одна стежа не вернулась і пішле сильніший відділ у розшуки за нею.

Так воно і сталося.

Сонце звернуло з полудня, як горі понад Бог став посуватися московський більший відділ. Цілий батальйон.

Козаки за той час підкріпилися гарненько, бо було чим. Турки всячини довезли. На голод годі нарікати. І на спрагу також. Ракії й вина було більше, ніж треба. А тютюн...

"От гарний тютюн мають нехристи погані!" — хвалили собі козаки і мурликали під носом: "А тютюн та люлька козаку в дорозі пригодиться".

Поївши, попивши та закуривши люльку, стали думати над суєтою мирською. Котрийсь і почав: "От і їхали собі москалики на конях, коники басували, їздці гордо розглядалися по світі, буцім він цілий тільки до них належить, а тепер, бач, лежать як гнилі колоди. Один кивок і нема чоловіка. А світ, як стояв, так і стоїть, тільки він уже не твій, а тих, що остались живими. Глупо як".

"Так Бог дав, видно, що так і треба", — відповідає йому сусід.

"Новину ти мені повів. Бог дав. А ти не чув, як Бог світ творив, а чорт псував?"

"Не доводилося, чути".

"Так я тобі скажу. Посадив Бог зерно пшениці, а чорт ратицею у землю затоптав. Гадав, зігниє зерно. А на весну, дивиться, пшениця гарно зійшла і сто зерен з одного дала".

"Так що?"

"Значиться, не на чортячому, а на Божому стало. Сотворив Бог коня, а чорт йому вуха натягнув і обскубав хвіст та ще голос попсував і вийшов осел".

"їй Богу, не знаю, до чого ти ведеш".

"А до того, бач, що Бог і українців создав і землю визначив їм гарну, плодючу, ростіть і розроджуйтесь щасливо!"

"І що?"

"Що? Аж ось і чорт прийшов, бороду чоловікові божому почепив, голову в плечі всадив, очі наскіс, скули наверх, злости в серце впустив і — вийшов москаль. І з тої пори між нами і ними ненависть і війна. А чого? їй Богу, не знаю. Сиділи б собі вони на своїй, а ми на своїй землі, було б добре. Як Бог приказав. Захищалися б вони від Азії, а ми від турків, чи від кого там і не гнівили б Бога та не радували б чортів. Ні, лізе москва до нас, що годі обігнатись, як ось і тепер. Але гадаю, що і з нами так, як з тою пшеницею буде".

"Що чорт ратицею в землю втоптав?"

"Еге ж. І нас так втоптують чорти у землю на те, щоб ми з весною ще краще розрослися".

"Можливо", — притакують йому.

Не інакше. Бо звідки і бралося б оце наше завзяття? Чи то нам треба було тут сидіти і смерті заглядати в очі? Чкурнули б собі, заки Волконський надтягнув і — поминай, як звали. Пересиділи б у траві до ночі, а тоді, кому хочеться на турецьку землю, перебрів би Бог, а кому ні, так заліз би в який бурдюг, чи де і сидів би, як борсук у норі. Ні. Щось тобі приказує: держись. Убивай других, бо тебе вб'ють. їй Богу, дивний цей світ".

Старий козак головою кивав. "Так воно, так. Чорт його батька зна, пощо ми тут засіли".

"Мручко казав", — підхопив котрийсь.

"Правда, Мручко казав". Мручко робився авторитетом.

Балакали, буцім ворог ще десь геть-геть. А він густою лавою підсувався до них.

"Як під Переволочною", — твердив Мручко.

"Цілком так. Не люблю двічі того самого робить. Братця! — гукав. — Лізе їх, як сарани. Шанують нас, пошануймо і ми їх. Добре мір, бо я не люблю калічити людей... При-ці-лись!"

Московська кіннота, під'їхавши на яких тисячу кроків, зупинилася; їздець поправився в сідлі, хто коня по шиї поклепав, хто приспособив спис, хто курок оглянув, або заложив новий кремінь, — чекали. Аж нараз команда і батальйон зірвався з місця, як тигр, що зачаївся був на свою жертву, а тепер кидається на неї.

Наскоком ішли.

Козаки чули, як постогнували коні і як їм у черевах хлюпотіло.

"Гур-ра!"

Припустили їх на віддаль стрілу і — ба-бах. Закурилися дими, скричали птахи, покотилася луна полями.

За опоною диму гоготіло: стони, верески, крики. Коні порскають, іржать, люди благають рятунку, ревуть; чути крик офіцерів, щоб формуватися в лаву.

По димах бачать вони, де ворог, та нелегко приступити до нього. Берег стрімкий, а там болото, комиші, осока, верболіз, і серед того дряговиння Мручко зі своїми засів... Бери його.

По стрілах міркують, що козаків мабуть небагато, на рівному полі може б в один мент дали їм раду, але тут?

Ніяково по гармату слати, бо ворог слабий, а порожніми руками та ще й зі стратами вертатися сором, а може, й кара. — Роби, що хоч! Офіцери нараджуються, але нічого мудрого придумати не можуть, лиш здорово кленуть. Коли б ті прокльони в Бога силу мали, то Мручко вже напевно не жив би.

А так він, як той скельний орел, або як дикий кіт, зором певним за рухами ворога стежить. Що який відділ рушить з берега, щоб козаків справа, або зліва зайти, дає знак,

гримлять самопали і москалі, як грушки з гілляк, падуть з коней у болото. Ще раз! Ще раз! Ще! Та незважаючи на те, ворог не подається. Пішо проти піших іде. Злазять із коней, формуються, наступають.

"Приціляйсь! Кулі щади! В груди мір" — гукає Мручко.

Ні одна куля даром не вилітає з дула. Драгуни, як колоди, в болото падуть, по них ступають другі, як по мості з тіл людських.

Всіх обхоплює бойове завзяття. Забувають про ввесь світ, не страшні їм ні рани, ні смерть, одного лиш хочуть — перемогти. Козаки — не даться, москалі — добути. Вперед, вперед! За царя, за отечество, за віру! — Наче б то з бузувірами бились.

"Прицiляйсь!" — гукає Мручко.

"Сотнику!" — відповідає йому хтось тривожно. — Куль нема!"

Слово, якого Мручко одного тільки й боявся. І воно впало. Мусіло раз упасти. Він це знав... Куль нема... Нема куль... Кров бухнула до лоба. Гадав би ти: заллє... Куль нема... Руку в карман пустив. У нього ще є. І, мабуть, не в нього лиш одного, тільки що козаки нічого так не щадять у такій пригоді, як теперішня, як куль. І нічого так не бояться, як того менту, коли вистрілять останню. Але Мручко знає, що хай він лиш поділиться з товаришами, то зроблять це й інші.

Добув повну пригорщу й подав. "Поділіться!" І дійсно, за його приміром пішли й інші. Кулі є і далі стріляють. Бах-бах...

Боже! Коли тому кінець?

Ворог, як хвилі, пре. Що одна об берег розіб'ється, то друга напливає. Так раз-у-раз.

І знов той сам зловіщий шепіт: "Куль нема!"

Мручко ніж із пояса добув. Шахнув і гузик від контуша відрізав. Барилочка, якраз величини кулі, повна й важка. Відрізав другу, третю, усі. Набив, — стріляє. Другі те саме зробили.

А ворог вже їх ізліва заходить.

Мручко глянув. Небагато їх. Душ десятків два, не більше. "Пустити їх!" — шепнув до товариша і відставив десятьох щокращих рубак. "Як перебредуть, тоді з шаблями на них".

А сам вдає, буцім підступу московського не бачить. Шелестить шувар, плюскотить вода, крізь шувар світяться людські очі. Двадцять опішених драгунів кидається на Мручкову дружину.

Та ще вони й десять кроків не зробили, як посипалися на них козацькі шаблі.

Мигтять, блискають, тнуть. Голови, як маківки, злітають, груди розфалатують надвоє. Червониться Бог.

Сонце на правому березі сідає. Велике, гаряче, не золоте, червоне. Москалям приском просто в очі сипле, сліпить їх.

Певні були, що як зайдуть козаків з боку, так бій зараз таки й скінчиться. Вже й другий відділ за першим пустився і на такий самий кінець. Козаки від побитих драгунів фузії й мішки з кулями відбирають і бій розгортається наново.

Але Мручко все таки знає, що ради москві не дасть. їх, як сарани.

"Панове товариство! — кричить. — А нуте, хто з вас поранений, або втомлений, в кого порошниця пуста, шульгай у траву. Не відбігайте далеко, не більше, як гонів кількоро. Звечоріє, — кіньми доскочимо до вас, а там побачимо, що буде".

Зашелестів шувар, засичала осока, захвилювала трава, і втікаючі потонули в степу, як у морі. З козаками Мручко і шведів пустив. Сам з невеличким відділом остався.

Відстрілювався, поки тамті не відбігли далеко, а тоді й останніх пустив.

Зразу піших, а там і кількох на конях. Сам останній у сідло вскочив. Вечоріло. Сивий дим над берегом висів. Мовчазний, спокійний, як хмара, з якої вилетіли вже всі громи і тому бурі нема що боятися.

М оскалі гадали, що перемогли козаків.

Спокійно рушили з берега над ріку.

Та застали там тільки свої трупи і тяжко покалічених товаришів. З козаків ані сліду.

Лиш далеко крізь вечірню імлу кілька чорних сильвет майоріло. Ніби вітер вечірні тіні гнав.

Отямилися й пустились доганяти.

Мручко щасливо допав степу. Останні кулі пустив поза себе і потонув у високих

травах.

Москалі не зважилися іти за ним.

Степ, як море, тим страшніший, що ніч, — темна, бо місяць ще не зараз зійде.

21.

"Пугу! Пугу!" — козацький клич стривожив степову тишину ночі.

"Пугу! Пугу!" — стали відгукуватися далекі голоси.

"До мене! Я тут!" — гукав направо й наліво Мручко, поклепуючи коня по шиї. Московський кінь, але козацького хову, ніби розумів його; не іржав, тільки боками робив, бо притомився сильно. Мручко не жалував його, втікаючи перед москалями. Тепер він безпечний. Знав степ. Не раз і не два проходив туди, ще молодиком бувши. А пізніше також. Він тут як на своїм подвір'ї. А для москалів той самий степ — це зелена безодня, — скочиш і проковтне тебе, як муху пес. Та ще вночі, коли нічого не бачиш, лиш бурі вали кругом себе, що бушують і шумлять зловісно.

Мручкові люба та розмова в степу. Він буцім розуміє його. Знає, як трава шумить, коли більша ватага надходить, і як шелестить вона, коли наближається лиш один чоловік. Трава йому й погоду віщує й перед бурею остерігає, знає її знаки і прикмети. Він і степ — одно. Полюбилися змалку. І тепер цей степ притулив його до себе, як брата. І так йому тут добре і безпечно, як ніде. Нічого й нікого не боїться. Навіть утоми не чує, хоч півднини бився. Степове, свіже, пахуче повітря протверезило його, скріпило, викупало, як купіль солоамська.

"Пугу-пугу!" — вискакують голоси з трави і біжать до Мручка.

"Я тут! Я тут!" — відповідає вдоволено Мручко.

За хвилину сидить у гуртку товаришів недолі.

Стриножені коні пиркають і пасуться. Козаки й шведи лежать і відпочивають. Потрудилися нині.

"І за яку чортову матір напрацювався чоловік", — починає той самий запорожець, що про зерно пшениці балакав. Але йому перебивають. Якщо ти не піп, так не проповідуй! Козацьке діло війна, і кришка, а хто не хоче битися, хай іде в манастир молиться. "Тю? Або ми що, безмовна худобина, щоб спину наставляти під кнут? Наших братів на палях

садовлять, а ми плакатимем, що драгунів побили? Так і битимем, хай не лізуть до нас".

"Якби так батьки наші не пустили були тих воєводів, що їх ще за старого Хмеля Москва на Україну прислала, то й тепер не лізли б москалі".

"Може б і Петро Петром не був".

"Гадаєш, ні? Ти лиш москалеві палець подай, так він за руку вхопить".

"Ой то-то".

"Знаю я їх. З ними дружи, а камінь за пазухою держи".

"Найкраще не дружити, бо вовк коневі не друг. З такої дружби і гусям сміх".

"Ви мені слова сказати не даєте", — почав знову той, що про пшеничне зерно балакав.

"Кажи!"

"Чоловік я м'якосердний"...

Всі в сміх, бо рубака був такий, що в поясі перерубував чоловіка надвоє.

"Чого смієтеся, як несповна розуму? Кажу ж бо вам, чоловік я м'якосердний і богобоязливий, навіть собаки не скривджу".

"А нині скільки драгунів на другий світ послав?"

"Не знаю. Не моє діло числить. Але гадаєте, що мені їх був легко вбивати? Все-таки люди, як ми: ніс наповздовж, а рот наповперек і душу якусь мають. Так після того, що я під Полтавою бачив, то вже їх жалувати не стану. Так мені, Боже, дай зі шаблею в руці сконати, що ні. Та же то, вважаєте, не люди, а звірі. Як би їх намножилося більше, то нема що нашому братові робить. Увесь світ закріпостять і понівечать. Людей живцем з'їдять. Мучителі".

"Катюги".

"Антихристове кодло".

Мручко думав і слухав. Така розмова для нього не новина. Між козаками часто-густо лучався такий, що бився, як чорт, а після бою розжалоблювався, як жінка. Особливо селянські сини, що плуг за шаблю проміняли. І цей рубака з таких. Він відомий був з того, що по кожнім бою каявся і постив та зарікався, що вдруге не піде. А при найближчій нагоді зітхав і гострив шаблю. Звичайно перший ішов. Але якщо він нині вже іншої співає, так видно, що москалі дійсно розсердили наших докраю.

"Гадаю собі, панове товариство, — почав Мручко, — що ми гаразд зробили, показуючи ворогові зуби. Хай бачить цар, що хоч нас побив, так не побідив. Хай знає, що козаки не боягузи".

"І не такі відступники, як їх старшини".

"Не такі зрадники, як Нос і Галаган, щоб їх земля свята не прийняла".

"Щоб вони чортові хвіст чесати пішли".

"Та тоді, — вертався до свого Мручко, — і нема що й балакати про те, що сталося, а треба нам подумати про те, що нас чекає".

"Подумай, сотнику, за нас"..

"Так, так, подумай і кажи, а ми зробимо, що ти накажеш".

"Не хочу нових гріхів на свою совість брати, панове товариші, бо вона в мене і так не дуже-то чиста. Хочете, щоб я провадив, так поведу, але чи вести і куди вести, вирішуйте самі".

"Авжеж, що веди, бо тут нам курінем не сісти".

"І я так гадаю, панове, але світ великий".

"І чотири сторони в ньому".

"Отож то й є. Могли б ви, панове, розійтись, як той вітер по полю і при Божій помочі, хто додому вернувся б, а хто на добрих людей попав би і, може, б якось перед помстою царською зберігся, але що зробимо зі шведами? Вони пропали б тут, як на ярмарку собака. А це ж товариші наші і союзники, годі їх лишити на поталу судьби".

"Авжеж, авжеж"...

"Так тоді я своїм дурним розумом гадаю, що треба нам триматися купи".

"В товаристві і вмирати легше".

"Хто б там думав про смерть. Перепливемо Бог і здоженемо гетьмана і короля".

"Перепливем,перепливем".

"Але як? Без коня не всякий утне ту штуку, перші шведи ні. А коней у нас мало".

"Мало" .

"Так, значиться, треба їх добути. Я вже й придумав де. Послухайте. Звідціля недалеко на схід, може, півгодини ходи, стоїть московський обоз. Люди потомлені, як мухи. Навіть вартових не постановили, бо гадають, що до самого Бога козацької душі нема. Потриножили коні і сплять, як мерці. Хочете, підемо туди".

Зірвалися на рівні ноги.

"Не всі, не всі. Треба ж когось біля коней лишить".

Залишили таких, що мали поранені ноги і не могли йти з ними.

Ніч мати, а степ батько. Обоє сприяли козакам, як своїм дітям рідним.

Ніч захмарила небо, степ шумів, щоб москалі козацької ходи не чули.

А козаки не йшли, лиш вовками-сіроманцями мчали, сугаками скакали, полозами під московський табор підповзали.

Мручко добре казав. Не вгадав тільки, що це був головний табор московський, а лиш кілька десятків возів, що з харчами за Волконським тягнули. Вони, що лиш підвечір доплелись і люди були до того втомлені, що, де котрий упав, там і лежав, як камінь, забувши про ввесь світ.

Навіть коней стриножити не вспіли. Тільки декотрим передні ноги попутали і то лиш верховим, а возових так пустили. Одні паслися, другі біля возів лежали.

"Товариші, — наказував Мручко, — людей не займать, негарно сонних мордувати. Ми не горлорізи. І коней лежачих не бери, бо це втомлені.

Вибирать попутані та потриножені, це жвавіші, і до побігу скорші. Пута ножем розріж, за уздечку і в степ, туди, звідкіля прийшли ми. Там на мене заждіть".

Ще він не скінчив, як козаки кинулись до роботи. Упоралися скоро і справно, в одн мить. Деякий не одного, а два коні за уздечку провадив. "Пригодиться, — казав. Як утомиться один, так на другого сядеш".

Мручко козацького добув. Цей, ніби свого чоловіка почув, ішов, не супротивляючись.

Відійшовши кроків сто від обозу, посідали козаки на коней і пустилися чвалом.

Мручко провадив.

Чув, як іржали коні під ними і в обозі. Догадувався, що далі буде. Збудиться, може, який москаль, протре очі, хвилину надслухувати стане, чи не вовки це підкрадаються до коней, і знову засне, як муха. А хоч би й других розбудив, хоч би й побачили втрату, так шукай вітра в полі.

Щолиш ранком побачать сліди, але гнатися буде вже запізно. Мручко навіть не озирався позад себе, лиш прямував туди, звідкіля вийшли, до решти товариства. Чекали, притаївши дух у собі.

"Свої, свої! — заспокоював їх Мручко здалека. — На коні, панове, на коні! Поки засвітає, треба нам переплисти Бог".

Зірвалися і скочили в сідла.

"А не забудь там шаблі, або кріса котрий!" — остерігав їх Мручко.

"Все одно, що голову забули б", — відповідали йому.

Так тоді: "В похід!"

І довгий шнурок їздців за своїм провідником потягнувся в напрямі широкого Богу.

Нічний туман висів над рікою, і трава ще не сріблилася й не рум'яніла, як Мручко зупинив своїх людей.

"Чекайте тут. Я поскачу вперед. Як крикну "пугу!", так тікайте хутчіш у степ, лиш не туди, звідкіль прийшли ми, і не гуртом, а в роздріб. Як же свисну, так це значить, що можете їхати безпечно над Бог, до мене".

Ждали довгу хвилину. Мручко не пугукав і не свистав. Боялися, чи не лучилося з ним що злого. "Не лишимо ж нашого сотника в біді", — рішили і кілька їх поскакали вперед. Не разом, а один по другім , як стрілки, пущені з велетенського лука невидимою рукою.

Аж ось і свист пронизав свіже, поранкове повітря, не людський, а пташачий свист. І ніби птахи зірвалися й летіли над Бог.

"Скорше, хлопці, скорше! — принаглював Мручко, — не за горами день".

Перший роздягнувся, прив'язав убрання до кульбаки, примістив зброю й нагнав коня у воду. За конем і сам скочив, а за ним пішли інші, шведи також.

Зразу вода була глибока, тільки вуха коням спливали.

"Хвоста держись!" — погукував Мручко.

І, без сорому казка, слабші дійсно хапалися кінських хвостів і бідна худобина, і так уже обвантажена, мусіла сама плисти та ще й людей

тягнути за собою. Але таких не багато було. Більшість козаків, а так само й шведів, з насолодою поринала в холодних хвилях ріки. Вода не тільки сполокувала з їх тіла піт, кров і всіляку нечисть фізичну, але здавалося, що також душі їх обмиє з усіх тих злочинів і гріхів, якими в численних боях і сутичках з ворогом осквернили. Вийдуть з Богу, ніби поєднані з Богом.

Щоб лише вийшли.

Мручко і тут так само, як і в степу, добре провадив, броду не минув. Попав на нього, став кріпкою ногою і товаришів кликав до себе.

Перейшли брід і знов шубовсть у воду. Боже, яка ж вона студена, який той Бог широкий, який далекий берег.

Але на березі тому безпечно і свобідно.

Дістали його, стрепенулися, струшують воду з тіла, одягаються. Кругом переддосвітня тишина: лише пташки будяться з сну і співом віщують божу днину. Свіжо, черство, здорово. Хочеться жити на світі і всіми силами обороняти життя. Гарно як!

А там, далеко на другому боці, ніби духи здовж берега блукають. Це москалі попали на Мручків слід і беруться його здоганяти.

Доженете учорашню днину!

Поспішайтесь!

22.

Мручко зібрав свою ватагу докупи.

"Панове товариство! — казав. — Вся наша надія на шаблі, бо пороху і куль чортма. Але з шаблями також обережно. Не виймаймо їх, поки нас турки до того не зневолять. Очаків лишимо на боці. Не цікавий він нам. Візьмемо вправо і чує серце моє, попадемо на сліди наших. Так тоді: вперед!"

Недалеко їхати прийшлося. Король і гетьман ще біля Очакова стояли. Розтаборилися в полі, бо король послав Найгебавера в Царгород до султана і чекав, яку той відповідь привезе.

Очаківський баша запрошував тепер "дорогих гостей" до себе, бо шкура на нім терпла, боявся, що султан йому зелену петлю пришле. Але король казав відповісти баші, що йому в полі вигідніше, і в Очаків ані сам не пішов, ані нікому йти не дозволив. Зате з Очакова люди шнурком до табору тягнули. Цікаві були побачити славного шведського короля і козацького гетьмана, що зважився проти царя стати.

І тут так само, як за Богом, торговці вивезли всякого краму, що не міра. Не лиш їжі й питва, але вбрання, зброї, муніції, навіть породистих турецьких коней та візків усякого фасону.

Шведські офіцери й козацькі старшини не жалували грошей, купували. Турки не потребували нарікати на лихий торг. Десь і цигани взялися, з ведмедями, з решітцями, зі старими відьмами, ворожками і з молодими чорноокими циганочками, палкими, як вогонь.

Король удавав, що їх не бачить і не казав відганяти від табору, бо людям після таких трудів належиться хвилина розваги й забуття.

І забувалися шведи й козаки.

В таборі панувала сувора дисципліна, але кругом його шуміло, гуділо, гоготіло, буцім на ярмарку в Києві або в Балті.

Мручко, доїжджаючи до табору, очам і вухам своїм не вірив. "Го-го! Розохотилося братство. Гуляють, як за добрих часів. Та краще гуляти, як у кулак трубіти, бо сміх, то не все гріх".

"Мручко! Мручко вернувсь!" — залунало кругом, і народ лавою пер, щоб побачити старого сотника і його сміливих товаришів. З усіх сторін простягалися до них долоні. І не порожні, а з чарками. Було що пить, так і припивали радо.

"А що? А як? А куди?"

"Тю, навісні! — обганявся Мручко. — Невже ж я ведмідь, чи що? На циганок дивіться, не на мене".

А все ж таки чарки не відтручував від себе, бо не прийняти її, це значить образити людину.

"Це вже останню п'ю, їй Богу, що останню. А то ви хочете на смерть старого Мручка впоїти? А дзуськи вам!"

І поскакав конем туди, де Орлик зі своїми возами стояв.

"Доземний поклін вашій милості!" — здоровив його Мручко.

"Доброго здоров'я сотнику!" — відповів Орлик, виходячи Мручкові назустріч.

Мручко зіскочив з коня. Привіталися. Орлик радів. "Хай буде слава Господеві, що ти вернувсь!" — говорив, стискаючи Мручкову руку.

"Лихе не пропаде, — сміявся Мручко. — Що нового, пане писарю генеральний? Як гетьман?"

Орлик озирнувся, чи не надслухує хто: "Погано, сотнику! Треба сподіватися найгіршого."

"І готовими бути на все," — додав Мручко.

"І готовими бути, — притакнув Орлик. — А воно важко. Історичні моменти застають нас неприготованими. Боюсь, щоб і тепер так не було."

Мручко уважно подивився на нього. Зрозумів, що Орлик на вибір нового гетьмана натякає. І нараз, мов живий, явився йому подібний образ з-перед п'ятдесяти літ, коли то конав великий гетьман Богдан, а старшини козацькі, замість слухняно сповняти його останні накази і думати про заповіт, який він їм оставив, почали своїм звичаєм гризтися за булаву. Начальний вождь на польському фронті, Жданович, замість кріпкою рукою здавити сваволю черні, покинув фронт, лишив свого союзника Ракочого, і рушив до Чигирина, щоб там, борони Боже, без нього не вирішалося питання гетьманського наслідця.

"Боже ти мій! — скрикнув Мручко. — Які ж ми непоправні."

Орлик похилив голову. Зрозумів виклик Мручка. Хотів виправдуватися, та не знав

як.

"Сідай, сотнику! — почав, вказуючи на лаву. — Ти втомлений. А може, й голодний?"

"Спасибі. Мене вже добрі люди погостили. Голодний я тільки добрих новин та мудрого слова."

"Вірю тобі, так за цей хліб у нас тяжше, ніж за насущний. Мало нас, а гадок багато. Боюсь, щоб не прийшлося нову біду терпіти, якщо в нас єдиномислія не буде."

"Не буде, бо закону нема."

"Закону?"

"Може, я злого слова вжив, бо невчений. Хотів сказати, що коли б по Богдані одідичив був його булаву його син, Юрась, може б і руїни в нас не було."

"Іван Степанович сина не має", — відповів нараз Орлик, зрозумівши, куди-то прицілюється Мручко.

"Але небожа лишає поміж нами."

"Молодий на гетьмана пан Андрій Войнаровський, кажуть старшини."

"А невже ж король Карло старший від нього? У нас все так: один старий, другий молодий, чорт знає, чого люди хочуть. Закону нема. Дідичної булави нам треба, щоб дух попередника, його праця й заслуги на його наслідника переходив."

"А якщо цей наслідник нікуди не годиться?"

"Десь в інших краях годиться, а в нас ні. Не знаю, чому воно так? Підовчиться і пригодиться. Має людей, хай йому порадять і поможуть, як ось ваша милість можуть своїм досвідом і мудрою радою пособити пану Войнаровському."

"Я від того, сотнику, не відмовляюся. Зроблю, як вирішить громада", — сказав Орлик щиро, але не без жалю, бо вже в його голові вкорінилася

думка, що ніхто інший, тільки він один здатний перебрати Мазепине наслідда. "Але ми, — почав нараз, — забігаємо вперед. Може, ще Бог милостивий не оставить нас сиротами в таку важку хвилину. Так тоді краще про сво ї подвиги, сотнику, розказуй."

І Мручко розказав, коротко і простими словами, не виставляючи себе героєм, а представляючи річ так, буцімто він лише свій обов'язок сповнив, як сповнив би його кожний, на його місці бувши.

"А про москалів, сотнику, ти не чував? — спитав Орлик. — Не знаєш, де тепер

цар?"

"Дещо чував, та не знаю, чи правда."

"Хто казав? Що?"

"Буцімто за Меншиковим і сам цар до Переволочної приїхав."

"Го-го!"

"Гадав, що як не короля, так хоч гетьмана в свої руки попаде. Та припізнився. Тільки трохи наших таборових людей захопив, селян, що харчі довозили, погоничів та конюхів усяких".

"І що?"

"Кажуть, немов-то не дуже й лютував над ними. Повернув їх у посполитих, бо, як вашій милості відомо, у нас усякий радо пугу за шаблю міняє і всякий у козаки преться. Так тоді цар тих людей назад у поспільство повернув, заборонивши їм хапатися воєнного діла".

"А запорожці?"

"На тих цар гірше чорта лютий. Жодному пощади не дає."

"На палю?"

"Здебільшого так, притомивши перше муками всілякими, бо він, відома річ, природжений катюга."

"Не будь ним, не був би царем."

"Може, й ваша правда, але ж бо і в жорстокості міру знати треба, а Петро гірше сто чортяк сатаніє."

"Тому й бояться його і слухають, а наш гетьман м'якосердний, і що?"

Мручко лиш рукою махнув: "Не гетьманова вина, а наша. Такий ми народ, що за добротою зітхаємо, а під силу йдемо. Поки покійний Хмель сильною рукою всіх за чуба тримав, то слухалися, а як почули, що тая рука слабне, так тоді зараз через московського агента, Желябужинського, чи як він там звався, давай і переказувать цареві, що, мовляв лиш цареві вірно служити хочемо, а своїх старшин, які проти царської волі нас у похід двигнули, слухати більше не будемо...

Е-ет!" — і спересердя сплюнув. А подумавши хвилину, почав: "Гадаєте, пане писарю генеральний, що Мручко лише до жартів скорий. Ой тото.

Бог один знає, як мені нераз важко на серці, тільки я з тим тягарем до нікого не лізу, бо знаю, що не відніме його від мене. Так тоді ділом зацитькую думки. От і тепер так собі чомусь своїм невченим розумом міркую, що нас Господь за наші великі гріхи карає, поправити нас хоче. Та куди! Якими були при смерті старого Хмеля, такими, мабуть, і біля смертної постелі Мазепи останемося, незгідливими, жадібними влади і

маєтків, заздрими на добро брата й товариша нашого. І дивуйся тут, що перемагає москва.

Московський чоловік послух знає, на приказ царя в огонь і в воду піде, а наш брат раду радити любить, чи послухати чи скинути його? І скидає нас Бог, як збунтованих ангелів з неба. Добре нам так, бо, їй Богу, недобрий ми народ."

Орлик мовчав. На Мручка дивився він, як на бравого козака, кожної хвилини готового до бою, але щоб цей сотник-рубака турбувався також політичними питаннями, того він ніяк не сподівався. Значиться, не тільки генеральні й полкові, але навіть і сотенні старшини мають свої погляди на наш політичний устрій, іншими словами, хоч ми побиті і розбиті, хоч утратили землю, хоч нас лише мала жменька зосталася при купі, то все ж таки перехід гетьманської булави зі старих до нових рук не піде так гладко, як він собі гадав. Треба подумати над тим... І Орлик, щоб перейти на іншу тему, спитав: "Багато москалів гналося за нами?"

"Мабуть, чотири кінні полки з бригадиром Кропотовим та з генерал-майором Волконським цар з Переволочної за королем і гетьманом післав."

"Дали б нам доброго чосу!" — скрикнув Орлик.

"Дали б, або й ні," — відповів спокійно Мручко, бо пригадав собі, які то сили йшли на його, а все ж таки не взяли.

"А Меншиков?" — розпитував далі Орлик.

"Кажуть, тішився дуже, бо під Переволочною між іншими московськими бранцями також свого зятя від шведів добув. Полонених відбив і шведів у полон загорнув."

"Бідний Левенгавпт!" — з жалем промовив Орлик.

"Бідний, бо дурний. Мабуть, на Україні побув і української хвороби набрався. Замість наказувати, почав раду радити, питався війська, чи битися, чи здаватися без бою? Якого чорта рада? Ти генерал, ти вождь, сповни приказ свого верховного вождя-короля. А що король здаватися не велів, так не здавайся."

"Не було виглядів на побіду."

"А які вигляди в полоні? Все-таки в бою якась надія є як не на побіду, так хоч на лицарську смерть, а в полоні сором один, більш нічого, та ше в московському. Не жаль мені Левенгавпта нітрохи, жаль людей, що він їх, мов волів, у московську кошару загнав. А які хоробрі між ними були, Боже! Тільки потіхи, що наші запорожці. Ось вам лицарі незломні. Як раз рішилися з гетьманом проти царя, так і тримаються того. Втратили Січ, втратили Переволочну, сотки їх на палях сіли, а до царя не перебігають, милосердя і ласки не випрошують у нього. Коли б так ціла Україна... гей, гей. Та що казать. Горбатого могила не випростує. Піду я."

"Куди?"

"До людей. Не будемо ж ми балакати, як під церквою старці. Треба діло робить. Поїли, випили, відпочили, душу з циганками розвели і гайда в дорогу. Не вік же нам біля того паршивого Очакова на ласці в якогось там підбашка сидіти, — грець би його побив, бо через нього стільки людей непотрібно над Богом змарнувалося, що мало не плачу, як згадаю."

Орлик його по рамені поклепав: "Дивуюся, сотнику, звідкіля в тебе стільки охоти береться."

"Бог дав, — відповів Мручко, — і чорт не відбере. Мій покійний батько, бувало, й хвилини без діла не посидить. Вдома він гостем бував. Мабуть, в мене його непосидючий дух вселився. Але правда. Забув я вас питати, що ви гадаєте дальше робить?",

"Ми?"

"Та ж не я."

"Що скаже король, те й робитимем".

По хвилі спитав:

"А гетьман?"

"Він нездужа, кажу ж бо вам."

"Тіло нездужа, але розумом, сподіваюсь, сильний."

"Сильний, та які в його сили?"

"А в короля більші?"

"Король все-таки король. А гетьман що?"

"А гетьман що... — повторив Мручко і як опарений з місця зірвався. — Ніщо мене так не сердить, — крикнув, — як оте, що королі і князі, навіть якийсь там князик німецький, честь і значення у світі мають, а наш гетьман ні. Тю! Невже ж ми до суду-віку не зрозуміємо, що нам в лице плюють."

"Може, й зрозуміємо колись, але нині є так, як бути мусить. Король своїх послів і до високої Порти і до кримського хана шле, бо він король, володар самостійної держави, а ми все тільки підручні якогось царського, чи королівського величества і тільки."

"Кого ж то післав король до султана?"

"Найгебавера."

"Не чував про такого."

"Це німець. Він у Москві служив, був близьким до царя, учив його сина, а потім до короля Карла перейшов. Бувалий і мудрий чоловік."

"Лист королівський повіз?"

"Так. Король повідомляє султана про своє нещастя і прохає дозволу перебувати на турецькій землі."

"Для себе. А для гетьмана?"

Орлик раменами здвигнув: "Не знаю."

Мручко здивовано подивився на його: "А кому ж тоді знати, як не вашій милості?

Так тоді гетьман значиться без землі, без народу, без війська і без права приюту? — зжахнувся Мручко. — Аж до такого ми дійшли, мій Боже!" — і очі його засвітилися грізно: "Не гадаю я, щоб король Карло показав себе союзником, не гідним честі. Вірю, що він лицар."

"Але що?" — тягнув його за язик Орлик.

"Але, якби він нарівні з собою не подбав про безпеку гетьмана..."

"Так тоді?.. "

"Так тоді я перший скажу йому в очі, що не по-лицарськи зробив. А поки я і мої люди живі, поти гетьман безпечний. Живим його цар не дістане, так мені, Боже, допоможи во Твоїй Тройці святій."

23.

Лихий, як сто чортів, вибіг Мручко на майдан.

"Знайомі приставали до нього: "А що? А як? А куди? А коли?"

Бачили, що з Орликом балакав, так гадали — знає все!

Мручко тільки головою хитав: "Що значить відірватися від рідної землі? Ще й недалеко відбігли, а вже, диви, дітьми безрадними стали. Листя вітром відірване від гіллі. В який рів, в яке болото зажене їх неприхильна доля?"

"Товаришу! — казав до якогось козака, що приставав до нього, — я знаю стільки що й ти, а Орлик також, мабуть, не більше від нас обох."

"То зле."

"Найгірше, що бентежимося непотрібно."

"А як же? Не думати, що нам робить?"

"Робитимем, що король і гетьман велять."

"Вони недужі."

"Тілом, але головою здоровіші, ніж ми оба вкупі."

Козак подивився на Мручка з-під лоба і рукою шапку помацав: "Бувайте!"

"Бувай!"

Другий підступив до нього: "Кажуть, цар султанові за Мазепу свою корону дає."

"І царицю в додатку," — покивав головою Мручко.

Козака ніби щось відтрутило від нього.

Та за хвилину інший пристав: "Чули? Щодесятого з наших король цареві відіслати

має."

"А першого тебе!" — відповів йому Мручко й, не дожидаючи дальшого питання, пішов туди, де гетьманські вози стояли. Багато було нових, мальованих, зі шкуратяними будами, більших — на два, і менших, легких на одного коня. На тих возах під будами спали старшинські жінки, бо старшини, одні "по ділах" ходили, другі вспіли вишукати хорошеньку гостинничку на роздоріжжі біля Очакова, а треті приютилися поміж возами і грали в карти.

Гетьманський блазень на розворі сидів і ногами баламкав.

"Здоров був, панє Рачок!" — гукнув йому над самим ухом Мручко.

Рачок вирячився на його: "По-людському ваша милість балакати не вміють? Гукає, як пастух на волів. Бе-ре-жись!" — наслідував Мручків голос і так, як він, голову задер і брови на шнурок стягнув.

Мручко по голові Рачка погладив: "Добре людей удаєш, хоч сам не дуже на чоловіка скидаєшся."

"Велика мені честь бути чоловіком. Кусаються, як пси, крутяться, як замотиличені вівці, вертяться, як тріска в ополонці, один другого на палю саджає, як мотиля на іглу, і це люди? Це люди?"

"Ваша милість, мабуть, нині лівою ногою з ліжка встали", — відповів йому Мручко.

"А ви хотіли, щоб я на голові ходив?"

"На голові ні, але Рачок так і рачки лазити повинен."

"І без мене доволі таких, що рачкують, хто перед царем, хто перед королем, а хто перед гетьманом майбутнім."

"То й такі є?"

"А ви ж як гадали? Одні перед Войнаровським стеляться, як трава під вітер, а другі перед Орликом нижче води лягають. Тільки про гетьмана, про Івана Степановича, забули."

Його голос дрижав. Мручкові жаль зробилося блазня. Руку йому подав: "Не сумуй, брате! Є й такі, що не забувають і не забудуть ніколи."

Рачок зіскочив з розвори. "Сотнику! — говорив. — Невже ж ми нашого гетьмана поховаємо в чужій землі і дальше помандруємо світами?"

В тім простім, буцім дитячім, питанню було так багато смутку, що Мручкові аж в очах почорніло. "Живі живе гадають," — відповів.

"Зробимо, що нам мус прикаже. Іван Степанович не схоче, щоб ми замість добувати волю, біля його могили сторожами стояли".

"Не схоче, — притакнув Рачок. — А все-таки важко самому на чужій землі зоставатися".

"Мойсей теж помер, не дійшовши до обітованої землі. Але чого ми це Івана Степановича за живота в домовину кладемо? Хай здоровий живе!" — гукнув, і блазень на кутні зуби всміхнувся.

"Цей один, мабуть, про себе не думає," — подумав собі Мручко, доходячи до гетьманських возів. Вартові на сторожі стояли.

Чура вибіг йому назустріч.

"Гетьман тут, чи до короля пішов?"

"Його милість уснув", — промовив пошепки чура. Мручко потягнув його за рукав. Відійшли кілька кроків на бік, щоб їх ніхто не підслухував.

"Хто біля гетьмана сидить?"

"Її милість пані Обидовська."

"А Войнаровський?"

"І він. Міняються, або сидять удвійку. Як їх нема, то я не відступаю."

"Гаразд! Пам'ятай же, козаче, що коли б так, не дай Бог, з гетьманом сталося щось не до речі, то відповіш мені. А з Мручком жартів нема. Прохворощу."

"Не боюся", — відповів чура і показав схований у халяві кинджал.

"Я ще й пістоль маю. Хай тільки хтось спробує до ясновельможного приступити."

"Гаразд. А харчі?"

"І харчі безпечні. Ми з панею Обидовською пильно дивимося, щоб не підсипали чого. Відомо нам, що цар на життя Івана Степановича важить, так і пильнуємо."

Балакав, як старий, бувалий чоловік. Мручко похвалював його: "У Бендерах шаблю тобі куплю, там гарні є."

"Спасибі. Але я до вас, пане сотнику, маю одно прохання."

"Кажи!"

"Як будете вибиратися в який похід, так візьміть і мене з собою."

Мручко обіцяв. "А поки що гетьмана, як ока в голові бережи."

"Бережись", — крикнув чура, обкрутився на одній нозі і побіг до гетьманських возів, бо там на нього дзвонили.

"Дивна річ, — говорив до себе Мручко. — Як балакаєш з кожним зокрема, то здається тобі, що в нас усе так, як треба, а прийде що до чого, то виявиться, що ні. Дивний ми народ. Не знати, кому вірити, а кому ні. Зраджують найвірніші, а найчесніші заплямлюють себе. Жаль, Івана Чуйкевича нема. Цей вірний був... А Мотря?" — ніби хтось Мручкові пригадав.

"А Мотря?, — повторив, зітхаючи, сотник. — Де вона тепер?"

Споловілим степом тумани мандрували, хмари спускалися з неба, як сірі птахи, вітер до могили тулився і скиглив. Закосичена калиною дівчина степом ішла і будяки в подолок рвала. — Пречистій на престіл... чом не васильки, або чорнобривці, купчаки?.. Бо ми хлопці, риболовці,

козаки. Наш талан — чужий лан, переліг; сто доріг і ні одної до власних воріт. Будяк, не маків цвіт...

"Про що так задумався, сотнику? — мов дзвінок, загомоніла Ганна Обидовська. Мручко долонею прислонив очі. "Мабуть, хтось їде до нас", — промовив, лишаючи без відповіді її запитання.

Обидовська вискочила на віз. "Добрі очі, сотнику, маєш. Справді хтось їде. І не один, а кілька возів. Далеко, ще й не зараз будуть".

"Не зараз", — відповів Мручко і спитав, як звичайно: "Що у вас чувати, ласкава

пані?"

"Буцімто ти, сотнику, не знаєш? Хворого дядька доглядаю".

"А кому ж би то й доглядать, як не вам? Ви жінка та ще й жінка гетьманові не

чужа".

"Гадаєш? А на мене дехто заздрим оком глядить". "Хто б то такий?"

"Не знаєш, чи лиш удаєш, що не знаєш?"

"Таки не знаю, пані. І дивно мені, хто б то вам завидувати міг. Доглядати недужого, діло важке і прикре, невеселе".

"А бачите, що й такі найшлися, — сказала Ганна, і її веселі очі нараз посумніли; уста задрижали в кутиках. — Сотнику! Вони хочуть, щоб гетьман скорше сконав"... Не вдержалась і розплакалась.

"Пані моя! Що вам оце! Щось таке й погадати страшно. Прямо гріх. Такої злобної людини й бути між нами не може".

"Є-є-є! — притупувала ногою. — Є такі, що їх долоня до булави свербить".

"Ось воно як! — погадав собі Мручко. — Тут уже у велике заходить". А вголос відповів: "Ніколи гетьманська булава легкою не була, а під теперішню хвилину тим паче. Хто б там спішився до неї. Це вам лиш так здається, пані".

Хитнула головою.

"Не здається, а знаю. Бачила, чую. Сходяться, радять, шушукають. Одні за Горленком, другі за Орликом..."

"А за Войнаровським?" — вихопилося Мручкові питання.

Ганна розридалася: "Його буцімто немає. Буцім гетьман не дядько йому, не учитель, буцім Андрій не дідич його наслідда. На його глядять, як на зайву людину, кажуть, що молодий, а між козаків гадячку пускають, що Войнаровський пан, з Понятовським тримає, унію поширити хоче, чорнять душу, добру і чисту, неповинну... — Говорила скоро, відривисто і схлипувала, як дитина, якій кривду зробили. — Але я того не стерплю, я на таке й дивитися не хочу. Йду геть".

"Кочубеївна!" — подумав собі Мручко і затривожився, бо знав, що Кочубеївни на вітер слів не сіють. Ганна весела, як дівчинка, але характером сильна, як мужчина. Заспокоював її, як знав. Гетьман ще живий і може Бог дасть, що поживе ще довго, замість їсти своє серце непотрібно, краще доглядати його. Недобре, коли недужий зажурені й сумні обличчя кругом себе бачить.

"Я йому свого смутку не виявляю. Веселу вдаю, жартую, але на душі в мене мов гадина в'ється. Не стерплю такої нікчемної невдяки. Андрій свої маєтки й уряди кинув, на службу біля гетьмана пішов, служив вірно й чесно, гетьман на його, як на свого наслідника дивився, а тепер що? З чим прийшов, з тим має вертатися? Але куди? Питаюся вас, сотнику, куди? І чому? Тому, щоб Орлик з Горленком за тую булаву дерся?.. Чи не краще покінчити раз тую шарпанину гетьманську, запровадивши дідичність влади, як і в інших народів є?"

"Я також не інакше гадаю, — відповів Мручко, — але мус, мус, моя пані, це великий пан. Зробимо, як він прикаже, і для загального про власне забудемо добро".

З гетьманського воза вискочив чура. "Просять вас!" — сказав, кланяючись у пояс Обидовській.

Подала Мручкові руку. Поцілував.

"Йду, йду..." — кинула чурі й побігла.

Мручко стояв, не знаючи, куди то вона "йде", — до хворого гетьмана, чи геть із табору?

24.

Табор загомонів: "Ідуть, ідуть!"

"Це посли від царя".

"Ні, сам його величество цар".

"Чого б то цар до баші очаківського їхав? Як схоче, то — віч-на-віч із самим султаном побалака".

"Не знаєш? З султаном вони в гніву, тому цар до баші іде".

"За чим?"

"За гетьманом і за нами. Хоче, щоб нас баша видав".

"О, Пречиста!"

І затривожилось жіноцтво, не так за себе, як більше за своїх чоловіків, бо всякий знав, що в Лебедині з мазепинцями творили. Оповідання про тії муки сон від людей відганяли. Двадцять літ мазепинського режиму на Україні привчили людей шанувати людину і не знущатися над нею непотрібно. Так тоді те, що робив цар зі своїми безталанними жертвами, стократ жорстокішим здавалось.

"До короля ходім, благаймо, щоб заступився за нами, ми ж його союзники".

"Заспокійтеся, люди! — гукав до них Мручко. — Де кум, де коровай! Де цар, а де Очаків. Цар у Полтаві сидить, чого б то йому їхати до баші? Це навіть не світліший. Москалі так не їздять".

І дійсно, коли валка підкотила ближче, виявилося, що це татарські і турецькі люди, не москалі. Відсапнув табор. Дехто молився, боязливіші плакали з утіхи, відважніші вибігали назустріч.

Татарський мурзак провадив невеличкий кінний загін. Коні гарні, а люди погані, косоокі, грубоскулі, брудні. Але їздці не гірші від козаків.

В декого з наших задрижали жижки. Так би й кинувся на них, погерцював, змірився на шаблі. Стара звичка.

"Ось якої шаблі нехрист добув!"

"Доброго коня варта".

"А цей ще з луком прибіг".

"Добрий лук від поганої рушниці кращий. Лиш кріпко натягнути мусиш".

"Добрий лук коштовна штука".

"А добра рушниця — ні?"

"Але стріла, погадай, що коштує добра стріла. Випустив і — пропала".

"А куля ні?"

"Куди кухті до патини, а кулі до стріли!"

Забували про свою нужду, переймалися воєнним ділом.

"А цей пасинок чортячий на Кречетовій кобилі їде. А щоб я луснув, як це не Кречетова кобила! — кричав якийсь запорожець і махав на Кречета обома руками. — Кречет! Кречет! Татарин на твоїй кобилі їде. Глянь, біля лівого ока латка і мишка під третім ребром з правого боку. Ходімте, відіб'єм!"

Мручко прискакав до нього: "Чи ти сказився, хлопе? Це ж татарський хан послів до нас прислав".

"Так що? Але Кречетова кобила. Йому її тогідь татарва з пасовиська вкрала. Кречет, скажи, чи це не твоя кобила? Ану, поклич: Феська, побачиш прибіжить".

Ледве йому рота долонею закрили, щоб не кликав Феськи.

За татарськими їздцями котилася порожня коляса. Новісенька, аж вилискується до сонця, а колеса так тільки мигтять, ні спиць, ні дзвонів не видно, лиш якісь срібні кружела котяться по шляху і блистять. Тягне тую колясу четверня коней, як один, той самий ріст, та сама масть, той самий "кшталт", шиї, як лебеді повигинали, головками кланяються, тонкими ніжками викидають, — чудо!

"От тобі коні раз. Такими й нашому Іванові Степановичеві не сором було б погуляти".

"Та що ти це? Іван Степанович на арабських їздив. Таких ні в царя, ні в короля, ні навіть у самого цісаря не було".

І пішли спомини та суперечки про казкові гетьманські багатства.

"А тепер що?"

"Тепер?.." — і поверталися туди, де кілька гетьманських возиків стояло, буцім сотничка, яка на прощу їде і в степу відпочиває.

"А король, бач, під шовковим наметом ночує".

"Бо король".

"А гадаєш, ми своїх князів та королів не мали?"

"Були, та де вони?"

"Навіть не знаємо, де їх кості лежать".

"Наче б себе з кістками поїли. Жерлися, як пси".

"Треба було розборонити".

"Треба. Побачимо, як розбороніш от тих", — і показували на Орлика, Горленка та Войнаровського, що метушилися поміж возами, кожний зі своїми людьми.

"В кожного з них свої поплечники є". "І — позаплечники". "Тих більше, як тамтих".

"А король усе-таки під шовковим шатром спочиває".

"Гарний наметик від бендерського сераскіра дістав. Ще й інших дарунків чимало: коврів, сорбетів, халви, всяких витребеньок турецьких".

"Тисячу червінців сераскіровому послові подарував".

"І нашого гетьмана ще на тисячу червінців стати, так ніхто до його з дарунками не поспішає".

"Бо він не король — та й годі". "А ми не люди, — що?" "Підданці його величества царя". "Ото ж то й є. Холопи царські".

"Ми?.. Що це ти базікаєш, брате? Ми є якраз ті, що нічиїми холопами не схотіли бути, ті, що своєї держави забажали і свого володаря".

І голови гордо знімали вгору, забуваючи про свою нинішню біду.

Пишна коляса з четвернею породистих коней підкочувала під королівське шатро.

Королівський секретар вибіг їй назустріч.

"Значиться, кримський хан дари королеві прислав".

"Та ж не тобі".

"А про гетьмана забули"

"Обійдеться циганське весілля без марципанів". "Обійдеться..."

"А що, не казав? Це таки Кречетова кобила! — гукав запорожець. — Мишка під третім ребром з правого боку. Як побачила мене, заіржала. Щоб я луснув, як це не Кречетова Феся. Віднімемо!"

Сонце воду з людей варило. Над самими головами стояло й пекло. Табор заспокоювався. Сон навіть запорожців ломив. Лягали під возами і хропіли, ніби гармати гули, ніби щось варилося в землі. Тільки старі циганки, як відьми, сновигали і ворожили з долонь. Ворожили старшинським жінкам, бо козаки більше молодими циганками цікавились, а тії, що лиш ввечір, як місяць викотиться на небо і як зорі зійдуть, покажуть свої "куншти".

Тепер вони в своїх гарних шатрах ночі досипляють, ті Марги, Цори, Імри, мандрівного племени привабливі доні, — пустоцвіти, перекотиполе... Може, котрій який козак приснився, а вона козакові... Порівняла їх доля. Одні і другі кочують, там їх дім, де ночують, серед дороги їх пороги, земля їх мати, а степ батько рідний, такий багатий, а все ж таки бідний, такий родючий і такий безплідний. Бодяччя, бодяччя, бодяччя... Хтось іде полями і плаче словами без сліз. Чумаче, де твій віз, козаче, де твій кріс, де ваша слава, жемчужна булава?.. Степи, степи, степи... Хтось іде полями і плаче словами без сліз... Не дивися туди, в себе гляди... Полудне. Поле, як море безлюдне, а ти на ньому, як човен, туги і жалю повен, туги і жалю по рідному краю, мов по втраченім раю. По втраченім навік... Перепливеш сто рік і сто гір перейдеш, а другого Дніпра не найдеш і другої рідної землі... На чужині, на чужині... І не пригадуй мені ні хатиноньки в гаю, ні зорішливої ніченьки в маю, ні бабусиної казки, ані дівочої ласки, — на чужині... І не пригадуй мені землі родючої сили, яку ми кров'ю зросили й засіяли кістками. Вона ген далеко за нами, як в імлі, а на ній палі, палі, мов стовпи верстові, від Богу аж по Дін.

Поклін їм, доземний поклін із чужини...

Хтось іде степами і плаче словами без сліз.

Полудне. Поле, мов море, безлюдне, не ворухнеться, не шевельне, вітер бадилини не нагне.

Тишина безсловесна. Як нитка павутини і як мрія дитини, снується казка чудесна. Привабом русалки від балки до балки тебе веде і від могили до могили, як ангел легкокрилий, наче до раю, уводить до рідного краю, що колись знов твоїм буде... Колись... колись... Бережись! Полудниця, облудниця іде. Бережись, бо підведе, і рідна мати не зможе пізнати, — так, як тамтих. Чув?.. "А наш пан Галаган, гірш татар-бусурман, гірш царів скаженів, як у Січ увійшов. Лилась кров, лилась кров, як у Січ увійшов".

Бережись...! Полудниця, облудниця іде. Заманять, підведе і туди заведе, де сам чорт не найде... Чи ти чув, що вона з Носом зробила?

Бий його, Божа сила, без пощаду аж до впаду за зраду, за Батурина ізраду. Опоганив свій княжий рід і тайний хід показав ворогам... Як холоп царський, як хам. Бережись!.. Полудниця, облудниця іде.

"Хто, де?" І Горленко тер заспані очі, бо чура пригадав йому, що пора до короля в намет на обід іти .

Дорогою зустрінувся з Орликом, віталися, питали про здоров'я, а перед входом у намет довгу хвилину церемонилися, один одного пускаючи вперед: "Будь ласка!" "Ні, будь ласка, ви!" "Ви... "

25.

Гей на волики да налигачі, А на коники пута, Та підемо ми, долю кленучи, Та з-над Десни до Прута — співав Кречет, той, що йому татари "Феську" вкрали.

"А ти вже другої пісні не вмієш?" — зупинив його Мручко.

"Другої? Або тая не гарна?"

"Я таких не люблю."

"Гадаєте, я для вас її співаю? Собі, не кому", — і пішов.

"А Феськи відбивати не важся! — гукав за ним Мручко, — бо смерть".

"Є без Феськи життя?" — відгукнув йому, не озираючись, запорожець.

"Що за народ! — покивав головою Мручко. — Гадав би ти, саме завзяття, сама лютість, а він тобі навіть до конини так пристраститься, що й життя не пожалує. Треба мені побалакати з паном Войнаровським та купити Феську в татарина, бо чую, що ніч без лиха не обійдеться."

Сидів на валі і згори дивився на сонний табор.

Навіть коні не паслися, тільки лежали біля возів, обганялися від мух і зітхали. Новокуплені, турецькі, свіжі, не притомлені згори дивилися на заїжджених, козацьких... Зовсім, як люди.

Мручкові нагадувалися інші табори, а бачив їх чимало, запорозьких, гетьманських, польських. Бог вість яких. Бачив перед побідою і після погрому, у відвороті і перед наступом, різно, але такого, як цей, — ні. Наші, шведи, поляки, турки, татари, греки, молдавани, цигани, — вавилонська вежа. Яких там одягів не було, якої мови не чулося.

Сонце сходило з полудня і табор став оживати. Підводилися козаки зі своїх лежанок, простували кості й позіхали.

З городу надходили люди й над'їздили вози. Свіжі харчі довозили, щоб на вечерю

було.

"Стільки народів, стільки мов і такі різні віри, а всіх їх гріш спровадив докупи, — казав до себе Мручко. — Чого то для гроша не зробить чоловік, — та ще лихий. Хто в найми до гроша пішов, — пропав".

Десь далеко дівочі сміхи лунали, за ними гнали козацькі, здорові голоси.

"Боже ти мій! — похитував головою Мручко. — Така біда, така нужда, а диви, відпочили трохи, поїли і вже за радощами гонять. Що ти зробиш, — життя! Війна війною і біда бідою, та хай же я, любко, та хай я, голубко, побалакаю собі з тобою... І так воно все. Скільки разів вороги надтягали, як буря, палили, грабували, вбивали, здавалося, тільки небо й землю лишили, а минуло декілька років, і знову край, як Божий рай, і люди є, і худібка, і бджілка, і деревинка, хто його зна, звідкіля все взялось. ...Ні, ні не пропаде козацька мати, не пропаде."

"Сотнику!" — запищало щось біля його. — Рачок.

"Ах, це ти! Слухай, вашець, — накивував йому Мручко. — Не волочися ти мені і не задавайся з циганками, бо ше котра за пазуху сховає і осоромиться ввесь наш народ шляхетський."

Рачок не відгризався, як звичайно. Сів біля Мручка, мовчав і пальцем у землі колупав. "Щось вас питати маю" — почав.

"Питай!"

"Як ви гадаєте, видужає Іван Степанович, чи ні?"

"Синоньку, або я Бог, щоб знати? Моліться, може, вислухає Господь".

Мовчали довшу хвилину. Може, й молилися.

"А що буде, як його не стане?" — почав наново Рачок.

"Або я знаю, синку. Треба хотіти, щоб добре було".

І знов ^амовкли. І знов Рачок мовчанку перебив.

"Гарна ріка цей Бог, правда?"

"Гарна."

"А все ж таки не те, що Дніпро."

"Куди! — притакнув Мручко. — Другої такої ріки, як Дніпро, нема."

"Нема! — повторив Рачок і очі йому заблистіли. — Як зашумить весною, струсне льоди, заграє і розіллється широко, широко, — Боже ти мій! А літом, у погідну нічку, як потонуть у ньому і місяць, і зорі, як зробиться з небом буцім щось одне, велике, безконечне, вічне... — не докінчив, тільки тяжко зітхнув. — Гарний наш Дніпро!"

"Гарний!" — притакував коротко Мручко.

"І сильний. Він один ні царів, ні королів не боїться, навіть Петра ні. Не засипле його, палями не загатить, ані до Петербургу не поверне".

"Ні! — притакнув Мручко. — Дніпро сильний дуже."

"А ті, що над ним сидять?" — спитав Рачок, і оба нараз замовкли, ніби в роти води набрали.

"Я над Німаном народився, — почав ніби виправдуватися Рачок. — Батько мав невеличке село. Дітей не жалував Господь. Я був наймолодший. Вишкробком дражнили. Старші побивали мене, батько до гостей не пускали, соромилися. І — я втік. Згодом на гетьманський двір попався. Там я хату найшов, і батька, і рідню, усе... А тепер?"

Страшно, як блазень плаче.

Мручко вдавав, що не бачить Але чув, як щось тулилося до нього і хлипало. "Не гнівайтеся на мене, пане сотнику! Простіть! Люди гадають, що я сам сміх. Та люди зле гадають Я крізь сльози сміявся. З ніким на розум побалакати не міг, бо мене

зараз на жарти беруть. Перше — нічого. А тепер? Повірте мені, скочив би в Бог, та не хочу його осмішити."

Відважний Мручко боявся йому глянути очі. Уявляв собі їх, а й цього було досить.

"Коли б з вами не побалакав був нині, здурів би, — почав Рачок наново. — Спасибі

вам".

"Нема за що, синку"

"А хоч би за те слово "синку". Я його навіть від рідного батька не чував, хіба іноді від гетьмана, як зо мною у чотири очі балакав... Синку..." — повторив, любуючись тим словом.

"Правда, яка гарна наша мова, батьку?"

"Всякому здається, що його мова найкраща."

"Ні, ні, не кажіть. Таки наша гарна, дуже гарна... "Синку"... Чому я блазень, чому я лише блазень?" — питався, вдивляючись кудись у далечін, ніби звідтіль мала йому відповідь наспіти.

Нараз піднявся, став навшпиньки, натягнув шию і — побіг. Мручко лише раменами здвигнув. "Мале, погане, дійсно ніби не хліб, а вишкробок якийсь, і, дивись, також душу має. І яку!" Люльку тютюном набив. "Так воно, так. Усі ми діти Божі, всі. І за всіх Христос розпинався." Черкнув кресалом об камінь і люльку закурив. "А вбиваємо себе, як звірів, як їдовитих гадюк. Чого?... Бо кажуть нам. Все десь якісь Петри беруться і людям по-людському жить не дають. Погано... погано... Але куди то мале побігло?" — прийшло йому нараз на гадку. Піднявся і довго поміж людьми й возами розглядався, та гетьманського блазня знайти не міг. Бачив королівський намет, трабантів перед ним, чув військовий оркестр, що до обіду приграва в, гадав, що туди Рачок поліз, — але ні, і там його не було. Стривожився. Рачок на самогубство натякав. Того тільки й треба б тепер. Гетьман так до свого весельчака привик. Зірвався і скорою ходою пішов здовж валу, туди, де гетьманські вози стояли. Глянув і остовпів. Рачок попід возами рачкував, то як справжній рак, то як вуж, то знов, наче той кіт, що на мишу зачаївся. Аж в один мент піднявся, скочив, вхопив когось за шиворот, здавив за горло, колінами в поясі стиснув, так що той навіть не боронився довго, лиш захитався і повалився назадгузь.

Мручко прожогом побіг туди. Сталося воно біля самісінького гетьманського воза, де гетьман спав.

Варта стояла, так вартові пильно дивилися на тих, що йшли, а не на того, що, як гадина, повз попід возами. Його тільки Рачок здалеку доглянув і зміркував собі, що це за чоловік, бо добрі люди такими ходами не ходять. Кинувся і впору допав.

"Ще один мент і не даром гроші від царя узяв би," — толкував оторопілим людям

Рачок.

Не розуміли добре. "Що і хто?" — допитувалися.

"Перебраний за татарина москаль."

"Які гроші, за що?"

"Від царя, щоб гетьмана вбити."

"А-а-а!"

"Цитьте, гетьман спить. Розходіться!"

Вартові окружили каїна і відвели геть. Товпа хотіла розірвали його на шматки. Мручко не дав. Краще розглянути діло. "Але ж бо на тобі кров! — сказав, вертаючися до Рачка. — Його чи твоя?"

"Моя," — відповів тихо Рачок.

"Так ти, значиться, ранений?"

"Ножем мене ірод засягнув... Це моя... перша рана... в бою..."

Голос його слаб, сам він хитався і руками повітря ловив.

Мручко його підтримав: "Покажи, яка рана."

"Мабуть, смертельна... Не турбуйтеся, батьку... Я... рад... Добре, що це не наш... Мо-скаль... Бога не осмішу."

Мручко вхопив його на руки, як дитину, і побіг до хірургів.

26.

Королівський "тафельдекер" Гультман знову голову підняв. Король не куняв на возі, як циган-волокита, а мав свій власний, гарний шовковий намет.

Прибрав його.

В одній половині стояло похідне ліжко, прикрите синім покривалом, зготовленим люблячою рукою королівської сестри Елеонори і на стільці вилискувалася срібна умивальниця, яку Гультман насилу спас перед загребущими очима "рахмістра".

В другій половині шатра за довгим столом сидів король і його гості. Перед ними красувалася срібна застава, на столі пахли квітки, яких багато прислано з городу від невідомих поклонників Карла.

Гультман стояв за королівським кріслом і обслуговував свого пана. Накладав йому срібними вилками на срібну тарілку страву, яку перше мусів при нім спробувати кухар у кухні.

Король навіть не догадувався, яке то ангельське крило розгорнуло над ним свою невсипущу опіку.

Король видимо подужав.

Ходити ще не міг, його ліва обандажована нога все ще лежала на стільці, приставленім з лівого боку до стола Але степовий вітер обсмалив його лице, а здорове повітря забагрило уста на червоно. Тільки очі не повеселішали, дивилися вглиб і нагадували фйорди.

Напроти короля сиділи посли від кримського хана й від сераскіра з Бендер. Праворуч шведи, ліворуч декілька українських старшин, між ними Орлик, Войнаровський, Горленко. Гетьмана не було, бо хворий.

"Я дуже жалую, — казав король, що його світлости пана гетьмана, мого вірного союзника нема між нами і п'ю на його здоров'я".

Король нарошне випив цей тост, щоб зарівно в Криму, як і в Туреччині, знали, що всякі балачки про непорозуміння між ним і гетьманом не мають реальної підстави Він знав про плітки, немов то гетьман хотів короля зрадити і передати цареві і немов то король не від того, щоб за ціну видачі гетьмана заключити корисний мир з царем. Знав також, що еміграційне повітря незвичайно сприяє розвиткові інтриг, і тому висловив цей тост за здоров'я гетьмана до рук його небожа Войнаровського. "Будь ласка, передайте мої слова вашому світлому дядькові", — сказав король.

Войнаровський подякував за честь, а Горленко легко штовхнув носком свого сап'янця жовтий сап'янець генерального писаря. Орлик удав, що не чує. Але решта козацьких гостей глянула на них очима, які виразно казали: "Шкода ваших надій. Король за Войнаровським тягне, його бажає бачити наслідником Мазепи, а не вас".

Орлик і Горленко дуже вважливо поводилися з собою; один одному накладали щокращі шматки страви на тарілки, як штовхнули себе ліктями, казали: "Простіть, вибачте!", штовхалися злегка чарками, нарікали на спеку й на мушню, словом, гадав би хто, найкращі приятелі.

Понятовський, якому добре були відомі всі ті "аркана внутрішньої козацької політики", з-під ока зиркав на нову трійцю "аматорів гетьманської булави". "В нас два, а в них аж троє" — мотав собі на вус. — "Все таки перевага за ними."

Чужинецькі посли не розбиралися ще тім ділі, хоч дехто вже й до них пробував підходити, шукаючи протекції, той для Орлика, а другий для Горленка. Але різниця мов стояла на перешкоді. Посол від сераскіра балакав поганенько по-французьки, а від хана калічив по-мовсковськи, важко було порозумітися, хоч посли вдавали, буцім то вони кожнісіньке слово розуміють. Були вдоволені. У кожного в кишені дзеленькало по тисячі

червінців, і король на їх честь обід зготовив, чого їм ще більше треба. І здоров'я в їх руки пили, дякуючи сераскірові за гостину, а кримському ханові за слова розради і за добру пам ' ять .

"Мій пан, — говорив татарин, — щонайкращі коні із своєї стайні вибрав, щоб ваша величність могли ними щасливо доїхати, куди лише сами бажати зволите".

"Подякуйте його достойності ханові за гарний дар, а ще більше за ті слова дружнього почуття, які він передає в своїм листі.

Вмію їх гідно оцінити і сподіваюся, що наші народи не попадуть з собою у небажаний конфлікт."

"Мій пан, — говорив посол від сераскіра, — рад був повітати вашу королівську величність серед кращих умов, як ось нині, але він гордий, що такий великий вождь, такий герой, якому рівного в цілім світі немає, ступив на турецьку землю, на той її шматок, що стоїть під управою мого зверхника й пана".

Король прохав переказати сераскірові, що скористає з його гостинности й прибуде до Бендер. А звертаючися до Войнаровського, додав: "Сподіваюся, що можу це заявити також із імені його світлости, пана гетьмана, якому відпочинок з огляду на його підірване здоров'я, мабуть, придасться."

"Навіть дуже, — притакнув Войнаровський. — Його світлість, пан гетьман тільки тому й не прибув на оцей пир, що нездужає."

"Так передайте йому мої побажання скорого видужання, — і підняв чарку вгору. — А я, бачите, — продовжав, — тішуся, що незабаром знову сяду на коня. Віз добрий для жінок, а для мужчин кінь. З нього й видно дальше, ніж з воза, і загалом інакше почуває себе чоловік, ніж..." — і не докінчив речення, бо Гультман підступив до нього з такою міною, яку мав звичайно, коли приносив якусь несподівану і важну вість. "А що там знов?" — спитав король. — "Кажи!"

Гультман нахилився і півголосом говорив щось по-шведськи. Королівське чоло ніби хтось на шнурок позбирав, брови піднялися вгору, очі гнівом спалахкотіли.

"Можлива річ? — крикнув. — В білий день? Під моїм боком? Не вірю."

Гультман покірно високими раменами здвигнув: "На жаль, ваша королівська милосте, це таке певне, як те, що нині четвер."

"Нікчемність, подлість, гидь! — не проговорив, а буцім спльовував король, — не розумію, як справжній лицар, будь він навіть азіят, може вживати таких способів, щоб знищити свого противника."

Всі збентежилися. Поки сидів король, годі було вставати й бігти в табор, годі було й питатися його, що таке, треба було ждати, аж сам він скаже.

А король, як на те, після першого враження, яке на нім несподівана вість зробила, нараз, як то з ним іноді бувало, ніби відірвався від землі і думками полетів кудись далеко.

Орлик нетерпеливо порушився на кріслі, Герцик значуче відкашельнув.

Король ніби з далекої мандрівки вернувся. "Панове нервуються, — почав. — Розумію. Отож якраз доносить мені Гультман, — про атентат на його світлість пана гетьмана".

Войнаровський зірвався з місця, за ним Орлик і решта мазепинців. Але король дав знак рукою, щоб сідали. "Прошу не тривожитися. Атентат не вдався. Гетьман навіть не знає про нього, бо заговірника впору за руку зловили. Найкраще відіслати його туди, звідки прийшов. Який пан, такий крам!"

Орлик не втерпів. "Ваша королівська величність зволять простити, що смію"...

"Прошу, питайте", — кивнув головою король.

"Що смію спитати, хто був тим злочинцем, свій, чи чужий?"

Король дивився на Орлика, але не відповідав. Козаки дух затаїли в собі. Для них тая мовчанка тривала віки.

"Чужий", — відповів, врешті, король і усміхнувся.

Відсапнули. Як виходили з королівського шатра, трабанти крісами честь їм віддавали.

"З такими нема що королеві бояться", — сказав до Понятовського гетьманів небіж, Войнаровський.

"Але ж бо й вони з своїм королем безпечні", — відповів Понятовський.

"Можна позавидувати їм і королеві", — притакнув Войнаровський, вдихуючи повними грудьми вечірнє запашне повітря.

На небі мерехтіли зорі, на рівнині огні горіли. Табор гомонів, ніби вечірню казку розказував, заки всне. Шведські псалми мішалися з українськими піснями.

Понятовський надслухував хвилину. "Знаєте, це не найгірший дует. Повага і сум, сум і повага... Над чим так задумалися, мосіє Войнаровський?"

"Невже ж я не маю над чим думати? Іноді здається, що голова лусне від тих

гадок".

"Головою муру не переб'єш, буде, як Бог дасть. Ми тільки люди, звичайні, смертельні люди", — потішав його Понятовський.

"Добре вам, добродію, казати. Ви своє діло робите, але за народ і за державу відповідаєте не ви, а король, як не один, то другий, а в нас?"

"Правда, тепер ви у великій скруті. Втратили армію і край, а як ще втратите гетьмана... "

Войнаровський мовчав.

"Цареві дуже на тій втраті залежить. Дуже. Рад би знищити українське питання".

"А польське ні?.. Добродію, цар нараз два похорони готує".

"Гадаєте?"

"Невже ж ви не догадалися цього?"

"І так, і ні. Все ж таки ми самостійна держава, зв'язана з європейською політикою цілою сіткою всіляких інтересів".

"Цар після полтавської побіди доволі буде сильний, щоб тую сітку пірвати".

"Кажіть це моїм землякам".

Прискорювали ходи, бо Войнаровський до свого дядька спішився.

Орлик з Герциком наздігнали їх. Доходили до своїх возів і хотіли розпрощатися.

"Подумайте! — говорив хвилюючись Герцик. — Скритовбийника підсилають. Це ж подлість, крайня подлість".

"По-вашому, — перебив Понятовський, — а по-їхньому це тільки один із способів, які ведуть до цілі. Не вдався цей, спробують ще й інших".

"Яких?"

"Гадаєте, нема? Пустять у рух гроші. Схочуть перекупити турків. Пане генеральний писарю, — звернувся до Орлика, — бережіться!"

"Мені того й казати не треба, — відповів Орлик, — але я на короля числю. До його з грішми не підійдуть. Він їм ще за Полтаву віддячить. Бачили його нині? Ні сліду пригноблення, ані зневіри".

"Коли б більше таких!" — захоплювався Герцик.

"Таких більше бути не може, — відповів Понятовський. — Генії двійниками не ходять".

"Ні, — притакнув Орлик і, зміняючи голос, додав: — Знаєте, панове, я тільки дякую Богові, що не наш чоловік, а москаль".

"Кацап, сиріч — різун", — докінчив Герцик.

Розпрощалися. Понятовський до своїх поляків подався, Орлик з Герциком пішов до своїх возів, Войнаровський прямував до гетьманських. По дорозі стрінув Мручка.

"Що робить гетьман?" — спитав тривожно.

"Спить".

"Знає, що сталося?"

"Не казали".

"І добре. Бо пощо? Все таки подія немила, хоч і скінчилася щасливо".

"Правди під решето не скриєш. Ясновельможний вже про Рачка питався".

"А Рачок?"

"Помер".

"Помер?" — скрикнув>_Войнаровський. — А це знов що? Припадок який, чи яка

біда?"

"Невже ж ваша милість не знають? Рачок за гетьмана погиб".

"Блазень?"

"Блазнем жив, а як лицар погиб, другі по-лицарськи живуть, а вмирають, як блазні. Тепер такі часи".

І розказав цілу подію, яку на власні очі бачив.

Войнаровський хвилювався: "Де була сторожа? Що робила прислуга? Як міг хтось підкрастися до гетьмана? Невже ж, коли не стало Чуйкевича, то вже нема кому гетьмана пильнувати?"

"Перед душегубом не впильнуєшся. Гадюкою підповз, один скок і — було би по всьому. Так Рачок упору вхопив його своїми кліщами, як справжній рак. Не кричав, щоб гетьмана не збудити, мовчки боролися поміж возами, а заки я надбіг, Рачок мав смертельну рану в грудях. На моїх руках і сконав".

"Вічна йому пам'ять!" — промовив Войнаровський, знімаючи очі на небо, на якім сіяли незчисленні зорі.

Дійсно, цей блазень помер, як лицар, а лицарі вмиратимуть, як блазні. Світ іде шкереберть".

"Світ такий, як був, лише люди погіршали. Особливо ті, що повинні бути добрими, бо на видному місці стоять, — собаки!"

Войнаровський буцім не чув останнього слова. Подав Мручкові руку:

"Спасибі, сотнику!"

"За що?"

"Що гетьмана обороняли. Це мій дядько".

"А мій — гетьман".

"Ну, так. Правда. Але інші про це забули. І тих інших багато, а таких, як ви, мало, дуже мало... А Рачка поховали?" — спитав нараз.

"Ще ні, може, завтра. Без гетьманського дозволу хоронить не хотіли".

"Правда", — притакнув Войнаровський і казав себе вести туди, де лежав покійник.

Недалеко йшли. Кроків не більше дві сотні, на відшибі, на мураві, лежало щось, мале, не людина, а кукла, кукла, якою гралася доля і, награвшися, відкинула геть.

Дві воскові свічі, застромлені в землю, горіли по обох боках мерця. Вітер хитав їх полум'ями. Королівський сміхун, Люксембург, ходив від одної до другої, Збирав віск, що скапував, як сльози, і наліплював назад на свічки. Робив це так спокійно, наче йому іншого діла й не було. Гурток людей сидів оподалік і гомонів. Табор заспокоювався. Співи стихли. Іноді тільки кінь заіржав, або дівочий сміх, мов крик чайки, гострим лезом протинав тишину ночі.

Войнаровський глянув на мерця і голову спустив. Привик бачити Рачка всміхненим, хитро-лукавим, дотепним, іноді навіть злобним, але такої поваги, як тепер, на його "кривавім обличчі" ніколи ще не бачив. Мимохіть насувалося питання, чи не вдає він, не зірветься з-поміж тих свіч і не ткне людям дулі під ніс: "А дзуськи вам! Хотіли б, щоб я вмер, а я, бач, усіх вас переживу".

Але минала хвилина за хвилиною, і Рачок лежав, як виліплений з воску, все з тим самим виразом болю, який мають, звичайно, мерці, що від кинджала погибли. Якісь дві жінки перешіптувалися.

"Не знати, чи й воно до неба піде?"

"А чому б то ні?"

"Мале, до чоловіка неподібне".

"Тілом мале, а душа в ньому така, як і в других".

"Може".

Люксембург обтирав свічці ніс. Ледве досягав до гнота рукою. Маленькими пальчиками, як кліщами, відривав перетлілий шнурок, кривився і пальці обтирав до муравi.

Підпитий запорожець приступив до мерця і потягнув його за ногу.

"Рачку, неборачку, не вдавай, вставай!"

Люксембург таким оком подивився на його, що він замовк, буцім води в рот набрав.

Войнаровський зніяковів. Хвилину стояв ніби засоромлений, а тоді пригнув коліно і почав шептати молитву. Клякли й інші. Тільки Люксембург ходив від свічки до свічки, як маятник бездушний.

Жінки зітхали. "Може, й родину мав і ніхто не знатиме, де й коли згинув".

"Мало таких, що погибли безслідно. Хто з нас відає, де його смерть чекає. Такі

часи".

"Боже!"

Біля Войнаровського хтось кляк. Озирнувся — Ганна. Підождав, заки скінчила молитву. Поміг їй встати і мовчали хвилину.

"Дядько знає?" — спитав він.

"Ще ні", — відповіла.

"Треба сказати".

"Треба, та не знаю, як. Скучатиме за Рачком, привик до його жартів. Ще нині за обідом смішив покійний дядька".

"Недобре воно, що якраз тепер бракне гетьманові блазня".

Люксембург підійшов до Войнаровського.

"Блазнів ніколи не бракне, — озвався по-латинськи, — їх аж забагато на світі".

"Ти по-нашому вмієш?"

"Мало. З очей ваших читаю. Це краще, бо заки правда з ока до уст дійде, в брехню переміниться. Вам покійника не жаль, жаль блазня, який гетьмана смішив і вас при нім. Ви в ньому не бачили людини".

"Хто тобі це казав?"

"Ваші очі. Вони кажуть, що всі ми для вас і тільки для вас, а без вас, ми от що, — і сплюнув. — Ви й Христа загарбали для себе, а полишили чорта; пеклом полошите їх, буцім воно т а м гірше, ніж т у т. Куди!"

Войнаровський не перечив. Привик до того, щоб не противитися блазням. Вони й юродиві на те й живуть на світі, щоб людям правду говорити, бо чоловік все ж таки хоче хоч іноді почути правду. Цікаво. Люксембург бігав від свічки до свічки і ніби сам з собою балакав: "Рачок блазень, Рачок сміхун гетьманський, Рачок "перекривлена морда". А Рачок — це була душа, це був розум більший від не одного з вас, тільки не такий підлий. Віри дотримав, і не зраджував нікого. Зате й лежить, як на окопі собака, а Галаган і Ніс, як умруть, то їм з гармат та самопалів лущити будуть, а дзвони горлатимуть на цілий світ: "воли, корови, луги й діброви, пан-Галаган, пан-Галаган, бам-бам-бам". А Рачкові хіба польові дзвінки задзвонять, і трава за ним росою заплаче: "Прощай, Рачку-неборачку, замовк твій сміх і не почути нам жартів твоїх"... Цілий світ один гріх, один великий гріх".

"Що він таке балака?" — звернулася Ганна до Войнаровського.

"Жаль з нього говорить".

"Але що?"

"Правду. На жаль, Анночко, правду. Нарікаємо на світ і на долю, на кривду й неправду, а самі правду зневажаємо і топчемо ногами. Треба світ перевернути догори дном, щоб добре було".

Почув її теплу руку в своїй долоні: "Ходім, Андрію, страшно мені. Він дивився так, буцім ми йому кривду зробили".

"Ціле його життя це була одна велика кривда, Анно".

"Я його кривдити не хотіла, я не хочу кривдити нікого". "В тім то й біда, що навіть не хотячи робимо кривду". Скинула червону шовкову хустку з голови. "Накрий йому очі, Андрію!" Войнаровський накрив червоною китайкою голову вмерлого. Мручко грудками землі прикрив її по рогах, щоб вітер не здер. Люксембург далі ходив від свічки до свічки, як бездушний маятник. Ніч імлою, як серпанком, світ накривала. "Мені страшно, Андрію, ходім!"

27.

Кругом гетьманських возів здвоєна варта стояла. Мручко своїх людей поставив, бо він вже не вірив нікому.

Вартові навіть Войнаровського зупинили, і клич не поміг. Що лише впевнившися в тожсамості осіб — пропустили.

Гетьманський віз стояв посередині, там, де візник, двоє чурів куняло.

"Гетьман спить?" — шепотом спитав Войнаровський.

"Так, навіть не будились", — прошепотіли.

"Може, й ти підеш спати, Ганно?"

"Щоб не заснути, правда? Ні, краще посиджу тут. Ніч така гарна. Вітерець з-над моря повіває".

Скинув контуш і розстелив на мураві.

"Зазелениться", — сказала.

"Нехай! Пощо мені його? Нам тепер у жалобі ходити".

Посідали. Польові коники цвіркотіли в траві, десь далеко перепели били: "піть-пі-літь!"

Зорі відривалися від небесного склепіння і в безвісті летіли.

"Скільки зір!" — шептала Ганна, — "скільки зір!"

"Не більше, як у нас".

"У нас..." — і задумалася.

"У нас..." — і не докінчив.

Мовчанням говорили.

"Боже!" — скрикнула нараз і перехристилася.

"Що таке?"

"Нічого, впала зоря"...

"На яку ти собі щось загадала?"

Тулилася до нього. Гладив долонею її дрібну руку. "Дитино моя. Зорі — це світи. У них свій закон, а в нас свій, між ними й нами нічого спільного немає. Не турбуйся!"

Чув, як билося її серце, ніби пташка в жмені.

"Нічого спільного, кажеш, немає? А ворожка з зір долю чита, як із книжки".

"Ворожка бреше, не вір ти їй. Все для гроша".

"Не кажи, Андрію, не кажи! Мені ворожка не брехала".

"Ні?"

"А щоб ти знав. Ще я дівчиною була, десятилітком. Вибігла з нашого саду на леваду, дивлюся, біля стежки циганка сидить, страшна, як відьма. Я хотіла втікати, так ноги до землі прикувало. А вона: "Не втікай, ясна панночко, — каже. — Дай мені свою долоню — поворожу. Не хочеш? Боїшся мене? Чого? Я також колись гарною була, як ти, хлопці дуріли за мною. Не хочеш показати руки, так я тобі із зір поворожу, бо твоя доля цікава, ой цікава". Дивилася на зорі й хитала головою. "Бог тебе веселою создав, — казала, — а життя твоє невеселе, дитино. Твій вінок із в'янучих квіток, твій перстенець із крихкого золота, коротка радість, а довга турбота, дістанеш мужа на недовге подружжя,

над ним зелена трава, а ти вдова, йдеш полем голим, далеким, серед морозів і спеки, над головою ворони, а кругом кров і стони, ха-ха-ха! Бог тебе веселою создав, не такою, як твоя сестриця, сумнолиця, що їй небувале сниться, а дійсного бачити не хоче, на кого гляне, того і наврочить, на кого гляне, тому серце тане, як ярий віск... Іди вже, йди,

напийся води опівночі на Купала-Івана, як доля лежить п'яна, може, забуде про тебе".

"Ой, не забула"... — з сумом доповіла Ганна.

Андрій мовчав. Якийсь кінь заіржав на ввесь табор, розпучливо, жалібно.

"За рідними лугами затужив", — промовив Войнаровський.

"За рідними лугами, — повторила. — Ой на волики да налигачі, а на коники пута, та підемо ми, долю кленучи, та з-над Десни до Прута".

"Може, й далі підемо, Ганно".

"Я — ні! Не хочу!"

"Доля не питає нас, чого ми хочемо, а чого ні".

"Не питає? А вільна воля де?"

"Або я знаю. Бездольні ми і безвольні. Відірвалися від рідної землі і йдемо, як в імлі, за тугою не бачимо світу перед собою, куди зайдемо, Бог зна".

"Сумна наша доля, сумна. А я так не люблю смутку, радости хочеться мені, а її хіба тільки, що вві сні. Та й сни неспокійні сняться, все якісь коні білі, і червоний віз, дороги впереріз, а при дорогах хрести. Пусти мене, Андрію, пусти. Не витримаю тут".

Притулив її кріпко до себе: "Анночко, Анно моя".

Великий віз підкотився на небо, ніби заїхав по них, щоб забрати й повезти в невідоме. На ланах спіле зерно пахло. Земля — не пускала.

"Піду", — промовила Ганна рішуче.

"Спати?"

"Ні. Геть!"...

"Дитина ти. Далеко не зайдеш, ти — жінка".

"Божеволію тут. Андрію, ти не знаєш, як мені важко на серці. Тримаюся хворого дядька, як потопаючий стеблини, вмовляю в себе, що цей мій святий обов'язок, а що торкне віз і що ступить кінь, то в душі буцім якась струна прорвалась, одна з тих, що зв'язала мене з Ковалівкою, з Батурином, з Сеймом, з могилою батька, з безталанням мами, з Мотрею, — або я знаю, з чим. І так болить, так болить, Андрію, що хотілося б ухопити кинджала і всі тії струни прорізати нараз, щоб був кінець".

Ухопив її руки й цілував. "Потерпи, Анночко, потерпи! На всіх нас прийшло терпіння. За наші, чи за чужі гріхи, не знаю, а спокутувати треба. Дядька не покидай, не роби того. Він так багато втратив. Навіть Рачка. Ти совісти не мала б, коли б відійшла тепер від нього. Тільки його, що ти та я".

"Орлика має".

"Ти, Анно, чомусь Орлика не любиш, а він чи не найкращий з усіх".

"Для себе".

"Анно, а хіба ж хто з нас від себе втече?"

"Орлик самолюб".

"А тямиш, такий тобі гарний вірш на вінчання твоє написав".

"По-польськи. І, мабуть, нещиро писав, коли Бог не вислухав бажань".

"Це Божа річ, не наша. Орлик — голова".

"А ти безголовий? — спитала голосом, не тим, що досі розмовляла. — Не розумію тебе. Як можна собі ціни не знати?"

"Я не гордий, Анно".

"Можна бути не гордим, але шанувати себе треба. Ти не чернець, Андрію, не затворник. Постелись людям під ноги, потопчуть тебе. А я не хочу, щоб тебе топтали, чуєш? — не хочу".

І затремтіла ціла.

Войнаровському мороз пішов по спині. Любов Хведорівна пригадалась. Недалеко яблуко від яблуні відкотилося. В доньці кров мами відізвалась.

"Чому він, а не ти? — питалася його. — Ти гетьмановий небіж, тобі його наслідство, не йому".

"Гадаєш, легке те наслідство?"

"Чим тяжче, тим і слава більша".

"Або й неслава".

"Віри в себе не маєш. А ти мужчина. Що мене смуток переміг, так це інше діло. Погадай, що я перебула. Чоловік, батько, мати, Мотря. Всі вони там, одні мертві, а другі, чи живі — не знаю. Я тут, як листок, відірваний від гіллячки. І дивляться на мене Бог вість як. Чого біля гетьмана чепиш? — питаються очима. Хочеш маєтків його?.. Одної щирої душі не бачу. До тебе прилягла. А ти хрещатим барвінком постелився. Не тужити, тут вити можна".

Хотів щось відповісти. "Підожди! Знаю, що скажеш. Ти цілий — сама щирість. А Орлик хитрість. Він перехитрить тебе, бо нині треба бути не хоробрим, як лев, а хитрим, як змія".

"Нині, Анночко, треба забути про себе, а тямити про діло. Самолюбство губило нас так, як губить і Польщу. Наші старшини все горнули для себе, славу, маєтки, волю, закріпощували люд і хотіли, щоб він за їх добро боровся. На який кінець? Так, Анно, бути не може. Нині нам треба присмирити себе, треба й других до миски пустить".

"Пускай! Я не перечу. Прикрутіть старшин, дайте народові свобідніше дихнути, але чому це він має зробити, а не ти? Невже ж ти хлопчик? При смерті старого Хмеля був його Юрась і невже ж тебе Орлик відішле в академію на науку, як Юрася Виговський?"

"Дивний ви народ, жіноцтво. Навіть така, як ти, здавалося б, добрість одна і ласка, а, бач, таку тобі гадючку підпустить, що й не писнеш".

"Чому зараз гадючку? Правду кажу. Весела дурній не сестра. І веселість моя розвіялась, як ранковий туман. Прийшло полудне життя. Жагуче і важке. Ти не розумієш мене, Андрію".

"Я тебе люблю," — відповів спокійно.

"Любиш?" — спитала і...

Великий віз стояв просто перед ними, ніби запрошував, щоб всідали до нього. Повезе... Вилискувалися золоті колеса на темно-блакитному полі... "Ах, моя ти непадучая зоре!"

"Ось тобі моє останнє слово, Андрію, — почала, вертаючися на землю. — Добре! Залишуся біля дядька. Доглядатиму його, як свого рідного батька, поки не видужає, або..." (Боялася правду по імені назвати).

"Але, якщо тоді не ти, лиш Орлик його місце займе, не нарікай, коли одної днини на питання, де Ганна, почуєш: "Нема!"

"Жартуєш, Анночко, лякаєш мене."

"На батькову криваву тінь клянуся."

"Досить, Анно, досить!"

"Бо пощо тоді тут мене? Щоб з тобою зітхати в безділлі. Краще до своїх піду".

"До своїх, бо я тобі чужий," — відповів з докором.

"Ти мені свій, поки сам не відчужишся від мене. Краще піду й понесу тебе у своєму серці таким, яким я тебе бачити хотіла, а не чурою його світлости пана гетьмана Пилипа, от що!"

"І ти не самолюбна, кажеш. Гей, Анно, Анно! Недалеко яблуко від яблуні

відкотилося."

"Мовчи і не нагадуй лиха. Хай спить. Не тому покину тебе, що випустиш булаву, а тому, що діла тут для мене не буде. Розумієш?"

"А там?"

"Там все діло знайдеться. Гадаєш, цар замучить Україну, розіпне і каменем привалить? Куди, куди! Вона житиме притаєним життям."

"А ти?"

"Я іскру життя підтримуватиму, як весталка".

"А допустять тебе до святині?"

"Як не допустять, то на дорозі сконаю. А все таки не тут, на чужині."

Не відповів нічого. А вона сповідалася далі: "Найгірше, як чоловік не послухає свого серця, як не зробить того, чого душа бажає. То так, ніби рідну дитину власними руками задушив. І не буде йому спокою до смерти. Того я, Андрію, боюся".

Не перечив. "А все ж таки це Мотрина сестра," — погадав собі.

"Мотрина сестра..." І думки його, ніби птахи, випущені з клітки, вдарили крильми й полетіли з прикрого "нині" у привабливе "вчора".

Пригадав собі Ковалівку, гостину у гетьмана в дворищі багатого Кочубея, пригадав собі Мотрю, кращу від усіх Кочубеєвих скарбів. Боже ти мій!..

Де ті багатства, краса, сподівання... Зірвався буревій, поруйнував багатства, понівечив красу, розвіяв сподівання. Минулося...

І що лиш тепер зрозумів Войнаровський усю трагедію України, усі ті буревії, що безнастанно налітали на неї від півночі і сходу.

Тиха, зорішлива ніч наповнилася голосами мільйонів людей, що протягом цілого тисячоліття боролися за тую буйну і гарну землю, поле вкрилось не збіжжям і травою, а полками наших і полчищами чужинщів, не вітер травою хвилював, а люди на людей налітали з дубинами, ломаками, ножами і мечами, свистали стріли, зударялися списи, хрустіли кості, кривавими слізьми ридала земля: "Не дайте, не дайте мене! Не хочу стати толокою народів, жировищем людей-звірів, не хочу, щоб мене живцем білували, хочу вовік остатися з вами, дітьми моїми."

І що лиш тепер у повний ріст стала перед Войнаровським остання дія тієї великої трагедії — полтавський бій.

Дотепер дивився він на його, як на подію, замкнену в собі, історичний факт, що мав свій початок і кінець, свою власну фізіономію. Щолиш тепер зрозумів його зв'язок з минулим і майбутнім, зрозумів, чому стільки енергії витрачено там, стільки живих людей посаджено на кіллю. "Не дайте, не дайте мене!" — кричала земля голосом нічної тишини, вимовнішим і більше проречистим від гамору днини. І щолиш тепер зрозумів Войнаровський душу Мотрі і душу її сестри, Ганни, що сиділа біля його, як літнє сонце, на яке нараз насунуться хмари. На тих душах, як на чутливих струнах, земля свою вічну пісню грає, висловлює своє розпучливе бажання. І якщо він досі того голосу не чув, якщо він досі слухав тільки того, що намірливе життя гомоніло, бачив свого дядька-гетьмана, його блискучу булаву, його великий ум, його незвичайну енергію, то тепер зрозумів, звідки те все береться й куди воно веде, зрозумів голос землі.

Дивувався, що не чув його перше. Був шляхтичем, паном, що поступив на гетьманську службу, сам гетьманом сподівався стати, але все воно являлося йому, як щось таке звичайне і природне, що про нього й думати нема що. А тепер зрозумів, що воно інше, велике і глибоке, важливе і важке, як ніщо в світі.

"Анно!" — сказав голосом, якого вона ніколи ще від нього не чула.

"Анночко, не жадай від мене неможливого."

Стрепенулася: "Що з тобою, Андрію?"

"Про себе мушу забути, мушу".

"Не розумію тебе."

"І твоя мати не розуміла свого чоловіка, хотіла, щоб він був іншим, ніж був".

"Я тебе раз просила, щоб ти не кликав кривавої тіні мого батька з могили. Мене це болить".

"Прости мені, Анно. Вся наша минувшина боляча, а теперішність також. Не хочу, щоб таким було також майбутнє".

"Говори ясно".

"Не почну боротьби за булаву".

"Страшків син? Шляхтич?"

"Ні, Анно. Я не боюся за себе. Кажи мені зібрати моїх людей, а хоч їх маю жменьку, зберу і, якщо хочеш, піду на Україну, гукну по степах, збіжаться недобитки запорожців і почнемо безнадійну боротьбу з москвою. Кажи мені — пристану до запорожців і разом з ними шукатиму шматка вільної землі, де можна б новим кошем сісти. Кажи мені — і сам один помандрую за Дніпро і згину в боротьбі, як гинули мої предки. Але тут, на еміграції, де ми повинні з'єднати всі наші сили, щоб направити лихо, я ані з Орликом, ані з Горленком боротьби за булаву не почну, бо це був би гріх непростимий ."

"Так чого ж тоді сидиш біля мене, йди до них, збуди їх і скажи їм це. Втішаться, подякують тобі, а, може, й полковником якогось неіснуючого полку настановлять!"

"Чого ти сердишся, Анно? Ані до Орлика, ні до Горленка нема мені пощо йти. Ще живий гетьман. А, не дай Боже, умре, так побачу, яка буде воля нашої громади."

"Громада — капустяна голова."

"Хай і так, а все ж таки вона громада".

"Жменька втікачів, це не голос народу. Хоч тут і виберуть Орлика або Горленка, так це не буде вибір правосильний."

"А коли б мене вибрали, то був би?"

"На тебе перейшов би спадок по твоїм дядьку".

"Гарно. Але в нас нема наслідного ладу, а є виборний. Якийсь же лад бути мусить, бо як ні, то було б безладдя й безголов'я."

"Король за тобою голос подасть."

"І я так гадаю, але все-таки тут рішатиме не голос короля, а воля громади. Я їй піддатися хочу, щоб ще гірше не кривавити України".

"Чим же ти будеш тоді, Андрію? Нині ти гетьманський небіж і його майбутній наслідник, а тоді?"

"Тоді я буду — українцем. А невже ж ти хто, Ганно, як не українка?"

Замість відповіді притулилася до нього. "Андрію, Андрію, ти не знаєш, як мені важко!"

28.

Сонце звертало з полудня, як двигнули табор.

Король до коня рвався. На карету, яку йому хан прислав, навіть дивитися не хотів: "Мерцем мене повезете такою."

Насилу Гультман уговорив свого пана, щоб примістився у старім возі.

"Вам здається, що я ще хорий. Я навіть не чую, на котрій нозі була тая рана. Геть заросла."

І щоб показати, що воно так, притупував лівою ногою, а Гультман кривився за кожним разом, буцім це його боліло.

Гетьман також не хотів їхати в ханському ридвані і туди посадовлено старшинських жінок.

"Ніби своєю на прощу до Києва їду", — казала одна. А друга згірдливо закопилила губи, буцім на огонь дує: "У мене економ такою їздить." Все в них тепер було найкраще і найдорожче, а тут чим дальше, тим нікчемніше, навіть глянути нема на що.

Оповіданнями про свої статки скорочували собі нудьгу.

Хоч яке тут гарне повітря, нарікали на нього. Дух у грудях спирає.

"По ночах кашляю, а сплю, як журавель на варті," — казала одна.

"Миша шорохне і вже я збудилася"! "Бо вам, серце, — радила друга, — цибулевого соку напитися б та води приложити до лоба і то йорданської, та гірчиці на груди, і пройшло б, так мені, Боже, пройшло, мов рукою відняв".

"Спасибі вам за вашу уважливість до мене, але від самого запаху цибулі вмираю, — відповідала перша, журливо спускаючи очі. — Домашніх ліків зроду не вживаю."

"А спробуйте ви, може, якраз домашній і поможе, бо позвольте завважити собі, що нам тепер чим дешевше, тим краще; прийшло таке, що від дорогого й відвикати треба, ой треба!"

"Хто може, хай відвикає, а я ні."

Розмова вривалася, щоб за хвилину початися наново на ту саму, або на подібну тему. Без "охів" та "ахів" ніяк не обходилося.

"Ах, який тут брудний народ, буцім не купалися зроду."

"Ох, як вони балакають тутечки, буцім жеребці іржать".

"Ах, і не нагадуйте, серце, бо вуха болять, як слухати."

Гетьманський почот перед королем їхав, бо гетьман, хоч і недужий, а все ж таки похід провадив. Ганна біля його. За гетьманськими возами Орлик з жінчиними братами. Його прихильники трималися купи, а Горленкові собі. Войнаровський і Понятовський біля короля. Він радо їх бачив і балакав з ними теж радо. Більше слухав, ніж балакав. Понятовського розпитував про Польщу, Войнаровського про Україну, і вони розказували, не минаючись з правдою, бо король брехні не любив. Він чомусь то цікавився, як вибирають у Польщі короля, а як гетьмана на Україні. Войнаровський з наслуху переповідав йому вибір гетьмана, бо на власні очі цього не бачив.

Як минали місце свого постою, то мимохіть оглядалися позад себе. І хоч там тільки столочену землю і трохи сміття лишали, то не один зітхнув, бо така вже вдача людини, що не без жалю кидає місце, на якім без лиха побувала.

Не без жалю дивився на самотну Рачкову могилу. Бовваніла вона серед поля. І немала, бо козаки не пожалували йому землі. "Маленький жив, хай хоч велику могилу має". І хрест поставили на ній, ще й дашок над ним почепили, щоб дощі дерева не розколубили, бо, мабуть, не буде кому й поправляти. Від'їхали далеко, а той хрест усе було видно, ніби Рачок прощався з своїми.

За козаками і шведами волікласа ціла валка турецьких, молдаванських, грецьких і лихий зна яких там ще возів з харчами, напитками, кавунами, тютюном, тощо, бо торговці, як круки, жадібні на поживу, за табором тягнули і на кожнім довшім постої розкладали свій крам та починали торг, як на ярмарку у якійсь там Голтві або Миргороді.

Аж виїхали в щире поле, а там і степ простягнувся перед ними. Степ без краю, бур'ян по дорозі цвіте, здалеку здається, ніби хтось зразки червоного намиста розірвав і коралі розсипав.

Шляхи крізь густий бур'ян продиралися, ніби велетенські гадюки повзуть. Вітер то гладить траву, то бере степ за чуприну і термосить його.

Звірина перед людьми втікає, наполохані птахи попід хмарами літають і кричать.

Степ не любить чужих, непроханих гостей.

Обидовська веселу вдає. Тішиться степовими квітками. Каже, що коли б не соромилася чужих людей, то веліла би візникові стати і нарвала б їх повне наруччя.

Так вона не раз робила дівчинкою малою, а тепер їй не до того. От балакає, щоб розважити гетьмана та відвести його від сумних гадок.

Він дійсно дивиться в її поранкове обличчя й — погідніє.

"Велике добро дав тобі Господь," — каже.

"Яке?"

"Веселість! Що без веселости життя?"

Ганна понизує зіниці, буцім її на брехні приловили. "А чому, — питає, — король ніколи не сміється?"

Гетьман гладить дрібну жіночу руку. "Цар Петро короля Карла північним Дон-Кіхотом прозиває. Дон-Кіхот не сміявся до життя, лише до своєї мрії. Дульчінею кохав, а — Дульчінея — це була не жінка з крови и кости, а примара якась, сон про велич, незаспокоєний голод вражень."

"Як можна таку химеру любити?"

"Кожний з нас має свою Дульчінею, а кожна з вас свого Дон-Кіхота."

"Я не маю нікого", — спохопилася Ганна.

"Нікого?" — повторив гетьман, пронизуючи її своїм поглядом допитливим.

Прикрила повіками зіниці. "А що таке цар?" — спитала нараз.

"Цареві здається, що він сама дійсність, що він тверезий, практичний чоловік. Та прийде час, коли виявиться, що й цар Петро був нічим, лиш

московським Дон-Кіхотом. Його реформи — це боротьба з вітряками. І їх змете життя. Цар Петро фантаст, хоче зробити Росію іншою, ніж вона є."

На уста Ганни вибігло питання: "А що таке Мазепа?" — але вона його назад у глиб душі загнала.

"Далеко, ваша милосте, до Бендер?" — спитала, нараз перескакуючи на іншу

тему.

Гетьман поблажливо всміхнувся: "Ближче, ніж звідціль до Полтави".

"Ой ближче", — повторила, ніби байдуже, щоб не смутити гетьмана і знову побігла очима на степ, шукаючи чогось цікавого. Та не могла знайти.

Хвилювала трава, цвіли квітки, метелики в сяєві вечорового сонця крильцями тріпотали. Полозом безконечним волоклись вози, коні, люди, ніби фата моргана мандрівки народів появилася на акерманських степах.

Пригадувалася доля каравани, що, томлена спрагою і пражена сонцем, побачить оазу перед собою й, добуваючи останніх сил, біжить туди, щоб переконатися вскорі, що це тільки злобна іграшка природи. Чи такою злобною іграшкою, таким видивом акерманських степів не будуть для них Бендери?

Ганна не висловлює вголос того питання. Не хоче бентежити хворого гетьмана.

Вози скриплять, ніби курликають ключі відлітаючих журавлів. Коні тупотять. Душа болить. Ніби рвуться у ній невидимі струни. Ті, що зв'язують її з рідним краєм.

Не чути, щоб хто співав. Але степом несеться сумна пісня: Гей на волики да налигачі, А на коники пута, Та підемо ми, долю кленучи, Та з-над Десни до Прута.

Яка ж це далека і ніби безповоротна дорога.

29.

"Біда тому козакові на сивому коникові" — подумав Сидір Рубан, осавул сотенний та, перекинувши через кульбаку ногу, зсунувся на землю.

Почав іти пішки. Час від часу приставав коня попасти. Але кінь не пасся. Повертав голову то на свого пана, то на рану в боці, що закипіла кров'ю. — "Води б тобі, бідняго!"... — жалів його осавул.

Та до води ще далеко. її і не видати. Тільки могили й могили. Але зграї галок тягнули в цю сторону. І яструби та степові орли-хижаки кружляли в далечі над водопоєм. Там Інгул.

Вже другі піяли півні, як осавул доїздив до хутора Вереги. Йому назустріч вибіг злющий Бурко та, уїдаючи, як скажений, добирався до ніг коневі, немов хотів спинити непрошеного гостя, заки вийде господар. Але господар уже стояв з рушницею на воротах і гукав грізно: "А кого там Бог провадить?"

"Свій!" — відповів осавул.

Своїх тепер багато, а наших мало: кажи, як звали!"

"Сидір Рубан, сотенний осавул".

"Під'їзди, побачимо".

Заскрипіли ворота. Осавул переїхав і зсів з коня. Господар, старий запорожець Верига, приглядаючись, поклав свою важку руку йому на рам'я:

"От і часи, брате, бодай не діждали!"...

"Вже знаєте?" — спитав осавул.

"Як не знати! Люди з хуторів утікають, гетьман з королем на Очаків подалися. Гірка їх доля! А ти що?... Припізнився, бачу, щось і кінь твій кульгає. Чи не ранений?"

"Ранений. Замість мені, йому попало"...

Осавул став розсідлувати свого каліку, господар пішов принести йому оброку. Виніс кошик зерна: "Хай попоїсть тепер, потім води дістане, а ми ходімо в хату"

Увійшли в світлицю. За столом поралася господиня. В куті блимала лампадка. Осавул просив вибачити, що сон перебив.

"Який там сон, — відповіла господиня. — Ми вже другу ніч ока не примкнули. Така жура... І не знати, що діяти?"...

"Що діяти? — відізвався Верига. — Я вже тобі казав, що все кинути на Божу волю і душу спасати!..."

"Де спасати: в турків, татарів?"

"Турки і татари, хоч не християни, але люди. Не то що москаль..."

"Правда! — вмішався осавул. — Москаль на паль саджає, кров'ю насолоджується християнською. Ідуть наші села й хутори з димом і ще

йому мало. Цілий світ запалив би! Бачив я вчора, як царські драгуни напали на хутір. Все горить, діти, жінота плачуть, а вони, як каїни безсердечні. Я саме над'їхав і скипів: з пістоля поклав одного драба, шаблюкою двох зарубав, бо не сподівалися, а четвертий утік та дав своїм знати. Пустилися за мною в погоню. Ніс мене вітер, але й вони намагали. Та мій кінь турецький, породистий, тож не дали ради. Тільки один наздігнав і націлився пікою. Я відбив, за це коневі попало. Але і цього москаля післав я на службу люциперові, якому немало заслужився... "

"Ну, стара, чула? — питав жінку Верига. — Чого сподіватися нам! Бог надніс гостя, відрадніше буде разом. Поїдемо!..."

Та жінка мовчала. Лиш підносила гостеві гори всякого печеного й вареного, заливаючись ревними сльозами.

"Не плачте, паніматко, — потішав осавул, — поїдемо й сина побачите".

"Ой, правда..." — і усміхнулась.

"Збирайтеся, — принаглював осавул, — лагодьте речі!"

"Я ще вчора наладнав, — похвалився Верига, — тепер тільки запрягти коні. Запряжу Дереша до двоколки, а Лисий буде під сідло тобі, осавуле. Калічку треба залишити".

Верига вийшов поратися з кіньми, а за той час осавул попив вишняку, закусив салом і печеною бараниною та почав дрімати. Коли ж господар вернувся знадвору, вже добре хропів, мов на лотоках їхав.

"Та буди осавула, чому не будиш?" — спішив жінку Верига.

"Як же його будити, — виправдувалася жінка, — він такий трудний..."

"Дай йому турецького ліку, прочуняє"...

Господиня метнулася до печі, залила кип'ятком мідяний глечик на держаку і всадила в огонь. За хвилину заскварчіло й запахла кава. Напоїли гостя, самі допили решту.

"От і лік! — хвалив собі осавул, бо зразу став на ноги. — їдемо!" Вийшли з хати, оглянулися та перехристились.

Залишили все; взяли тільки харчі на дорогу і дві ікони. Паніматка Покрову, а він Савата й Созима. Бо Верига любив пасіку і бджоли та кожного ранку, як сходило сонце, молився до їх покровителів.

30.

З Очакова до Бендер шлях довгий, як циганський світ. Великий, одноманітний простір, у якому губилося око, доводив зануди. Та що козакам! Вони до того привикли. Але шведи, які за селами та містами тужили, щораз голосніше виявляли свої нарікання, мовляв, король водить їх по степах, немов Мойсей жидів по пустині.

Над безконечною валкою шведів і козаків курява висить. Мілкий пилок, чорний, бо з чорнозему, дихати не дає, а жар несамовитий.

Тільки на голод ніхто не міг нарікати. Позаду ціла валка татарських гарб, молдаванських возів та грецьких двоколок, навантажених всіляким їством та питвом. На постоях торги. Але з кожним постоєм дорожіє товар. Козаки сердяться, кленуть чужинецьких шкуродерів та від щирої душі бажають їм, щоб подавилися їх грішми. Купці не беруть собі того до серця, бо на те вони купці. На те і їдуть стілький світ, щоб їх товар опинився у козацьких і шведських шлунках, а козацькі і шведські гроші в їхніх ненаситних кишенях. Так воно, мабуть, і станеться, бо шведи й козаки після довгого посту їдять, як з гарячки. У кого грошей мало, продає одежину, пістоль, а той шаблю за гіршу проміняє.

Але таких, на щастя, небагато, бо козак до своєї шаблі привикає, каже, що вона його розуміє. Та ще й вірять, що буває щаслива, або й нещаслива вона.

Про це вміють розказати багато, особливо старші, а запорожці зокрема, вони мистці заворожувати зброю и зачаровувати кулі. Розказують на постоях, головно на нічлігах, тоді, як потонуть у степу, мов у морі, як нічого нема, лише трава кругом і небо над ними. Тоді життя, від якого відбігли, батьківська хата і сотенний або полковий город такі якісь далекі-далекі, ніби в казці. Казку розказують про них. Висока, кругла могила слухає їх оповідання. А кругом неї декілька менших і багато-багато малих, маленьких, що їх навіть з трави не видно.

Цвинтар минувшини.

"Куди ми йдемо?" — питає хтось.

"А куди йшли ті? — відповідають йому, показуючи на могили. — Куди не йди, а зайдеш туди."

"Правда, бідним чи багатим бути, могили не минути". "А пощо ж тоді копошаться люди, як у кошелику раки?" "Бога питай, не нас," — кінчить котрийсь.

Ніч і степ настроюють до таких розмов, тим паче, що шведи свої псалми співають.

"Б'ються, як чорти, а моляться, як святі."

"Такий народ."

"Який король, такий народ."

"А все-таки щастя не мають."

"Хто його зна, як ще війна може скінчитися."

І дивляться в огонь, бо хоч грітися не треба, бо ночі погідні, але з вогнем веселіше якось. Може, він нагадує огнище домашнє, досвітки й вечерниці, нічліг з кіньми в полі, коли ще хлопцями були. Іскри прискають, ніби нашіптують чиїсь давні слова. Синявий

димок піднімається, як хмарка, як мрія, і летить далеко-далеко, може, аж додому... Додому.

Небо нависає чимраз нижче, земля знімається вгору, потухають огні... Уснули.

Твердий та короткий сон. "В похід! В похід!" — пронизує переддосвітню тишину. Нерадо протирають очі, вертаючись від снів у дійсність.

Ранішній холод дає себе знати. Ніби їх хто студеною водою обілляв... Бр-р-р. Гаснуть зорі, линяє безконечна блакить, степ з чорного робиться сріблистим, квітки на ньому знову зацвітають і пахнуть. Пахощі п'янять... Нема то, як степ!

І знову коні припряжені до возів, знов вершники на конях, тисячі коліс скриплять і довжелезною гадюкою по широчезному степу сунеться похід.

Король на своїм високім возі, як на престолі сидить.

Люксембург у ногах. Він за Рачком скучає, але не каже того нікому, бо сміялися б. Невже ж блазень може скучати?

"Над чим так задумався?" — питає його король.

"Думаю, що так колись Дарій, як тепер ваша королівська величність, їхав."

"Тільки кращого блазня мав при собі."

"Блазні все були кращі від своїх панів."

Король грозить йому пальцем, Люксембург удає, буцім дуже боїться.

Ліворуч далеко-далеко вітряки видно. Знає, що там десь людські житла є. Вітряків багато, безліч крил киває на наших мандрівників, ніби кличе їх до себе.

Люксембург рахує на пальцях: "Один, два, три, десять, мільйон."

"Ти навіть числити не вмієш", — каже король.

"Хіба не все одно, скільки їх там? Вони не наші. Ми тепер не маємо нічого. Ні держави, ні престола, ні війська. Але так краще. Менше жури. Як маєш що, то маєш тільки те, що маєш, а як не маєш нічого, то здається, що все твоє, все."

"Дурень ти, — каже йому король, — бо розуму не маєш."

Люксембург не відриває очей від вітряків. "Яке щастя, — відзивається по хвилині, — яке щастя, що тут Дон Кіхота нема. Ой, може б ваша королівська величність дозволили мені Санчо Пансою бути?" Не діждавшися відповіді, зривається і плеще в долоні.

"Ах, ваша королівська величносте! Як гарно, як гарно!"

"Ти здурів?"

"Незабудьки, незабудьки!"

"Де?"

"Отам, праворуч, далеко. Бачите? Багато їх, багато, цілий лан, довгий, довгий, широчезний."

Король глянув і посиніло йому в очах. Буцім дійсно безконечний лан незабудьок розцвівся. То було море. Не чорне, а блакитне море, таке, як те небо над ним, без одніської хмаринки.

Голубі очі короля побігли туди.

І побачили те, що було перед десятьма роками, коли то молоденький король стояв над берегом Сунду, і числив свої кораблі. Багато їх було, багато, сміливих, гордих, до дороги і до бою готових. Злегка похитувалися на хвилях, як їздці на бистрих конях, хоругви лопотіли, сонце вилискувалося на дулах гармат. Скреготали ланци, ніби велетенських звірюк спускали з припону. Вождь дав наказ піднімати якор.

Так гарно було, що король забув про свою достойність і, як дитина, став плескати в долоні.

Було це перед десятьма роками.

"Поспішай!" — гукнув король на візника і почав обтулюватися плащем, буцім йому зробилося зимно.

31.

Під вечір зустріли чумацьку валку. І не одну, а кілька, що зібралися докупи, бо гуртом у теперішніх неспокійних часах їхати безпечніше. Було їх разом возів мало що не двісті. Здебільшого звичайні, тільки великі і ковані кріпко, але попадалися й старі чумацькі мажі і нові, такі, мов хати. Замість драбин, в півтора хлопа заввишки скрині, або коші з кріпкими ребрами, з віконцями й перегородками всередині, щоб більше набору туди накласти можна. Такий возище шестірня волів тягне, полових, круторогих, що, мабуть, і дзвіницю зрушили б з місця й поволокли. І скидаються оці вози на дзвініці старинні або на замкові башки, з яких від ворога відбиватися можна, а на ворога то тепер, як відомо, і попасти не важко.

На отаманських мажах півні — годинники й будильники чумацькі. Вони й погоду віщують. Знають собі ціну. Тому так гордо й самопевно по возах похожають, або, задерши голову вгору й прижмуривши одно око, в небо глядять: Як воно там? А хай лиш один запіє, так і всі інші крилами б'ють і кричать: "Ку-ку-рі-ку!" Проспівавши, луни дожидаються. Але в степу луни нема.

Валка ця біля шляху розтаборилася. Угледівши здалека якесь військо, заметушилися. Військо дивне, невидане досіль: свої й чужі всуміш. Табор більший, як що... Що їм робить? Волами не втечеш.

Завважив чумацьку тривогу Орлик і свого осавульчика туди післав. Хай не бентежаться: свої своїх не скривдять і не обидять.

І дійсно, без усякої кривди й обиди обійшлося, та ще й радости з тої зустрічі було чимало. Особливо для жіноцтва.

Круторогі воли, що безжурно й безпечно біля своїх возів лежали й румигали, Бровки, Рябки й кунделі патлаті, найусілякіших пород, що нараз лай пекельний зняли, і тії півні чепурні й гордовиті, все воно, аж до занозів мережаних, аж до гладко вишморганих ярем, так живо пригадувало рідний край.

Колись старшинські пань-матки байдуже на те все гляділи, як на щось звичайне, буденне, навіть їхньої уваги негідне, а нині тішилися тим більше, ніж контушем гризетовим, або навіть зразкам дорогоцінних перел.

Мручко, дивлячись на тую радість, підкрутив вус і мало його на ліве вухо не повісив.

"Га, що ж! — казав. — Може, Господь на те й прогнав нас із рідної землі, як колись прабатьків наших із раю, щоб ми тую нашу землю як слід полюбили, бо що то казать, любили ми її замало."

Орликова дружина підступила до нього. "Дозвольте, сотнику, подякувати вам за мудре слово." А Герцикова й собі доповідала: "Так воно, так. Весна осипалася яблуневим цвітом, впивалася березовим соком, квітчалася фіялками пахучими, а ми, мов окаяні, літали сюди й туди, видираючи собі очі з лобів, лихий зна з якої причини. Шуміли луги, золотилися ниви, вулики медами наливалися, а ми наче й не бачили того, а захочували Бог вість чого."

Надбігла Горленкова Настя: "Ах, ах, пождіть, серденько, пождіть. За що ви гадаєте нас Господь отак карає? За людську кривду, мої ви, за кривду ближнього і тільки. Бо невже ж ви не бачите тих скуйовджених чуприн, тих здичавілих облич, тих порепаних ніг, що на людські ноги навіть не скидаються? Наше це діло, сестриці, наше каїнське діло!"

Ніби нарошне роз'ятрувала рани, почуваючи якусь особливу розкіш у болю.

"Далеченько ти тепер, наш рідний краю! — голосила Герцикова. — Та коли б так Господь дозволив повернутися мені додому, то я кленовим листком до землі припадала б, бальзамом цілющим до ран прилипала б, молитовними словами кожний вечір і кожний ранок зустрічала б, — коли б Бог дав."

А Горленкова Настя й собі обіцяла: "А я, коли б Господь дозволив мені в рідні пороги вернутись, служанки свої, як сестри рідні, цілувала б, найподлішому конюхові згірдливого слова не сказала б, так мені, Боже, дай!"

"Отруйні квітки, — доповідала Герцикова, — геть з городу повиривала б, а насіяла б самих цілющих, медоточивих. Гілочки тонісенької з дерев не відщібнула б даром, землі не доторклася б ногою."

Мручко, слухаючи тих каятливих жалів, тих слів, що невольницькі плачі нагадували, лиш головою хитав. "Гей, коли б то так та заднім розумом мудрими бути".

А тим часом чумаки, почувши, що це гетьман і король шведський з недобитками своїх військ після нещасливого полтавського бою в турка приюту йдуть шукати, отаманів своїх з хлібом-сіллю до них послали.

Гетьман вийшов зі свого повозу. Зжахнулися. Не таким собі його уявляли, не таким. Де ж твоя сила, здоров'я, краса? Спомин один остався.

Іван Степанович ледве на ногах тримався. Добре, що вітру нема, а так повалив би його. Тільки очі блищать і усмішка на устах тремтить. Як пізньоосіннє сонце на листку. Прийняв хліб, перехристився, поцілував, балака. Всякий підходить ближче, щоб почути, бо й голос у гетьмана ослаб.

"Нема нічого смачнішого, — казав, — над хліб з рідної землі. Не відмов же його нам, Господи милосердний! Не кажи дітям нашим по чужих землях його шукать, маючи свою власну, велику і родючу. Бо чужий хліб на здоров'я не йде, а чужа земля, як мачушина ласка, веселим від неї не будеш."

Жінки, слухаючи тих слів, похлипували стиха. "Правда свята! Гіркий хліб на чужині й невеселе життя."

Чумаки в засмолених сорочках і з обличчям, від тих сорочок ще чорнішим, шарпали вус. Аж один виступив уперед, поклонився в пояс і каже: "Ясновельможний пане гетьмане! Вертайся з нами! Нас, чумаків, чимало на Україні. Гукнемо, зберуться звідусіль, як на бурю хмари. Повитягаємо гострі списи із стріх, повиносимо кріси та самопали з погребів наших таємних та пригадаємо світові колишню славу козацьку, молодецьку. їй Богу, вертайтеся, панове товариство, з нами!"

За ним і інші стали кланятися і того самого прохати. "Кинемо налигачі, а візьмемо віжки в руки, казали, — бо ще ми, мабуть, за нашим промислом чумацьким ремества козацького не забули, ще наші серця не охляли до краю. Повертайтеся з нами!"

"Як же так! У чужі землі йдете, буцімто в нас ані землі своєї, ні своїх людей немає. До чого воно подібне? Це ж сором один і зневага важка!"

Усмішка на гетьманських устах жвавіше заграла і заховалася під вусом. За гетьмана Орлик приповів: "Спасибі за ваше серце, добрі люди. Вертатися годі нам. Не встоїмо проти сил переможця. Вони великі, а наших не воскресити. Але ми тільки про те й гадаємо, як би то нам вернутись. І повернемось. Тоді-то й гукнемо на вас, панове, щоб списи із стріх, а самопали з погребів добули та шаблі старосвітські приперезали до боків. Оце ви й перекажіть братам вашим, як приїдете щасливо до своїх воріт. Перекажіть їм, що ми не осталися тому, щоб не пропасти, що їдемо, щоб вернутися, що ворог, хоч і побідив нас, та не зломив."

Ловили кожнісіньке слово та не видно було, щоб раділи ним. Старий чумак сиву чуприну чорною рукою м'яв. Видно було, що Орлик його не заспокоїв. "Днедавній я, — казав, — і Бог вість, чи дочекаюся того. А покищо, так мені на серці, простіть за слово, так мені на серці, буцім там безроги ночували."

"Чого ж бо то?" — дивувався Орлик.

"Питаєте? А погадати б лиш: ось ви билися, кров свою, значиться, проливали, на муки йшли. А ми що? Хліб та сіль і мед за рибу міняли. От воно як. Торговці ми, значиться, грошелюбиві, більш нічого!"

"Авжеж, авжеж! — притакнуло чумацтво. — Торговці ми, баришівники, міняйли."

Обжаловували себе, сповідалися, каялись. Ніби й вони ярили рану в душі й почували розкіш у болю. А старий чумак, показуючи на свою валку, казав: "Беріть же ви хоч оце добро від нас. Беріть та хай воно вам на здоров'я вийде, — щоб ви ласки в нехристів не потребували прохати, щоб вони знали, що Україну ще на хліб для своїх дітей стати. Не погорджуйте, беріть!"

І інші гукали за ним: "Беріть, беріть!"

Здивувалися козаки, бо не сподівалися такого. Козацькі пань-матки хусточками сльози втирали, а Мручко до болю шарпав вус. Гетьман із своїми нараджувався хвилину. "Годі-годі! — сказав. — Стати мене, панове, на харчі для моїх людей. Не бійтеся, з голоду примирати не будемо. їдьте, куди пустилися. Україні треба того, що ви добудете в чужих краях. Хай кожний свою роботу робить, а якщо вона чесна, так, значиться, й потрібна. Не всім же шаблею працювати."

Але чумаки й гетьмановими словами не заспокоїлися. Може, й чули вони про нашу невдачу в боротьбі з царем, може то, й не дуже собі її до серця брали, бо недаром же всякі прислужники московські воду на Україні каламутили, так тепер, зустрінувшися віч на віч з недобитками славного лицарства, ніби нараз прозріли. Полуда зсунулася з очей. Ось воно як! Бач, до чого дійшло! Гетьман і кошовий на мандри йдуть. Місця їм і діла в рідній краю нема. І нараз у повний ріст побачили ввесь жах тієї картини, ввесь сором і біль почули.

Безрадно зі своїх маж добували то сало, то сухарі, то овочі, то мед і козакам, а то й шведам пхали те добро в руки та припрошували й приговорювали так, що й відмовитися було важко.

"Та беріть же, беріть, у нас тепер пуд щонайкращих сливок 10 копійок коштує, та й то продати важко."

"А хліб як зародив, Боже ти мій!"

"І чому ж бо ви не п'єте? Пригубіться до чарки, щоб не було сварки, випийте і другу ворогам на наругу, а собі на потугу".

"На потугу! — вигукували з усіх боків. — На потугу!"

Крик цей дивно якось лунав, ніби глум, але козаки не відказувалися, пили.

"Що буде, то буде, а гірш, як є, не буде!" — потішалися.

"Бо нема куди," — відповідали запорожці.

"Краще буде, краще!" — обіцяли собі.

"Як не нам, так дітям нашим".

"Якщо ті діти помудріють, та позбудуться батьківських гріхів."

"І в один гуж стануть тягнути".

Зустріч у пир перемінялася. Поділилися на гуртки, гостилися. Чоломкалися чарками, приговорювали.

Ледом до батька ледом. Бо в батька горілка з медом,

приспівував козак. А другий кінчив: Чи з медом та чи з перцем, коли б лиш з добрим серцем.

Пригадували собі рідне село, батьківську хату, батька-матір. Куди батько йшов, Васильок зійшов, куди мати йшла, Там м'ятка зійшла.

"Гей, дай нам, Боже, до батька-матері вернутись".

"На ріднім місці і камінь обросте, а на чужині що?"

"На чужині, — куди не йду, злидні веду, горем поганяю. На чужині чоловік, як горох при дорозі, хто не йде, то й смикне та ще насміється". Шведи здивовано тому пирові приглядалися. А чумаки до них:

Не дамо вам стояти, Чорну землю топтати, Жовтими чобітками, Золотими підківками, Бо ви люди з дороги, Поболіли вас ноги, Ще й короткі свитки, Пообмерзали литки. Смуток у радість перемінявся... Хоч біда, та гоц!

Якийсь чумак, дивлячись на кучеряву перуку шведського офіцера, приспівував до

нього:

Подай, матінко, гребінець, Розчесать кучері під вінець. "Що він таке співає?" — питався той офіцер Мручка. Мручко, не надумуючись, відповів: "Каже, що цей гребінець на полиці, у рідної сестриці."

Швед, дивлячись на розсміяні обличчя козацькі, й собі усміхнувся. Навіть король зі свого сідала зійшов і цікаво розглядався по чумацькім таборі. Та як же здивувався, коли один з тих засмолених і заялозених людей, як сажотрус і канальник в одній особі, несогіршою латиною відізвався до нього. Син багатого чумака, що трохи в київській академії вчився, а по батьковій смерті чумакувати вернувся.

Король прямо з дива вийти не міг, зустрінувши таку, не-Овідієву метаморфозу. "Дивний народ, дуже дивний народ!" — говорив, обдаровуючи чумаків. Але й чумаки не хотіли оставатися в довгу. Шведам гроші сунули в руку. А як котрий не хотів брати, казали: "Бери, дурний, гроші чистосрібні, пригодяться". Гей тече вода річеньками, Гей тече вода лугом, Чом до мене не повернеш, Як ідеш в поле з плугом? — затягнув хтось голосом чистим, як поранковий дзвін.

Табор нараз перестав шуміти. Ніби хтось розіграну скрипку китайкою накрив. Сумна пісня від серця мандрувала, нагадуючи зорішливі ночі, вишневі сади і те, чого звичайним словом не розкажеш. На те й пісня є.

Шведи, хоч слів не розуміли, так музику відчули. І їм пригадалося щось далеке, гарне, курявою війни покрите.

Жінками хитала тая пісня, як вітер билиною вночі, чоловіки зітхали — навіть

шведи.

Аж один з наймолодших чумаків шапкою об землю гепнув і пугу геть далеко від себе відкинув. "Тю!.. Або я що таке! Наймиток купецький чи баришівник жидівський. Благослови, батьку отамане! — і до колін старому чумакові припав. — А ви, милостивії панове, не погорджуйте мною. Рука, що волів поганяла, може й ворога прогнати здоліє." Біля нього декілька молодих, ніби з-під землі взялося. "І ми не гірші від нього. Благословіть і нас від пуги та до шаблі!" "Привеземо ворогові соли" .

"Наваримо йому такої тарані, що лусне, а не з'їсть!" "Мажами вивеземо його над Дін". Отаман сивою головою похитував.

"Та вже, мостивії панове, — звернувся до козацьких старшин, — якщо нас старих і

нашого добра собі не бажаєте, так хоч молодь нашу беріть. Пригодиться!"

32.

Розпрощалися.

"Як буде Божа воля, то буде й добра доля!" — потішали себе, і, наче дві дороги в полі, розійшлися.

Ніби хтось живе тіло надвоє перекроїв. Одна частина на південний схід, друга на північний захід подалася.

Довго пісня від одної до другої перелітала, ніби їх зв'язувала з собою. А там і пісня згубилася в степу, і тільки спомин залишився.

І знову степ, як зелене море, і синява небес над ним, і вітер безупинний, і така, як він, бистрокрила й непогамовна туга.

Ще більша, ніж до Очакова була. Бо тоді мандрівників наших бентежила тривога, щоб не наздогнали їх москалі, а тепер — оставалося лиш одно: нудьга.

І дивно. Деякі, чим довше та мандрівка тривала, тим більше привикали до себе, зживалися з собою, а інші наскучували собі. Почували злість до себе, а то й до сварки між ними доходило. Буцім хто з них спричинив теє лихо і коли б не він, то й лиха не було б. А вже жінки, так ті добиралися собі до живих печінок. За себе й за своїх чоловіків. Висповідалися вчора, а нині знову починали грішити.

"Як зранку, так і до останку", — махав рукою Мручко.

Козацькі пань-матки на два табори поділилися: одні за Войнаровським, а другі проти нього. Перших небагато було, зате другі тим сміливіше свій голос підіймали, мало що хорому гетьманові до уха не кричали.

Мручко привик був поводитися чемно з жінками. Цей добрий звичай ще від другої жінки Хмельницького та від пані Виговської пішов. Але й Мручкові іноді терпець уривався. Козацьким різким словом сварку втишав. Не сором же їм гнівити Бога коверзою? І невже ж це жіноче діло — гетьмана вибирати? Виберемо, кого треба буде і — тільки. Багато доброго робили й роблять жінки, але й багато вони лиха в нас накоїли.

І нагадував то Дорошенкову Прісю, то безталанну Степову Олену, то живу ще Любов Хведорівну. Про деяких мовчав, щоб не показувати пальцем. А кінець був такий, що Мручка стали недолюблювати старшинські пані. Казали, що старий з глузду збився. Зі сміхуна в проповідника перекидається.

З мужчинами не церемонився Мручко. Правду в очі прискав.

Але найгірше турбувало його, що й козаки розколювалися надвоє і мало за чуби не водилися, кого їм гетьманом обирати.

"Себе! — гукав на них Мручко, — себе обирай, бо в нас до такого дійшло, що, мовляв, стільки правди, що в мені та ще в Бозі трохи. Такий-то ми народ. А нічого б я так не хотів, як щоб гетьман подужав, та добре вас за чуприну притис. Ви тільки тоді слухняні та покірні, як вас кріпко в руках тримати. А ще, коли чужинець до рук прибере, тоді-то сидите так тихо й покірно, що краще й не треба. Який-будь москаль передовим нашим чоловіком воловодить. Не перечте мені! В паперах любого суду чимало доказів знайдете, що не брешу. Вас би по оцій пустині не місяць і не два, а цілі роки водити, як Мойсей своїх жидів водив, щоб розуму навчить, бо з такими, як ви тепер, нам до обіцяної землі не увійти".

Козацтву такі прикрі слова не дуже-то були приємні, але козаки шанували старого сотника за його хоробрість і за досвід великий, якому рівного не було, тому й не супротивилися, а, навпаки, в глибині душі погоджувалися з Мручком. Аж і стали на тому, що кому б то гетьманом не буть, а слухати його годиться. Мручко того тільки й хотів.

Пустивши вільно поводи коневі, їхав і розмовляв з собою. Дорога така довга-довга, здається, безконечна, час болотнистою рікою пливе, коли б не збожеволів

би від скуки. І чого-то не передумав тоді старий сотник Мручко. Життя, як море, шумить, а він чайкою понад ним літає. І скільки разів було так, що чайка цілими грудьми солоної хвилі доторкалася, ось-ось і хвиля вхопить її і проковтне. Так хвиля перекочувалася далі, а чайка піднімалася вгору. Мручко з крутіжу життєвого виходив цілий.

Чому б то так і Україні не вийти? — питався тих зір, що як золоті букви таємної книги, приваблювали його очі до себе, питався сонця, що горіло в днину на небі, питався вітру, що буяв, куди хотів. Чому б то іншим народам жити по власній уподобі, а нам усе тільки так, як хтось інший велить? Невже ж ми гірші й дурніші від інших, невже ж у нас і хотіння кращого життя нема?

На ці питання він ніяк не міг притакнути. Порівнював козаків з ратниками царськими, наших старшин з офіцерами московськими, сто боєвищ великих і малих перебігав думками і все перечив: ні-ні-ні. Не бракує нам ні сили, ні відваги, ані великих бажань. Так що ж тоді?.. На це "що?" і сто відповідей насувалося: і незгідливість наша, і жадоба влади, і непокірливість тій своїй владі, яка б вона там не була, і насильство одних, і нетерпіння других, і лихий зна що. Більше гріхів, як їх закон Божий знає.

А невже ж у інших народів як?

Мручко по чужих краях бував, знає, що ніде люди по правді не живуть. А стоять же якось держави й не валяться, хоч і вони своїх ворогів мають назверх і всередині.

Стоять, бо народи слухають когось і, як треба, то зриваються на його поклик і йдуть, куди він їх веде. Старий вояка всю біду в тому й бачив, що послуху в нас нема. Він тільки про те думав, як би то того послуху наших людей навчити.

"Сотнику!" — перебив йому хтось нараз.

Мручко стрепенувся, ніби не живу людину, а духа перед собою побачив: "Свят, свят, свят! А ти ж тут звідкіля узявся? Сидір! їй Богу Сидір! Усього я скорше сподівався, аніж тебе!"

І не витримав, зіскочив з коня. Зіскочив і Сидір, і довгу хвилину вони не обіймалися, а прямо водилися попід сили, як борці. Привітавшися та пообтиравши вуса, знову посідали на коней і доганяли своїх, бо Мручко замикав похід.

"Ну, та чи поняв би хто тому віри, що ти знову тут? Голубе мій, та я собі того навіть у голову не клав, щоб ти міг вернутись. І, правду сказати, навіть не дуже того й хотів. Треба ж комусь зоставатися там та плекати дітей, щоб чужинці нашої землі не обсіли".

"Треба", — притакнув Сидір.

"Так тоді чого ж ти тут?"

"Бо я козак. За вами заскучав".

"За мною?" — і Мручко підкрутив вуса.

"Так заскучав, що прямо гинь. Зі сну зривався, бо причувалася наша сурма сотенна, ввижалися ви і наше товариство. Бувало вітер у лісі зашумить, а мене щось туди так і тягне: вони, вони. Розказує хто про бої, а мені совість спокою не дає, чому я вас покинув. Робота мене не береться, місця собі знайти не можу"...

"А Одарка що?"

"Я крився перед нею, а вона вдавала, начебто не помічає нічого. Ви, пане сотнику, навіть не знаєте, яка це жінка".

"Злюща?"

"Куди там! Розумна. Одної місячної ночі, як ми під хатою сиділи, вона й каже до мене: Бачу, Сидоре, що ти козаком уродився і хліборобом тобі не буть. — Чому б то ні? — питаю. А тому, каже, що в хаті ти, як орел у клітці, тільки б'єшся і груди собі кривавиш. Не можу я дивитися на твою муку".

"А ти?" — перебив йому Мручко.

"Я не перечив, бо не хотів брехати. Так, Одарко, кажу. Мене ніби хтось кіньми розриває. Одна сила тягне до тебе, а друга до сотні... Помовчала хвилину, мабуть сльози здавлювала в собі. А тоді: я тебе не тримаю, Сидоре! Бог нас докупи звів, Бог і в

розлуці не оставить... А ти? — питаю її. За послушницю в монастир піду! — каже, даром служити їм буду, щоб тільки десь перетривати біду. Іди... Десь вона вже і з черницями зговорилася, знать рішилася не нині. Притулив я її тоді до себе: Заспокійся, — кажу, — не покину я тебе довіку... І вже я давно так спокійно не спав, як тієї ночі. А на рано — по моїй Одарці і слід застиг".

"Що ти кажеш?" — здивувався Мручко.

"Те, що чуєте, батьку. В неї слово, як криця. Не пробуй, бо не зігнеш. Замкнув я тоді хату, ключі сусіді передав і потягнув за вами. Чого я не перебув, чого не бачив на свої власні очі, того, як то кажуть, навіть на воловій шкурі не списав би. Та Бог поміг, і ось я знову біля вас. Жаль тільки, що наша сотня стаяла, ніби сніг весною".

"Жаль", — відповів Мручко коротко і мовчав.

їхали поруч себе й не відзивалися. Забагато мали на серці, щоб могти виповісти словами. Літня ніч зорі розсипала по небі, місяць зазирав їм в очі, степ всіми пахощами дихав. Коні форкали жваво, вози скрипіли, курликали, як відлітаючі журавлі. Чорні тіні по траві шульгали. Курява, як дими, стелилася за возами. Похід розпливався вдалечині, ніби видиво сонне.

Мручко припинив коня: "Подай мені руку, Сидоре!"

Сидір здивовано глянув на сотника і простягнув до нього правицю.

"Спасибі, тобі, мій сину, що розважив мене. Багато ми втратили, багато. Та таки предківський дух у серцях молоді живе, ще ми не втратили всього".

"Предківський дух"... — повторив за Мручком Сидір.

Мручко спохопився. "Лицарський, — додав, — отой, що тобі навіть біля любої дружини не дозволив побути, лише тягнув туди, де за волю б'ються".

"За волю"... — відгомоном сумним повторив Сидір.

Мручко глянув на його з-під лоба: "Гадаєш, волі не буде?.. Так тоді ти зле собі гадаєш. Воля прийде. Вольний степ, вольний Дніпро, нам у неволі не жити!"

"Прийде, але коли?"

"Коли, коли? Терпи, козаче, отаманом будеш. А хоч би лише внукам або й правнукам нашим вольними бути, так гадаєш, нам за волю боротися не треба? Наглі ви, теперішнє покоління, і спохопливі дуже. Всього хотіли б нараз: або пан, аба пропав. А волю так не можна. Будь твердий, як кремінь, а тугий, як ремінь. Воля без розуму марніє, а сила без витривалости мліє. Де тебе поставлять, там і стій, поки йде бій і з місця рушити не важся. Оце й наше нещастя, що не пильнуємо того".

Мручко запалювався. В очах огники зеленаві горіли: "От шведи — молодці. Надивився я на їх витривалу хоробрість. Замерз на варті, а не втік. Вояки!"

"А під Переволочною таки здалися", — завважив Сидір.

"Не їх вина, лише старшин. Добряга Левенгавпт охляв. Людяний надто. А війна то кривава розправа, війна нелюдяна, щоб після неї людям краще стало".

"Вірите, батьку, що й нам краще стане?"

"Нам з тобою, може, то й ще ні. Але тим, що по нас прийдуть — певно. О, певно! А невже ж ти не бачив, як дідусь деревинку садить, хоч знає, що овочів з неї не вкусить. Для кого ж він тоді її садить? Для себе? Ні, для їх, внуків, правнуків своїх... А воля, синку, — овоч найсолодший".

"Найсолодший..." — притакнув Сидір і вже не перечив старому.

Похід розколовся на декілька окремих частин, бо коні таку куряву здіймали, що дихати було годі. Чорнозем, розмішаний весною, літом тверд, як криця, і під копитами та під залізними обручами коліс дробився в чорний, дрібнесенький пил, як наймілкіша мука. Тая то чорна мука всипалася до рота, до очей і до вух, крізь одіж вдиралася в тіло. Тому-то

й відступи треба було поміж відділами лишати, щоб вітер розвіяв тую пилюгу.

"Прилишімся трохи, — відізвався Мручко і поклепав свого коня по шиї. — Вітер якраз навпоперек дує. Як хоругвою, пилюгою має, набік заносить".

"Ви втомилися, батьку?" — спитав Сидір.

"Може, не знаю. Не думаю про втому. Чоловік багато може, коли хоче. Я хочу витривати й можу. Мушу. Найстрашніше слово: не можу. Нічого так не бійся, синку, як його. Бо скажу тобі: не той ворог страшний, що перед тобою, а той, що в тобі".

Сидір здивовано дивився на свого сотника. Старий, а літ на ньому не вгадаєш... Силою волі тримався.

"Я хочу перетривати оцю чортівську війну і про ніщо Бога не прошу, лише, щоб дав мені діждатися побіди. Щоб я з побідою помер".

Сидір вхопив його за руку. "Дай вам, Боже, дай вам, Боже, батьку!"

Більше нічого сказати не вмів.

Пилюга розвіялася, і степ обновився, як чудотворна ікона. Зорі кліпали очима, над травою місячне сяйво мерехтіло. В траві звірина шульгала, наполохана птиця з криком зривалася і летіла геть.

"А переїдемо, — говорив до Сидора Мручко, — так і звірина, і птиця, і трава заживуть своїм життям. Отак-то й ми, а не ми, то нащадки наші заживуть колись життям по власній уподобі, таким, я Бог призначив. Чого ж нам бентежитися, сину? Знаємо, до чого йдемо, боремося чесно й хоробро, а решта, решта прийде, як погода по бурі".

"Прийде, — притакнув Сидір, — а все ж таки"...

"А все ж таки, — підхопив Мручко, — хотілося б побачити на власні очі, правда? Га, що ж, ти ще молодий, може, й побачиш, а я радію, дивлячись на таких, як ти".

Ніч була ясна і така якась погідна, що навіть Мручко балакав спокійно. Сидір не тямив його таким. Це ж було саме життя — огонь, не чоловік.

Сказав йому це. Мручкове обличчя всміхнулося по дитячому: "Еге ж, еге... у бою. А так — і в мене серце є. Люблю людей і жалую їх. Може, воно й недобре, бо часи безжалісні настали. А чи не чував ти що про наших?"

"Про кого?"

"А про старшин, що покинули нас".

"Ах, про тих. Саме погане чув. Одні, як ось Нос, або Галаган, а навіть добряга Апостол царської ласки забігають і вислугуються так, що її москаль гіршого на Україні не творив би, другі, що трохи запізно покаялися, вибріхуються тепер, як можуть, всю вину на гетьмана спихаючи, мовляв, він тираном був, все по власному хотінню робив, а старшини навіть писнути не сміли".

"Коли б то! — крикнув Мручко, — коли б то! Може, й не було б того, що є Юди!.. Як пропадать, так самому, пощо других у біду тягнути? Це був колись закон. А нині?.."

І задумався — той чоловік, що казав би ти не думку, а тільки само діло любив. Сидір не пізнавав старого Мручка. Не той став на чужині. Не той. Видно, думок, як розбитого корабля,хапався.

"А Чуйкевич Іван?" — спитав нараз Мручко, голосом, у якім тремтіла друга, так само Сидорові невідома нутка, — тривога.

"Канцеляриста Чуйкевича полумертвим з між трупів добули", — відповів Сидір.

"І що?"

"Цар велів застромити його на палю".

"І за-стро-ми-ли?" — насилу вижбурляв із себе Мручко.

Сидір раменами здвигнув: "Не знаю".

"А Мотря?.." — спитав Мручко, ніби сам свого питання зжахнувся.

"М отря?.. — повторив Сидір, — Мотря..." — і не докінчив.

Очима в опалевому повітрі повисли. Прикипіли до місця, задеревіли. Поперек дороги у віддалі, якої збагнути не могли, переходила жінка, кроком повільним, але певним. Трава покірно стелилася під ноги, місячне сяйво полотном сріблотканим перед нею, ніби його хтось із сувою велетенського в безконечність сотав. Ступала по ньому безшелесно, найлегшого шороху не чуть. Затиснені долоні, на руках розірвані кайдани. Очі мінилися. То мрійно й сумовито мигтіли під бровами чорними, як хмари, то блискавками озарювали степ. Уста затиснені завзято...

Ніщо не спинить її, де хоче, там дійде, бо вона хотінням сильнішим від буденної сили, сильнішим, ніж муки і смерть... Безшелесно поперек дороги переходить і гине вдалечині...

Вже її нема, не видно, очі в опалевому повітрі висять, поранений вітерець орлиним крилом понад головами має, а мандрівники наші все ще на тому самому місці, як заворожені, стоять. Ні поводів рукою, ні стременем коня не торкнуть.

Аж коні самі рванулися з місця.

З віддихом, затаєним у собі, перелетіли смугу, якою вона перейшла.

Мовчки доганяли обоз із хворим гетьманом і королем химерним, з недобитками двох армій і з возами, мажами, гарбами чужинецьких купців, що як хижа птиця за військом, за обозом оце воліклися.

Ніч легко й непомітно переливалася в світанок. Трава з темно-срібної зеленою ставала. Глибока синь небес — линяла, небо прибирало краску морської води. Таємний смуток ночі уступав перед радістю дня. І знову хотілося жити й боротись, і знову хотілося з повної груди, на ввесь степ, на ввесь світ кричати: "Сонце, земле, люди, — як гарно!"

Мручко й Сидір не промовили до себе і слова.

33.

Чимало води сонце з них виварило, чимало чорної степової пилюги надихалися й наїлись, чимало річок з крутими, високими берегами перебрили, аж оце дня 10 серпня Дністер потягнувся перед ними. Вилискувався, як мерехтлива, всіма відтінями срібних, синіх та зелених красок перетикана лента.

Зупинилися і з нетаєною радістю, з боговійним страхом гляділи на Дніпрового побратима.

Живіше забилося серце, надійніше заграли думки. Ось ми знову на рідній, хоч і не своїй землі. Ось ми знову нап'ємося води з своїх долин і

верховин, що її Дністер назбирав і несе в наше море. Збігали з берега крутого й прислухалися до шуму ріки. Чули регіт і сміх, зітхання Поділля, Покуття й гарної Галицької Землі. Городи й села, луги і поля, природа і люди розказували їм про свою радість і біду. Біда радість боре, розливається горе, як море. А що хвиля вдарить об скелю, чути крик: не дамось!..

Мрійливо-сумовитим оком дивився Войнаровський на широку Дністрову струю, що не шляхом рівним, могутнім, лиш ізгибами крутими й вередливими неслася перед ним. Ніби земля не пускала ріки, а вона видиралася й тікала геть. Нелегко пливеться рікам нашим. Гранітові пороги лягають поперек дороги, та вони й їх переб'ють. Нестримана їх путь і непоборна сила.

Хотілося скочити на дарабу, вхопити в руки стерно і сміливо, вправно, безпечно плисти й плисти. Розкіш яка боротися і прямувати до цілі. Гарно як бути молодим... А оце якраз з тієї його молодости гріх праведники роблять. "Не дурний, так молодий", кажуть, начебто йому й двадцяти літ нема. Молодий, а стільки пережив... З думками, як із хвилями, бився. Чому це так?.. Не чують у ньому козаки свого чоловіка, бо він — шляхтич. Але ж бо й Орлик не козак. І він має свій значок у гербі. І то значок один із давніших. Не в шляхетстві тут, мабуть, діло, бо шляхти між козаками чимало, а в тій столітній звичці, щоб булавою граться, бо вона золотом і дорогим камінням міниться. Столітня звичка, якої позбутися нелегко. Дністер про галицьких бояр, про Настасю Чагрівну ледве чутну пісню співав. Войнаровський голосом літописців доспівував її. Не близько від Дніпра до Дністра, а все ж таки який подібний народ. Тут бояри, там козацькі старшини, а — чорняк гине... Громада, стадо, тічня, що для неї "я"...

Пригадувалися колишні лови на вовків саньми, зазброєними в коси, як у гострі, блискучі крила. Ніби на тих крилах по білих снігах несуться. За ними тічня сіроманців.

Блискучі очі, вивалені червоні лизні. Наперед найбільший і найсміливіший — провідник. Настигає колує, ось-ось і коня за горло вхопить. Та замість того, сам на косу небачно застромився. Рванувся, завив і кривавими судорогами посеред шляху б'ється. А тічня?.. Припала, кинулася й розірвала його на шматки... Про людей і про коні забувши... Тічня. Вона невдачі провідникові не простить.

"Не простить", — вчувається Войнаровському в шумі Дністра.

"Не простить" — притакує розум, "не простить" — нашіптує тривога. — "Ти небіж того гетьмана, що під Полтавою справу прорізав, не сподівайся пощади".

А ранок такий гарний, повітря, як нектар, живчик б'є жвавіше; хотілося б скочити на дарабу, вхопити в жменю стерно і боротися з хвилями, крутіжами, зі скелями, що їх видно й не видно. "Люди, вірте мені! Я молодістю розумний. Де ж тая Ганна, щоб їй це сказати? Ні, ні, добре, що її тут нема".

Вона того самого бажає, Любови Хведорівни доня. А тому тепер не бути. Досвід не велить. Сумління. Політичний розум.

"Задовго я біля свого дядька побув. Багато дечому придивився".

Дністер біля Бендер на яких 70 сяжнів широкий. Зате, кажуть, йде 8 сяжнів углиб. Чистоводий і рвучкий, як гірський потік. Риба до сонця на плесо підпливає і плюскається, ніби здригається ріка.

Козаки й шведи, дожидаючи поромів, щоб переправитися на другий бік, висипалися на берег, глядять і налюбуватися не можуть. Вода одних і других притягає до себе. Очима купаються.

"Стерлядь, їй Богу, стерлядь!" — гукає якийсь козак з рибалок. "Що стерлядь! Тут і білюга з моря підплива, здорова, як довжелезний човен.

Кажуть, недавно таку зловили, що два пуди самої ікри дала". Облизуються, слухаючи.

Берегами вози з трощею їдуть. Безконечно довга валка. Торішня, суха вилискується, як золото до сонця.

"Також не мають що возити та трощу".

"Не кажи. Троща корисна річ. Нею й хату пошиєш і в печі затопиш, і зробиш пліт. Де лісу нема, там троща — благодать".

Долі ріки сплави дерево гонять. Карпатські ялиці довгі й рівні, як свічки. То знову дуби, як дула велетенських гармат. "Заробить собі народ".

"Еге ж. Заробить, так, як скрізь. Пани ліс на око продають. Як хто заробить, то хіба чужий купець. А наш брат наметружиться, натерпиться і з сокирою за поясом та з пустою кишенею назад вертається. А бува, що й ноги йому поторощить. О, о, диви".

На скруті сплав на сплав увігнався. А на них ще й третій наїхав. Крик, зойк, вереск. Сміливіші з козаків, незважаючи на велику глибінь, роздягаються і скачуть рятувати. Інші приглядаються безрадно.

Зі сплавів серед ріки ніби башта поторощена торчить. Колоди, пні, ковбки, одні верх других, спираються, тручають, падуть. Деякі вирвалися і пливуть. "Тримайте біля закрута, тримайте". Дядько якийсь з люлькою в зубах проходить.

"Бідує народ. Правда?" — кидає, ніби від-не-схочу й дожидаючи відповіді далі

йде.

"Що бідує, то бідує", — кивають головами козаки. "Тут, може, ще гірше, як у нас". "Бо в чужому ярмі". "Усяке ярмо карк гне".

"Не кажи! Чуже дошкульніш".

"Ми всякому смак пізнали".

"І — не скинули", — жбурляє поміж них, як камінюку Мручко. Жбурнув і пішов.

Йому тепер знову багато діла. Старшини, як той пень розколений на троє: Войнаровський, Горленко, Орлик. Одні на других роботу скидають. Мручко за десятьох працює. Він тому рад. Вже досить з думками бився. Любить діло. За ділом молодшим себе почуває, а молодість — то життя.

"Ну, чого гави рахуєш! — гукає на своїх. — Розбіглися, як перепелиці в траві. Гадаєте, збиратиму, як надпливе пором? Еге! Вивалиш язик і плистимеш за нами, мов собака. Припізнися лише!"

Не любить, як нема ладу. Безладдя й безголов'я це в нього найпоганіші слова.

"Коли ті люди схаменуться? — нарікає. — Мало їм біди? І не бачать, яка тій біді причина?.. Тю!.. Все на ворогів спихають, а мені чужий ворог не страшний, тільки свій".

По короля і гетьмана сераскірова галера підпливала. Золочена, під шовковим наметом.

Мручко до Войнаровського підбіг:

"Ваша милість поїдуть з нами?"

"Або що?"

Потилицю почухав: "Бо самих пускати небезпечно. До бузувірів їдуть. Я вам десяток своїх хлопців дам".

"Не знаю, чи місце буде", — усміхнувся Войнаровський.

На Мручкове щастя за галерою декілька човнів від тамтого берега відбивало. Намітив собі один, величенький. Обсадить його своїми хлопцями і за галерою пустить. Не вірить уже нікому. Найкраще сам поїхав би з ними, якби не діло тут. Діло, діло, діло.

Без діла вони в Бендерах не будуть. І добре. А то цей довгий похід безлюдними степами ніби притьмарив їх. Ще трохи, й самі у видиво якесь степове перетворилися б... Гарно.

Король і в Бендерах спокійно не посидить. Це неспокійний дух. Що він між тими бузувірами робитиме, цей побожний лютер зі своїми вояками-псалмопівцями?

І Мручко з новими надіями перевозився з лівого на правий берег Дністра.

З човна особливо гарно рисувалися високі мури бендерської твердині. "Ні, мене там не заманиш!" З тих мурів виростали грубі, круглі вежі, з гостроверхими дахами і з численними вузькими вікнами, що здалеку, як прорізи й щілини виглядали. Буцім мур від морозів зимою, а літом від спеки потріскав і порозпадався, як шкіра на спрацьованих руках.

"Крізь таке вікно, не лише широких козацьких плечей, але навіть своєї тісної голови не пересунеш, — пояснював Мручко. — Попавсь, так, значиться, і пропадай. Хіба що тебе на гак кинуть, як нашого славного Байду".

Гребці веслами гребли, козаки пісню про Байду співали.

Мручко сердився: "Така велика Україна, а братом нашим, як ганчіркою якою, чужі смердячі кути витирають. Від одного до другого моря женуть. То Данціг, то Єдикул, то знов якісь Бендери. Та що я там згубив? Сто сот чортів на голову вашу!"

"Сидоре, — повернувся нараз до свого осавула. — А ти чого так похнюпився, небоже? Маєш за Одаркою скучать, так краще от тут, — і показав рукою на саму середину ріки. — Вісім сяжень, з чуприною пірнеш".

За твердинею на північ турецький городок, мов з-під землі виріс. Струнке мінарети вгору стріляли.

"Це їх мечеті там долом, а з мінаретів муезини галайкають молитву".

"Як у нас дзвони на дзвіниці".

"Щось буцім те".

"Гарні мінарети! — хвалив Сидір. — Стрункі, як білі тополі".

"Як тополі в місячному сяйві. Правда. Але я на них і дивитися не люблю.

Надивився. Шила такі, буцім пана Бога в око шпигнути хочуть". "Цар на них людей посадив би, як на кілля".

"Не нагадуй царя, — обрушився Мручко, — маю його отак, — і показав на горло. — Кажу вам, турки нехристи, а й вони не такі варвари, як той антихрист".

До правого берега ріки прибили.

Здовж берега голова при голові.

Такого народу назбігалося, як до меду мухи. Глота, що перетиснутися годі. Десять усяких мов сварилося з собою. Вавілонська вежа. "Гадають, що москалі з ведмедями прийшли, — сердився Мручко. — Людей не бачили, чи що!"

Турецьке військо двома шпалірами стояло. Поміж ними король з гетьманом пройшли і до сераскірової карети всіли.

До карет повсідали також шведські вищі офіцери і деякі з козацьких старшин.

Поїхали на замок.

Мручко, як сказав, так і не поїхав. Пильнував, щоб обоз переправився через ріку, а це геть поза полудне затягнулося.

"Турки не крадучі люди, але є тут і інші народи, лихий його зна, які".

"Бе-ре-жись!" — доповідали смільчаки.

"А щоб ти знав, що бере-жись, бо береженого і Бог береже, — відрубав Мручко. — Але ти, синоньку, замість договорювати, краще взяв би яку скриньку, або хоч би й гарматку на плечі та переніс на берег. Ось тоді-то я й похвалив би тебе, мудрагелику! А то ви до приговорів скорі, а до роботи не дуже поспішаєтесь. Нас, старих, гудите, а самі лиш очима за жінотою кидаєте. Ласохлости. Люблю я таких, ех, як люблю".

34.

Довга валка возів насилу посувалася крутими вуличками турецького міста.

Народу, як літом мушні. Мабуть, не було в Бендерах людини, щоб трималася на ногах, і не вийшла подивитися на заморських шведів і на козацьких гяврів, що стільки гарячого сала залили за шкуру побожним ісповідникам пророка. Старі й діти, чоловіки й жінота, забуваючи сором і добрий звичай, тиснулися, знімалися навшпиньки, одні другим прямо на голови лізли, щоб тільки заспокоїти свою цікавість і побачити славного північного войовника та старого українського гетьмана, про якого ходили найдивніші легенди.

Не тільки дервіші в жовтих широкополих халатах, і червоних, як маки в житі, фезах, але й поважні сивобороді хаджі, що в далеку Мекку ходили і чимало всякого дива бачили в світі, не соромилися разом з простим народом гав ловити. Навіть учені софти, що з мечетів і мовчаливих теків6 не вилазили, так і ті стояли тепер на східцях під дверима домівок і цікаво приглядалися людям, що їдять домуз7 і п'ють ракію8, буцімто таких і в Бендерах нема. Бендери, що малий Вавілон, якого там народу не побачиш, і вірних і гяврів усяких. Досить кинути оком довкола. Жовті, зелені, червоні й білі халати, турбани, чалми й тахе9, кабардинки й гостроверхі шапки, ферезії, маграми й заялозені овечі тулуби — з цілого світу хтось тут людей позганяв докупи. Гамір так, що аж вуха болять. Десятьма мовами верещать тобі, а як подумати, що татарин кримський свого земляка з Бендер не розуміє, а царгородський турок не розуміє молдаванського брата, так тих язиків буде чорт зна скільки. Греки "пиндяють", жиди "вайкають", цигани "вівкають" по невідомому.

Тих, хоч небагато, так один за десятьох наскучить. Чорні, жасні, як душогуби, так тії білі зуби шкірять, мов живцем тебе з'їсти хочуть, а циганки аж до возів пруться та за руки хапають, щоб ворожити.

Всякими мовами беруться балакати, а ні одної добре не знають. "Я тобі долю казати, правду казати, найправдивішу."

Циганчата, як чортенята, голе то, чорновиде і товстопузе, лізе коням прямо під копита, обігнатися годі, а все кричать, мало ротів собі не пороздирають: "Дай пан! Дай пан!" Більше, мабуть, нічого по-людському й не знають. Поважні туркені., так ті лише крізь маленькі загратовані віконця на вулицю поглядають, закутані в білі міграми та в легенькі фередже, так що лиш чорні, палкі, а сумовиті очі, мов зорі з-за хмар, видно. Хто її там знає, яка, а очі гарні, ніби кличуть до себе: "Ходи!"

Дівчатка в халатиках різноцвітних, головка в кісках, в кіски амулетиків поначіплювано, в деяких фезики золотенькі, — роззявляють мальовані губи і підносять начорнені брови. Вдруге такого не побачать.

У деякої ще й кухлик у руках, бо мати до фонтану, а може, й до Дністра по воду післала, а вона тут уже годин дві, або три торчить і видивлює чорні, як вуглики, очі. Боїться, щоб того кухля не роздавили. Насилу здіймає його вгору й на голову з кісками і фезиком кладе.

"Бач, яка!" — штовхнув ліктем свого товариша козак.

"Того цвіту по всьому світу", — відповідає той. Але обидва погоджуються на тому, що кращих, як у нас, на Україні, таки на всьому світі немає. "Як удасться гарна ніч майова, вишні зацвітуть, зорі висипляться на небо, залящать соловії, і заспівають дівчата, — то Боже ти мій!"

"Розказуєш, буцім я сліпий та глухий, або розуму не маю. Нагадав!"

Де базари, там трохи ширше стає, поки товпа за возами з усіх вуличок не нахлине.

На базарах позачинювані крамниці. Торговці бояться за своє добро. Пророкові ісповідники не крадуть, але від чого ж тут цигани і всякий бродячий народ? Краще тоді двері замкнути і з люлькою у вищерблених зубах дивитися на дивасію.

Поважний мулла в довгополому халаті і в зеленій чалмі злегка бородою хитає. Молодий софта10 прямо в зуби йому глядить, рад кожне слово, ще заки воно вилетить з рота, в повітрі зловити. А мулла очима завернув і слово по словечку цідить: "Великий світ, багато на йому народів, так один Аллах над ними і один пророк його Магомет".

"Ля ілляге, іллялля Магомет ресу люлля. (Бог є Бог і Магомет його пророк", — як відгомін доповідає софта. І дві парі очей, молоді і старечі, спокійно глядять перед себе, погоджуються з гадкою, що коли Аллах не тільки вірних, але й гяврів сотворив на світі, то з того, видно, що їх тут треба. Ні злости, ні зависти, ні надмірного здивування в тих очах уже не видно.

Мулла каже: "Бог один і ніхто інший не може людям праву путь показати."

А софта: "Хай святиться Аллахове ім'я, і хай прозрять народи, щоб кожний свою путь побачив".

Оба: Ля ілляге, іллялля Магомет ресу люлля.

А мулла знов: "Коли Аллах випустить душу з мене, як птаху з квітки, то в тюрбе11ви мене не ховайте, тільки в звичайній могилі, щоб обличчя моє в небо дивилося вічно, і щоб дощі, протікаючи в землю, обмили тіло моє з гріхів, якими я опоганив його, живучи не по наказах Аль-корану".

І софта обіцяє, що сповнить це бажання, якщо Аллах звелить учневі вчителя пережити .

Герцикова, проїжджаючи мимо, дивиться і з дива вийти не може. Обидовської очі веселіють.

Не такі то тії турки й татари страшні, як про них розказували люди:

"Всіх нас Бог на своє подобіє создав і всі ми образ Божий гріхами осквернили".

Каються і зітхають.

"Всякий народ і добрий і злий, тут так, як і в нас".

"Тільки добрість ми ховаємо для себе, а до людей виходимо зі злістю".

"Добре кажете: зі злістю виходимо до людей."

"А вони до нас".

"А вони до нас так само зі злістю виходять, і як зчіпляться тії дві злості, наша і їх, так тоді й маєте те, що тепер було".

"А добрости й не видно."

"Не видно, але вона є, тільки жди, щоб добулася наверх."

їм скучилося так помаленьки їхати і щодва-три кроки ставати, щоб розступилася товпа і тому розмовою розважають себе.

Наскучило дивитися. Прямо очі болять. І що тут побачиш такого?

Море людських голов, низькі дімки, загратовані віконця, трохи зелені якоїсь, і знов дімки і мінарет стріляє вгору, і курява, така курява, що аж в голові темно. Де ж то! Стільки возів переїхало, і такі тисячі людей перейшли. Череда не те, та й яку пилюгу на вулиці зіб'є.

Минають турецький город, праворуч лишають християнський, ще більший і ще гарніший від тамтого й повертають на північ, до Варниці.

Довго ще біжить за возами цікава товпа. Циганки все ще хочуть ворожити, циганята верещать своє: "Дай пан! Дай пан!"

Візники відганяються від них батогами. Та не дай Біг засягнути котре. Цигани видерли б очі.

Та до Варниці не рукою подать. Добра миля поганої дороги. Не всякому охота так далеко ногами бити. А стемніється, так вертатися не дуже-то безпечно.

Щораз меншає цікавих.

Лиш торгівці потягнули шнурочком, як за походом круки. Там для них жир.

Перевалюються вози, коні, люди.

Туман, як занавіса, повисає за ними.

Ледь-ледь місяць майоріє в ньому.

35.

Розтаборилися в гарній широкій долині, недалеко села Варниці.

Від сходу Дністер котить бистрі хвилі, до його чимала річка біжить. Води буде вдовіль. Хоч вона й не така-то вже чиста, як джерельна, бо Дністер чорну землю мулить і з собою несе, але як поставити в посуді, щоб устоялася трохи, то й відпитися від неї годі. А вже чай, то хіба з прутянської води кращий звариш.

На заході блищать солом'яні стріхи варницьких хат, блеють вівці, порикують воли та іржать коні. По узгір'ях виноград спіє. Кетяги

солодким соком наливаються, а листя золотиться. Ще троки й червоніти стане.

На півночі ліс. Ніби байрак великий, долом корчі, а з-поміж них де-не-де піднімаються дуби. Не густо їх, один другого кличе. Але горді ці королі дерев, як скрізь. Ліс, наче загін татарський, вискочив у степ. Літом тут повно ягід, вужів і птиці, а зимою вовки збігаються і виють, під самі варницькі хати підходять, людей і худобу тривожать.

Напроти Варниці від полудня Бендери.

Грубі мури міцного замку, круглі, жовтобурі вежі, блискучі бані мошей і білі струнки

мінарети, як скам'янілі тополі. Кругом горби синіють, буцім хмари на небі піднімаються.

Гарно тут. І не чужо. Є ріки й луги, поля й гаї, є й степ недалеко. Нічого Господь не забув, коли творив цей шматок гарної землі. Мабуть, тому й натерпілися стільки збігці, заки до цього райка увильнули.

Козаки над річкою обозом стали.

Завтра тут землянки спорудять, щоб їм шведи місця не забрали, бо місце гарне. Поки що колом заточують вози — посередині майдан. На майдані вогнища розложили, варять куліш і риб'ячу юшку. Риби тут сила. Річної й морської, стерлядь і соми з моря підпливають; соми, як ялівки, з вусами, мов у січового діда.

Крику такого над Дністром, буцім орда надходить.

А над сагою козаки посідали. Гадали, що скупаються, але де. Народ, як комашня, снується.

Місяць купається в ріці, над Варницею дими снуються, люди вечерю варять. Вечір тихий, повітря легке, запашне, пахне вино. Серце вискакує з грудей. Чогось чекається, чогось так хочеться, гарного і благого, для себе і для людей.

В голові ще вози торохтять, недавне минуле кривавим морем бурлить, від споминів жахливих відігнатися годі, а тут так хотілося б спокою, хоч трохи, хоч трошечки спочинку для душі.

"Де ж ви, маєві ночі, де ж ви, мрії дівочі, де ви поділися, де? Чи втопило вас море, чи зв'ялило вас горе, — грім за горою гуде. Линуть хмари, як п'яні, мовкнуть мрії рум'яні, чорна ніченька йде."

Затягнула котрась. Примикають повіки. Дзенькнули срібні підкови, затріщав перелаз, і забреніла бандура. Зорі падуть, місяць розсипається сріблом, сонце просвітлює тебе наскрізь. Вся ти вогонь, вся жар — нема тебе, гориш... Було та прогуло...

Дністер у море біжить, дими із стріх, як з кадильниць, снуються, блимає світло у баштах бендерського замку.

На нашій, не своїй землі.

Мручкові не до мрій. Як осавула молодий, кидає собою сюди й туди. Скрізь його повно. Табором заправляє, бо люди, буцім хлопчики які, гав ловлять, а треба ж табор довести до ладу. Треба поставити варти, бо ніч, хоч коротка і ясна, так чорт не спить. Цигани , греки , волохи , вір ти їм !

А найгірше, що наші від сераскіра з гостини не вертаються. Ще чого доброго, полонять їх на замку і — цареві за великі гроші продадуть. Одної хвилини поскакав би Мручко в Бендери та, на його щастя, не

треба. Здалеку чути, як грає шведська воєнна музика, а оце й яничарська капела задзвеніла, забреніла, загуділа дивними голосами сопілок, трубок, мосяжних тарілок і решітців з дзвінками. Буцім чортяче весілля надходить.

"їдуть, їдуть!" — і всякий вибігає назустріч.

Король на турецькому бахматі, гетьман у кареті, бо хворий, відділ яничарів з ними. Гарні які, здебільшого наші таки хлопці, а по-нашому не вміють. Галакають, як родовиті турки. Мручка аж нема, так пішов би до них та шарнув за сумління.

Король, як молодець, про рану буцім і забув, відживає, а гетьман, як пізньоосінній день, блага усмішка на обличчі, але в очах утома...

"Гасне", — шибнуло Мручкові крізь мозок і, щоб забути, на своїх хлопців гукає: "Чого майталаситеся, гевали гемонські, а нуте до роботи, бо ніч!" Козаки від Дністра надбігають. Приглядаються до яничарів, як до заморських звірів. Дивно їм, що можна такому й руку подать і тютюн з капшука простягнути, щоб покурив, і він не кусається. Тільки від чарки відвертаються, як від чорта.

"Такий народ", — говорить до Обидовської Мручко. Так ось і без чарки дружаться,

дарма, що не розуміють себе, бо мало хто з наших трохи по-турецькому знає, а ще менше турків по-нашому второпа.

Очима, руками, цілою поставою балакають.

Оце якийсь старезний запорожець ухопив молоденького яничарика в свої ведмежі обійми і стискає його, мне, що аж кості хрустять.

"Пусти! Задавиш, чоловіка!" — кричать йому.

"Дай же налюбуватися! — просить. — Так мені цей хлопака до вподоби припав, як мало хто, буцім це мій син, моя рідна дитина". І відскакує і випулює очі: "А, може, ти справді мій син? — кричить, — кажи, ти мій син?"

А козаки ще й підбивають його: "Твій, твій, навіть скидається на тебе, ніс напоздовж, губа напоперек, тільки горілки так дудлити не вміє, як ти."

"Навчу його, братчики, навчу дитину рідну," — і знову хапає яничара в обійми.

"Ось вам народ! — каже до Обидовської Мручко. — Інший то навіть умерти без жартів не вміє. Дивний народ і дивна його доля."

"Міри в нічому не знає," — каже Обидовська, але й сама сміється, буцім про своє лихо забула. Весело з тими людьми, самого чорта не бояться.

Мручко нахиляється до неї: "Ось як би то нам тепер другого Карла дати-добути..."

"Е-ге!" — крутить головою Ганна.

Для короля розбито намет, пишний дар сераскіра. Перед наметом застромлено високу жердку, сорок люда Далекарлського виросло з-під землі, як мур. їх предки ще колись за Густава Адольфа хоробро за волю Швеції бились. Не забуває їм того теперішній король.

"Позір!" — і наче в землю вросли.

Заграла трубка, гаркнули бубни і шведська хоругов, як великий птах, жовто-синіми крилами майнула над варницьким яром.

Хвилина тишини, а тоді грімке: Vivat Carolus Rex! — полетіло до грубих мурів бендерського замку й до дрімучих горбів.

"Короля сераскір на замку мешкати прохав. Казав, що в полі потрібної вигоди не має. Так король не хотів".

"Де його люди, там і він. Він так усе."

"А як під Переволочною не так зробив, то знаєте, що вийшло?"

"З королем армія не піддалася б".

"Скорше — полягли б усі до одного."

"Скорше... "

Військо вірило в свого короля, як у Бога.

Для гетьмана готовили нічліг на возі.

Свіжого сіна в драбини настелили, килимами вкривають, зрушують подушки. За той час гетьман на ослінчику сів, вечерю подають. Гетьман не голодний, бо їх сераскір гостив, але просить людей, щоб їли і не дивилися на його.

Рад побалакати з ними. Спитатися, що кажуть козаки, що запорожці, але видно, що він уже довго й сидіти не може. Без вітру гнеться.

Войнаровський поміг дядькові встати, присунули ослін до воза, підсадили.

Бачить це Мручко і в душі йому мулить. Показує на королівський намет і питає своїх: "Гарно, що?"

"Гарно. Так і знати, що там король", — кажуть. "А Іван Степанович?" "На возі, як на нічлігу чумак". "Зорі числить".

А Мручко тоді: "Знаєте ви що? Гадаю, що в Бендерах можна намет купить."

"Де ж його й купити, як не в тих Бендерах?"

"Маю ще декілька дукатів, а хто з вас має, хай докине і купім".

"Авжеж купім. Чому б то й не купить Іванові Степановичеві намету?"

"Купимо Іванові Степановичеві намет".

"Хіба ж він сам собі його купить не може? Будемо воду доливать до криниці?" "Дурень ти, брате! Хай знає, що ми дбаємо про нього".

"Хай знає, хай знає!" І посипались гроші у шапку, бо як же дивитися Мручкові і його людям, як гетьман, їх рейментар, на віз, як стара баба на піч, спати лізе. "Ох, ох... "

Довгенько сидять ще старшини, попивають молдаванське солодке вино і розмовляють тихо, щоб гетьмана не розбудити.

їх цікавість звернена тепер у сторону Царгороду. Султан один може рятувати діло. Він єдиний грізний противник царя.

На тім то й перечаться стиха. Одні кажуть, що Порта піде війною на москву, а другі, що ні. Ціла Європа тепер числиться з Петром.

Він побідив.

"А чого ж тоді сераскір так наших чемно гостив і чого нас кликав до себе? Не бійтесь, не з великої любови! З Царгороду такий наказ дістав".

Орлика ніяк за язик потягнути не могли. Мовчав, то на Горленка, то на Войнаровського зиркаючи з-під ока.

Шведи вечірній псалом проспівали. Поважно, боговійно, як у церкві.

На одно око сліпий польовий пастор Міллер обходив батальйони і благословив їх на перший сон у чужій землі, в якій їм доведеться, мабуть, дещо довше побути. В королівському наметі світло не гасло.

Лопотіла жовто-синя хоругов, щогодини змінялася почесна турецька варта.

А козацького табору сон ніяк приборкати не міг.

Потухали вогні, линяли зорі, а все ще біля якогось возу то пісня зірветься, як наполоханий птах, то загоготить здоровий козацький сміх. Циганки підкрадаються до возів, щоб ворожити. "Як я тобі поворожу, небого..."

Щолиш ранком побачили, яка тут краса.

Золотом мигтіли стріхи варницьких хат, як жемчуги, горіли верхи мінаретів, синіли гори, зеленіли ліси, бадьоро шумів Дністер. Табор зривався з короткого сну.

Напували коней, мили вози, купалися. Королівський тафельдекер Гультман біг до намету з ковшем свіжої води, бо король не скорий був до чарки, а зате зимну воду любив.

Обидовська випенетрувала десь заливок тихий, лозиною закритий, і з Герциковою, як русалки, полоскалися в студених хвилях.

"Коли б так можна всю журбу пустити за водою".

"Попливе, побачиш, попливе. Час найрвучкіша ріка".

Як вертались відсвіжені й веселі, то табору й пізнати було годі. Турки, татари, греки, вірмени, молдавани, цигани, а навіть наші земляки обступили його кругом, мов облога. Коні, воли, мули й горбаті верблюди ревіли, ікали, іржали — слова промовити годі. Вози, гарби, мажі і двокілки, — настягалося того, як де на ярмарку річнім. Навезли м'яса, риби, хліба, кавунів, сала і меду, тютюну і солодких сорбетів, чого лиш душа забажає, маєш.

Почались торги. Наші зара грекинь "пиндами" прозвали, бо вони, торгуючись, усе п'ять пальців показували й казали "пенте".

Зустріли Войнаровського.

"Дядько як?"

"Не краще. Що лиш ранком уснув".

Якийсь швед проходив мимо. "За дві години в Бендерах у каварні біля мошеї", — кинув йому Войнаровський і знову Ганну дігнав.

"Мені в город треба, дядькові старого вина добути, угорського. Поїдеш?"

"Чому б то ні. А дядько?"

"Я хірурга просив, щоб, поки не вернемось, не відступав".

"То їдьмо!"

Обидовська новою повозкою з чурою і довіреним візником у Бендери покотила.

Мала годинка їзди.

Зупинилися в першім заїзнім дворі.

Причепурилася трохи й пустилася туди, як до мошеї.

Та не спосіб дійти. Обсіли її циганчата, голі, аж дивитися сором, і репетують: "Дай пан! Дай пан!"

Каліки рачки повзуть, каліцтвом милосердя взивають. Що мала дрібного гроша, розділила. Аж ось афуз12 якийсь, ніби вискочив з пекла. Ще не бачила такого. Ввесь у мішку, рук йому не видно, тільки голова вилазить і вибалушує очі. На одній нозі скаче, мов опудало яке, як страхопуд. Зжахнулася і завернула назад на підсіння до своїх людей. По дорозі наздігнав її Войнаровський. Конем приїхав самотреть. Коні з одним чоловіком у заїзді оставив, а з другим за нею йшов.

"Ах, як я перестрашилася, Андрію! Не дай Біг!"

"Чого?"

"Афуз такий, ось він!" — і притулилася до Андрія.

Юродивий, побачивши ту саму паню в товаристві двох озброєних мужчин, заспокоївся і покірно сів перед мошеєю на плиті. Тільки очима так завернув, що зіниць не було видно, самі білка.

Ввійшли у каварню, та не там, де збиралися турки, а до окремої кімнатки, попрохав їх хазяїн, як достойних гостей.

Андрій козака перед дверми на варті поставив.

"Ох, як же ж тут кавою і часником чути!"

"Бо кава й шашлик тут найлюбіші страви".

"А накурено як!"

В кімнаті дійсно так було надимлено, що Ганна зразу й не побачила синього шведського капітана.

Войнаровський подав шведові руку. Той устав і поклонився Ганні.

Подали шашлик, каву, а для Ганни солодощі турецькі.

"Вибач, я маю з цим паном коротеньку розмову", — і почали балачку по-німецьки. Ганна цікаво розглядалася по стінах, любуючися гарними килимами й тонкими східними тканинами.

Розмова не тривала довго. Швед скоро з'їв, попив гарячою товченою кавою, попрощався й вибіг.

"Це хто такий?" — спитала Ганна.

"Один з канцелярії Цедергольма. Але не кажи нікому, що він тут був".

"Чому?"

"Бо того ні шведам, ні нашим не треба знати".

"Себто тайна?"

"Ще й яка. Це мій довірений чоловік. Часи, бачиш, непевні. Короля я високо ціню, але знаєш, як пакостив нам Піпер. І тепер ми ще поміж шведами маємо ворогів. — Добре знати, що вони про нас думають".

"То воно так?"

"А ти ж, як гадала, серце? І дядько скрізь своїх людей тримав, і інші їх мають, простою дорогою нині далеко не заїдеш. Тепер ще гірше, ніж колись. Король чоловік незвичайний, але тому він і може щось незвичайне зробити".

"Видати нас цареві?"

"Може й ні, бо лицарська честь не дозволить, але Висока Порта і татари, знаєш, що вони з Хмельницьким, з Юрасем та з Дорошенком робили. Так і тепер вони здібні щось таке зробити, чого й передбачити годі".

Ганна збентежилася: "І з нами теж?"

"Нині — ні. Нині Порта за нами стоїть. Сераскір гострий наказ дістав, щоб нікому волос з голови не спав, бо за це "зелений шнурок" чекає. Але нам треба знати, що завтра буде, чи шведи підуть з нами, чи покинуть нас серед дороги? Перше тим турбувався мій дядько, тепер на мене черга".

"А Орлик від чого?" — спохопливо спитала Ганна.

"Ганночко! Брат собі рад, а сестра собі несла. Так воно й тут!"

Подивилася пильно на нього... Значиться, він не опускає рук, не кладеться спиною на хвилю: неси мене... Хоче боротися, хоче щось значити в світі — жити. Лиш такого вона любила, над покривдженим милосердилася б тільки. А вона хотіла любити, наперекір долі і світові цілому.

Вхопила його за руку: "Андрію, правду кажеш? Ти змінив постанову? Будеш добиватися булави?" Хвилювалася. В її словах почувалася радість і тривога. Розумів, яку кривду зробив би їй, сказавши "ні". Тому без вагання відповів: "так".

Просяяла весною, казковим горицвітом зацвіла. Обіймала його очима, думками пестила, голубила хотінням: "Андрію, коли б тут не коршма, я поцілувала б тебе так палко, як не цілувала ще ніколи".

А тепер він спитав, усміхаючись: "Правду кажеш?"

"Зацілувала б на смерть".

Тільки дивилися на себе.

"Андрію!"

"Що, серце?"

"Як тобі здається? Замириться ще світ, заживуть люди так гарно, як колись? Будуть кохатися, радіти, п'яніти життям?"

"Авжеж, Анночко, авжеж, що будуть", — впевнював її, хоч сам, може, не дуже

вірив.

"Я так того хочу, так хочу, ти не знаєш, Андрію, як я хочу щастя, не лиш для себе, а й для ворогів, для всіх. Так болюче дивитись, як людина страждає, такий поганий окривавлений світ, ті рани, трупи — Боже"... Здригнулася: "Ненавиджу різунів, кровопійців, тиранів. Люблю людей".

"А хочеш, щоб я за булаву бився, кров проливав?"

Тепер вона зніяковіла. Брови шнурочком стягнула.

"Вірю, що під твоєю булавою настав би мир, бо ти розважливий і добрий".

Накрив її руку своєю: "Ах дитино ти моя, дитино!"

Розплатилися і вийшли на базар.

Купці шапкували перед "великоможним паном". Називали Войнаровського "його світлістю", "його могутністю", "князем".

Обидовська підсміхнулася. "Майбутнього гетьмана чують. Ти дійсно виглядаєш, мов який володар. Мій володар!" Промовила ті слова так якось дивно, ніби гордо, а заразом покірно.

Левиця і ласичка — шибнуло крізь голову Войнаровському. А все ж таки більше левиця, біленька, хистка, така граціозна в рухах... Ласичка, чи левиця, — хіба не все одно? Був рад, що чує її біля себе, що не покине його, як грозила. І то тоді, коли його ждуть хвилини важкі, переживання прикрі. Ласичка... А як любо з нею, як розважає, розвеселює тебе.

Кинув оком довкола: чужина, люди, будівлі, ноша, святині, все не таке, як у нас. При чім тут він, Андрій Войнаровський? Що він згубив на базарі в Бендерах? Це якийсь поганий, безглуздий жарт злобної, лютої долі... Стільки тут свого, що вона, Ганна.

І ще ближче йшли поруч себе: плече об плече. Чув запах її свіжого, викупаного в Дністровій воді тіла, ловив вухом трепет її серця. Від її лиця, як від сонця, тепло било на його і — світло... "Анночка"... Не відповідала, глянула тільки, — але як. За той погляд віддав би маєтки... Картав себе.

Такий важливий момент, рішаються такі великі питання, дядько гасне на возі, гетьман — і на возі. А тобі кохання на умі, любощі...

Homo sum13, заспокоював себе... Ucrainiensis14, і усміхнувся гірко.

"Чого смієшся?"

"Або я знаю, от так собі. Тішуся, що ти біля мене".

"Так? А чому б то не навпаки?"

"Себто, що я біля тебе".

"Еге ж", — і розсміялися обоє, як двоє безжурних молодят.

Увійшли на майдан.

Він не нагадував наших, хіба курявою, сміттям та гамором, ще більшим, ніж у нас.

Земля наша, а життя чуже, орієнт.

Думкою Україну пробігав. З усіх сторін світу чужина наступає. Вдирається в саму глиб нашої землі, кігті в груди суне, щоб вирвати серце живе. Змінюють наш устрій, лад, звичаї, навіть мову, все псують, а найгірше, що нівечать душу. Гнилець пускають туди. Як зігниє душа, що тоді тіло варте? Чи ми думати відвикли, чи не навчилися ще, бо молоді?

Чому не бачимо лика, чому, як замотиличені вівці, крутимося в заклятому крузі, або як навіжені біжимо стрімголов у пропасть?

"Як кажеш?" — спитала Обидовська, бо вже не думав, а щось устами шевелив.

"Питаюся, чого ми такі дурні?"

"Хто? Я з тобою?"

"Коли б то! Ми ще з тобою, може, й не найгірші, Анко, але інші"...

"Знаю, кого маєш на гадці. Та що ти їм порадиш? Кривого й могила не випростує. Може, колись, — але диви, як тут цікаво".

Для наших людей бендерський базар дійсно був цікавий. Замикав його чотирикутник будинків невисоких, східньої архитектури, в якій дерево сварилося з камінем, а розкіш згори гляділа на нужду. Все було ніби припадкове і недовготривале, зірветься буревій і змете ввесь цей крам з лиця землі, бо він з неї не виріс органічно, не запустив коріння, як дуб, а вчепився ії поверхні, як корчі скель. Тільки великий, понурий грізний замок своїми грубими мурами й череватими баштами обіцяв боротися з зубами всепожираючого часу. Приходили на гадку скити, Геродот, недалека Ольбія, татарські набіги, війни турецькі і невольницькі плачі. Тут, на цих смугах землі, життя кривий танок виводить, не розвивається нормально, а кидає собою, як хворий на падачку, погадав собі Войнаровський. — Де лікар, щоб ізцілив його? Анна, не думаючи, дивилась.

"Смішно як. Буцім хтось хати порозрубував надвоє. Відтяв перед і тепер видно, що всередині роблять, — казала, показуючи рукою: — Диви!"

І дійсно, хати буцім передніх стін не мали. Ті стінки або відчинялися, як великі віконниці, направо й наліво, або спускалися вниз на завісах і творили перед хатою стіл, підпертий двома підпірками. На тім столі лежав крам торговця. Днина була тепла, мушня хмарами літала і клювала їжу. Крамар або торгувався з покупцем, прискакував і відскакував від нього, ніби збирався бити, або сидів собі, задерши голову вгору і примкнувши повіки, буцім йому байдуже, чи він що нині вторгує, чи ні. Тут крик, зойк, рейвах, там кволе отупіння. Ремісники на очах перехожих майстрували. Тут швець поступці, як човники кирпаті, золотом цяткував, там кравець сміливою рукою розтинав дорогу термоламу, готуючи пишне вбрання для якоїсь місцевої гурії чи одаліски. Гарні, з нафарбованими бровами й нарум'яненими устами, дівчатка заздрим оком дивилися на роботу кравця. Коли-то він пошиє для них таку розкіш? Не всякій доля позволить попасти в гарем якогось ефенді, а хоч би й багатого купця і жити там, не знаючи, що то праця і турбота за хліб насушний, що таке це блискучий гріш, за який усе дістанеш, усе! І вбрання, і пахучі олійки, і солодкий сорбет... Коли-то кравець і їм пошиє таку розкіш?

Там знов коваль підкови кував, а кінь, припнятий до стовпа, дивився в кузню, буцім наглядав, чи циган добре кує. А циган цей одною рукою червоне залізо кліщами притримував, а другою молотом валив. Його жінка жар міхом роздувала, двоє циганчат вешталося по кузні, буцімто старим помагали, а двоє, як два чортики з пекла, вискочили на майдан і кинулися до Войнаровського: "Дай пан! дай пан."

Жбурнув їм дрібний гріш, як за напасть. Ганна від себе додала. "Вони лиш брудні, але гарні. Дивися, як їм очі скачуть. А зуби? Тими зубами можна б залізо гризти. Гризунчики".

З одного краму пара хмарою валила, а чутка така, що аж млісно ставало. Мабуть, на торішньому лою шкварили баранину і через вікно охотникам у малих мідяних сковородах продавали. Ганна, заткавши носа, повз тую "остерію" пройшла. А там знов новість, якої ні в Батурині, ані в Полтаві не видала. Голі по пояс пекарі місили завзято тісто, інші в

печі, як у пеклі, палили. З печі полумінь била, здавалося, цілі Бендери згорять. З темного, аж бронзового тіла хлібопеків піт струмками спливав у тісто.

Глянула й потягнула Войнаровського дальше: "А ти вино для дядька купив?"

"Вже й відіслав у Варницю. Не ловив би так гав з тобою... А ви тут що? — скрикнув нараз, побачивши Мручка і ще двох козаків. Мручко поклонився по пояс. "Туркень до свого гарему купувати прийшов", — жартував.

"І купили?" — спитав, жартуючи й собі, Войнаровський.

"Не сподобалася жодна".

"Ого!"

"А так, ми, старі, більше вибагливі від молодих, нас не вдоволиш будь-чим. Грекині попадалися гарні, стрункі, смагляві, з рівними носиками, так тих ми не торгували, бо вони з чоловіками ходять".

Войнаровський не дивувався Мручковим жартам, бо Мручкові жартів не купити, але дивно, що він табор і своїх людей без догляду лишив. Сказав це йому, взявши довірено під руки. Мручко замнявся.

"Як би вашій милості на це відповісти? Ми тут намет купили. Не особливий, а все таки намет, що намет то намет. Може звіятися вітер, принести дощ, або й сипнути градом, а в наметі, буцім у хаті сидиш, на ніс тобі не капле, тому-то ми и купили".

"Ви, собі, втрійку?" — показав на Мручкових товаришів.

"Втрійку, та не для себе, а для пана гетьмана".

Войнаровський вухам своїм не вірив, не знав, чи дивуватися, чи дякувати, але Мручко, мабуть, це помітив, бо попрощався: йому спішно вертатись.

"От тобі Мручко! — говорив Андрій до Ганни, — ми ще й не погадали, що дядькові годі на возі лежати, а він уже й намет добув. Засоромив нас, як гадаєш, Ганно?"

"І не перший раз, Андрію! Сотник, а більше від усіх полковників вірний".

"Більше. Вся наша надія на таких, як він. На людей простого, але великого серця. Наші старшини, мабуть, пропащий народ, за малими тільки вийнятками".

"А що тобі цей швед по-німецьки балакав, бо я не чула добре?" — спитала нараз

Ганна.

"Не так сказав, як обіцяв, що скаже".

"Як тайна, то й не кажи". Почувався докір.

"Ні, Анно, я перед тобою тайн ніяких не маю, але він дійсно нічого певного ще не знає. Курієр від султана до короля був".

"Чи не за нашу шкіру торги ведуться?"

"Можливо, бо воно вже не раз так бувало, що сусіди бились, а нас боліло".

"Гарно!" — погадала собі Ганна і вже не питалася більше. Навіть базаром перестала цікавитися. Хай собі промишляють і торгують, як хочуть. Тут народ продають, цілий народ, може, на довгі, довгі часи з тілом і з душею, з землею і волею.

Соромно і страшно зробилося їй. Мала повні очі сліз. "Ти не можеш на це дивитися байдуже, Андрію, не смієш, — повернулася до Войнаровського. — Треба тобі з королем на розум побалакати. Не здавайся на те, що Орлик робить, чужими руками лиш жар добре загрібать, більш нічого. Після того, як Апостол зрадив..."

"Анночко, — перебив Войнаровський, — він не зрадив".

"Хай буде, що він тільки відступив, покинув, відрікся гетьмана, як хочеш, не будемо перечитися за слова, але після того кому ж довіряти нам, на кого покладатися, я не знаю".

Войнаровський мовчки йшов біля неї. Не знаходив слів, щоб заспокоїти Ганну. Боявся дратувати її. Знав її палку, зворушливу вдачу. Захоплювався, розжалоблювався, як дитина. І самому, правду сказати, було моторошно. Швед так обережно балакав. Буцім щось знав і не хотів сказати. Ціла надія на короля. Він на нікчемність нездатний. Але ж бо й він тепер у чужих руках, зданий на ласку і неласку турків. Можуть зневолити його, щоб видав Мазепу й Мазепиних людей. "Якщо чого прийде, так краще згинути, ніж мають торгувати нами, як невольниками, або як худобиною, дві жінки за одну клячу".

Ті слова ніби з його власної душі добула. Це була справді остання розв'язка цього важкого питання. "Так, Анночко не бійся, ми це потрапимо зробити, якщо іншого виходу не буде. Але поки останній промінь надії не згас, будемо жити, бо любимо життя так, як ти його перед хвилиною любила".

Якийсь молодий софта приступив до них. Обіцяв показати мошею і повести на цвинтар. В мошеї є написи цікаві і чудові коври на мармурових плитах , а на цвинтарі "тюрбе", що коштували величезні гроші. Ганна не хотіла. "Другим разом, Андрію. Нині для мене кругом цвинтар і самі тюрбе; вертаймось краще в табор. Я неспокійна."

"Може, ти непотрібно хвилюєшся, Анно. Нам покищо треба радіти, що знайшли приют і не попали в руки царя".

"Ах, сумна радість, Андрію. Сумна..."

37.

Спішилися. Ганна їхала повозкою, Войнаровський зі своїми людьми кіньми

скакав.

В таборі милу несподіванку застали. Мручко, засукавши по лікті рукави, помагав бендерським купцям розбивати й прикріплювати до вбитих у землю кілків блідо-голубий, золотом вишиваний намет.

"Обведемо його рівчаком, щоб вода спливала, почепимо хоругов, ще більшу, як у шведів, щоб і сераскір у Бендерах бачив, дерев насадимо кругом і квіток, побачите, яка тут "резиденція буде".

Очі йому з радости світилися; вдача українського хазяїна, що ти вдієш?

Гетьман з вдячним серцем прийняв дарунок від своїх вірних людей. Йому буцімто покращало. Зліз зі свого воза і проходжувався, оглядаючи намет та розмовляючи з козаками.

Питалися, коли вертатимуться, — це було повсякчасне питання, мало що не при кожній стрічі.

"А невже вам у турків погано?"

"Що погано, то ні, а все-таки дома куди краще. Заскучали ми за Україною, ах, як заскучали!"

"А вона за вами, дітки. Та підождіть, дасть Бог повернемось. Не вікувати нам у Бендерах. А що скучаєте за Україною, так це й гарно. Може, її більше полюбите, вернувшись".

"Ах, не вміли ми, грішні, цінити її гідно, поки не втратили", — каялися.

"Ніби прабатьків з раю, вигнав нас Бог із рідного краю, — віршував Мручко. — Бо хоч не первородний, а все-таки великий гріх ми на душу прийняли".

Довірений швед сіпнув Войнаровського за рукав. Непомітно поміж возами згубилися.

"Що нового?" — спитав Войнаровський.

"Погано, Eurer Gnaden15, дуже погано!"

"Кажіть!"

"Цар домагається видачі пана гетьмана".

Войнаровський насилу затаїв збентеження.

"Від кого домагається?" — спитав.

"Царський посол у Стамбулі, Толстой, пропонував великому муфтієві 300.000 талярів, погадайте, які великі гроші, триста тисяч талярів, якщо він пособить видачі його світлости пана гетьмана".

"Замовчіть! — сказав Войнаровський, побачивши когось із сторонників Горленка. — Йдіть у напрямі річки, за хвилину прийду туди".

Швед помандрував.

"Триста тисяч, триста тисяч! — повторив Войнаровський. — Розщедрився цар. Мабуть, дуже заманулося Мазепи".

В очах потемніло йому. Це не будь-що. Гроші величезні. Такої суми ще за жодну голову не давали. Цар тепер може Мазепиними таки талярами за Мазепу заплатить, себто Мазепа сам себе продасть. От тобі й історія. А як Мазепа, тоді, значиться, і Войнаровський, і Ганна Обидовська, і всі, що біля нього... Перше враження прохололо. Ніби туман розвівався з-перед очей. Ще тільки до висок наче хтось молотком стукав. Постояв хвилину, обтер хустиною чоло й пустився в напрямі ріки.

"Триста тисяч", як триста собак, бігло за ним, брехали, шкірили зуби, грозили, що розідруть на шматки. Триста тисяч! "Чи він їх прийняв?.." Чому він перервав розмов зі шведом і тепер найважнішого не знає, чи муфтій прийняв ті сотки тисяч, чи ні...

Шведа над річкою не було. Войнаровський шукав синього каптана вздовж берега направо й наліво; не було.

Аж побачив у воді шведа. Купався.

"Так краще, Eurer Gnaden. Підзору не буде. А то всякому в очі впадає, що я балакаю з вами. Національність голого чоловіка тяжче пізнати та ще, якщо він вище пояса в воді".

Войнаровський завидував шведові, що міг спокійно жартувати. "Мені, — відповів, — байдуже, чи ви в мундурі чи без. Кажіть, прийняв великий муфтій тії гроші, чи ні?"

"Чорт його зна, чи прийняв. Ваша милість знають, гроші лакома річ, та ще такі великі".

"То правда. Важко знайти людину, щоб не полакомилась".

"Правда! Може казати, що не прийняв, а на ділі прийняв і тихцем своє робить. Знаємо тих праведників з-під стягу Магомета. їм щоб лише гроші. Наш чоловік задовольниться будь-чим, а йому зараз триста тисяч. Подавився б ними".

Швед почував себе безпечним і не жалував слів: "Не люблю я цього баранячого лою, смороду часнику й запаху кави, це культурну людину до млости довести може, рівно як московський квас і той їх якийсь окремий кацапський дух... О, пардон"... і щез під водою, на те, щоб кілька сяжнів дальше виринути й ще раз, і ще. Хитрий швед. Побачив людей, що проходили мимо, а як пройшли, струснув гобою "Wie ein ЬЄ9088ЄПЄГ Pudel!"16і далі балакав: "Гарна вода, а тепленька яка! Не скупаються Eurer Gnaden?"

Войнаровський купався в смертельному поті. Його кров, не вода заливала. Кривавилося серце на саму згадку, що гетьмана могли б видати цареві, а з ним і їх. Почував себе, як на вулкані.

"Муфтій — дурне, — почав до шведа, який стояв перед ним із заложеними руками, наче статуя з бронзи. Муфтій — пусте, але що падишах сказав?"

"Падишах на жадання царя, щоб не давав приюту гетьманові Мазепі і його зрадливим людям, буцімто обрушився на Толстого і відповів, що це вже його діло, кого він має гостити в своїй державі, а кого ні. Але цар,

мабуть, не знає, а коли знає, так, може, забув, що пророк, хай його ім'я буде прославлене повіки, що пророк виразно забороняє видавати тих, які, гонені судьбою, шукають приюту в його ісповідників. А що падишах вважає себе одним із найвірніших і найпослушніших ісповідників пророка, так тоді тут і бесіди про те бути не може, щоб він видав гетьмана Мазепу".

"Ви певні, що падишах, так, а не інакше відповів царському послові?"

"Певний бути не можу, бо що нині певного на світі, але з такою реляцією посол від падишаха до його милости нашого короля прийшов. Ще й буцімто переказав сераскірові, щоб він його милість пана гетьмана з приналежними почестями гостив".

"Себто з якими?"

"А може, перед гетьманським наметом поставлять військову турецьку сторожу, як перед королівським стоїть. Може, що друге, не знаю".

"Сторожа", — повторив за шведом Войнаровський і пригадав собі, як то й шведська сторожа колись біля гетьмана стояла і пощо. А про турецьку сторожу, то вже краще не казати. Честь, чи неволя?

"Eurer Gnaden, скупайтеся, — запрошував швед, — це прямо солоамська купіль, я себе на десять літ молодшим почуваю".

"Так тоді не купайтеся довго, бо як помолоднієте на двадцять, то мені не буде що з вами балакати", — відповів Войнаровський. Його сердило, що швед поводиться так безжурно, аж буцім неповажно. Але другого вірника в королівській канцелярії не мав, так мусів йому потурати.

"А король що? — спитав, пишучи щось шаблею по піску. — Що король на це?"

"Що ж би? Не знаєте нашого наймилостивішого пана? Сміявся. А то дурний цар, вигукував, а то дурний цар! А потім сів на коня, поїхав над ріку і переплив її, там і назад. Він знов такий, як і перше був. Не піду, каже, звідси, поки не наб'ю Петра. І що ви зробите з таким? Жменьку людей має при собі й збирається царя бити". Розсміявся, ще раз пірнув — винирнув, струснув воду з себе, виплював її з рота, поколупав в усі і підійшов під берег, ближче до Войнаровського. "А як ваша милість гадають, поб'є наш король царя, чи ні?" — спитав нараз поважно.

Войнаровський тільки раменами здвигнув. Ось тобі вождь і ось тобі військо. Вождь побитий, з армії тільки марні окрухи лишились, а військо все-таки вірить у його непобідимість. А в нас? У нас ще й перша твердиня не здалась, а вже старшини захитались. І чого? Та ж рішення битви під Полтавою висіло на волоску. Цар в останній хвилині побідив, чого ж вони наперед повтікали? Зрадники, чи труси?

Швед, не діждавшися відповіді, торочив своє: "Я вашій милості голову свою кладу, що коли б король під Переволочною не здавав армії на Левенгавпта, то не Меншиков наших, а наші Меншикова загорнули б у полон, як рибу в сак. Короля Карла там бракувало, так само, як під Лісною і під Полтавою, бо під Полтавою побили не короля Карла, а графа Реншільда, правда?"

Войнаравський не брався перечити. Його зворушувало оце довір'я жовніра до свого вождя. Притакнув головою: "Авжеж, авжеж".

"Ваша милість, — почав знову швед, — може собі гадають, що я зраджую тайни мого пана?"

"Я собі того ніяк не гадаю", — заперечив Войнаровський.

"І добре, бо я скорше собі кулю в лоб пустив би, ніж мав би спроневіритися його милості королеві. Кажу те, що незабаром усі будуть знати, бо король з того ніякої тайни не робить. І не ворогові кажу, а приятелеві короля. Тут тільки про час ходить, більш про ніщо. Правда?"

"Лиш про час і про правду", — притакнув Войнаровський. — Купайтеся здорові, лиш не втопіться, бо хто б мені правду сказав?"

"Лихе не пропаде!" — відповів швед і нирнув у хвилі.

Войнаровський скинув контуш, засукав рукави і обмився в ріці. Раз, що таки дуже був спітнів, а друге, щоб міг сказати, що ходив купатися. Горленко й Орлик уже, мабуть, шукали його. Дуже тепер цікавляться кожним кроком гетьманового небожа. Поки дійде до табору, голова ще не обсохне, заспокояться.

Йдучи, роздумував над тим, що почув від шведа. Новина була жахлива. Що гірше могло їх тепер стрінути? Цар не вдоволився побідою, цар пімсти пагне, як хижий звір крови. Не жалує грошей, хоч який скупендряга, в падишаха ласки забігає, муфтія перекупити пробував, мабуть, ще й до короля з тим самим підійде, не спочине, поки не заспокоїть своєї жадоби крови. Це не будь-що, а небезпека грізна. Тому-то хоч як дядько нездужа, а все ж таки йому треба сказати, поки він живий, таку відповідальність на свою голову годі брати.

З цим рішенням наближався до табору. Тепер уже й доступити до нього нелегко. Це був не табор, а прямо ярмарок; на який з'їхалися народи з усіх сторін світу. Кругом вози, мажі, гарби, мажари, коні, воли, мули, осли, верблюди, крик, рейвах, рик, збіговище людське з трьох частин землі, з Європи, Африки и Азії. Азія Європу побиває одягом, темпераментом, навіть криком, до якого європейцеві годі привикнути. Наші, щоправда, також не жалують горла. Азіятів перекричати беруться. Зокрема там, де землянки будують. Але треба сказати, що недаром кричали. Від ранку дотепер таки багато зробили. Правда, що сераскір

дозволив брати з поблизького лісу стільки дерева, скільки їм треба, а все ж таки вишукати підхоже, зрубати, обтесати згрубшого й привезти, на це треба часу. Турки не могли надивуватися, які то справні козаки. "Дурні, якби вони

побачили, як ми чайки над Дніпром лаштуємо, от тоді роззявлювали б свої широкі роти. Ну, хочеш, — гукав якийсь запорожець на старого турка, — так я тобі і труну зготую і то скорше, поки ти вспієш умерти, їй Богу!"

І так привітливо, мало що не солодко балакав, що турок тільки приязно усміхався до нього. "Бач, як зуби шкіриш і примилюєшся тепер, недовірку бісурманський, а недавно на нас нападав, старому Хмелеві батька під Цецорою убив, ясир набирав, під Берестечком нас зрадив, ах ти виплодку пекельний!"

"А з Юрасем що ви зробили?" — приставав до турків другий козак.

"Ну кажіть, де ви закатрупили бідного Юрася, ну?"

Турки, гадаючи, що їм Бог вість які милі речі говорять, приязно усміхалися, показуючи повні роти білих зубів.

Над табором маяла вже гетьманська хоругва. Мручко не балакав на вітер. Таку здорову жердку вишукав десь у лісі, як щогла на кораблі.

Кругом намету козаки стояли і не пускали туди нікого. "Гетьман не велів", — говорили.

Назустріч Войнаровському гетьманський чура вибіг.

"Вашої милості нетерпеливо дожидають".

"Що ж таке?"

"Ясновельможний двічі кликали. до себе".

Войнаровський прискорив ходи.

Увійшов до першого переділу намету. Тут усі до нього: "Де він дівався, де пропадав?.. "

"Не бачите? Купатися ходив. — І показував на мокре ще волосся. — Що? Невже ж мені не вільно?"

"Правильно. Невже ж чоловікові й викупатися не вільно?" — притакував солодким голоском Горленко.

"Не хлопчик же він, щоб міг утопитися".

Слово "хлопчик" сичало, як гадючка. Натякало на буцімто надто молоді літа Войнаровського, молоді для тих почестей, які він мав, а ще більше, які міг мати. "Хлопчик..."

"Дідуган ще легше може втопитися, ніж хлопчик", — відгукнув Горленко і підняв занавіску до гетьманської світлиці.

Гетьман руки до нього простягав, дійсно буцім мати до свого хлопчика, який блукав, і тепер вона тішиться, що вернувся.

"Добре, що ти тут, Андрію, — говорив. — Чогось я тривожився тобою. Усякого народу тут нахлинуло, і непевного, мабуть, теж чимало. Куди ж то ти дівався? Я вже заскучав за тобою".

В голосі гетьмана почувалася тая м'якість, з якою іноді старі люди до молодих звертаються, наче в них самих себе молодими бачать.

Відчув це Войнаровський і нахилився до дядькової руки.

"Купатися ходив, купіль тут чудова".

"А знаєш ти, що як мені панове медики дозволять, то я завтра вранці також туди поїду й викупаюся. Може, мене вилічить вона, коли ліки не хочуть. Сідай, ми чекали з вечерею на тебе".

Войнаровський кинув оком по наметі. Намет стояв на помості. Поміст був прикритий коврами й килимами, здебільшого таки нашої роботи. Ніхто не хотів оставатися позаду за сотником Мручком. Що мали найкращого, зносили. "Мені вже й відпроситися годі. Місця для того добра не маю, — пояснював гетьман. — А всьому сотник Мручко винен, бо купив цей намет. Не розніжнюй мене, сотнику, бо я тепер мандрівець бездомний, треба мені до біди привикати".

Мручко за столом ні в цих, ні в тих сидів. Не знав, чи перечити йому, чи мовчати. А гетьман розбалакався нині. "І чим я тобі віддячуся, старий друже? Наставив би тебе

полковником, так де тії полки?" А подумавши хвилину, додав: "Правду сказати, полковники наші так себе осоромили, що боюсь тебе цим титулом образити".

"Мені діло дороге, ваша милосте, а не титули й ранги".

"Не потребуєш мені того казати. Сам бачу. Так випиймо ж тоді за здоров'я тих, що їм дороге діло!" — і чоломкнувся чаркою з Мручком.

"Де ти такого гарного вина добув, Андрію? — питався. — Це ж прямо нектар. Я від нього сили за двох слабих у собі почуваю", — і усміхнувся. Видно було, що силкувався бути розмовним і дотепним, як колись, бо хотів виявити своїм вірним людям вдяку за всі тії труди й терпіння, яких вони зазнали, супроводжаючи його з-під Полтави в Бендери. Але не був

це той давній Мазепин дотеп, що до сліз розсмішував людей, рівно, чи він по-нашому, чи по-польськи, по-московськи, чи латинською мовою балакав. Нині в його словах почувалося тепло останніх променів осіннього сонця. Ще трохи й холодним вітром повіє. Не показували того по собі, самих себе раді були дурити, що воно так не є, та що ти на це порадиш? В наметі радости не було.

"Чого ж бо ви так посоловіли, діти? — питався гетьман, — утомилися, чи за минулим скучно? Гадаєте, що мені його не жаль? Ви ще молоді, — сотник Мручко, як не тілом, так душею, — перед вами майбутнє, туди повертайтеся думками.. Випиймо за щасливу майбутність і вірмо, що поборемо горе, бо хто не вірить, той і не поборе".

"А як горе нас поборе?" — спитав Войнаровський, якому з гадки не сходило те, що від шведа чув.

Гетьман пильно подивився на його. "Не покидай, Андрію, надії! — сказав і накивав йому пальцем. — Тобі вірити треба!"

Орликові на висках жили понабігали, Горленкові ліва брова вгору підлізла і так його в горлі дернуло, що мусів відкашлянути. Ганна Войнаровського злегка поступцем торкнула. Він спаленів. Мручко подивився на них і, не хотячи, по старій звичці зітхнув: "Так воно, так".

"Як, сотнику?" — спитав гетьман.

"А що поки живеш, поти чогось ждеш і все тобі здається, що як не нині, то завтра, а воно прийде, бо прийти мусить. Біда тільки, що іноді багато людей того самого собі бажає, а доля тільки одного вдоволити може".

"Ов! — спохопився гетьман, — щось то наш сотник нині, ніби Пітія балака".

Мручко почухався за вухом: "Мабуть, немудро сказав. Вибачайте! Рука в мене куди від голови сильніша".

"Але й на слово ти, сотнику, крепкий!"

"На просте, таке як для козаків, то, може, але поміж ученими, то Мручко дурень. І мабуть, найкраще, як не озивається".

"Ой ні! — заперечив Орлик. — Сотник Мручко голова політична".

"Лиш до політики незвична", — докинув і від себе Горленко.

"Лишіть ви мене! — боронився сотник, — а то засоромлюсь, як дівиця."

Орлик на годинник глянув. "Чи не пора пану гетьманові спочити?

"Підемо хіба, панове".

Прощалися й розходились. "Я ще до тебе, сотнику, нині загляну", — шепнув Войнаровський Мручкові, випроваджуючи його з намету.

В середущій частині намету уставлено гетьманове ліжко. Тут найтихіше й найбезпечніше.

Ганна зрухала постіль, поклала подушки так, як дядько любив, і подалася до світлиці.

Чура помагав гетьманові роздягатися, а вона шепотом з Андрієм розмовляла.

Переказав їй, що від шведа чув, і радився, чи казати гетьманові, чи ні?

Схвилювалася та не так дуже, як собі Андрій гадав. Донька Любови Хведорівни вміла небезпеці сміливо глянути в очі. Любила, правда, життя, але не кволою любов'ю. Не викликала злої долі на герць, але й не опускала рук перед нею. Що в Бендерах

Андрієві нині рано сказала, те повторила тепер: "Поборемось... Як маєш дядькові казати, то кажи зараз, пощо відкладати до завтра?"

І Андрій пішов і сказав.

Гетьман вислухав спокійно, буцім це для нього не новина. Старий дипломат передбачав усі Петрові ходи. Цар не тільки жадобу мести заспокоїти хоче, але для нього важне, щоб був лише один гетьман, той, якого він настановив. Поки є Мазепа, поти Україна не приборкана дорешти. Це було ясне, як день. Не триста тисяч, а три рази по триста він заплатить, щоб мазепинство здавити. Війна більше коштуватиме, а загарбана Україна ще куди більше варта. Він перед жадним способом не зжахнеться, для нього кожна дорога добра, що до цілі веде.

Стару московську етику розвалив, а нова ще не збудувалась, там нині нема "годиться й не годиться", нема розуміння, що добре, а що ні. Тільки те одне гетьмана дивувало, чому ні Орлик, ані король не повідомили його про заходи Толстого в Царгороді.

Сказав це Войнаровському.

"Не хочу, ваша милость, знати, — відповів той. — Може, бачать, що ваша милість недужі й хвилювати не хотіли".

"А невже ж краще, якщо я довідався від інших, так як оце від тебе тепер?"

"Певно, що ні. Clara pacta claros faciunt amicos.17 Мене також здогади й дожидання гірше нервують, ніж найгірша правда".

"Ото ж то й є. Не гадаю, щоб Орлик якісь погані замисли передо мною скривав, а в чесність короля Карла вірю непохитно."

"Я також, дядьку."

"А все ж таки сумніви якісь ворушаться в душі і псують спокій, якого мені так дуже треба."

"Може, я погано зробив, що прибіг до вашої милости з язиком?"

"Навпаки. Дякую тобі за твою щирість. Я вже від самого ранку помічав, що передо мною щось скривають. В очі мені не сміють подивитися. Та питати ніякового було. А тепер ще гірше. Не підемо ж до короля і не скажемо йому, що нам відомі торги за нашу шкуру. Спитали б зараз, звідки ми знаємо і від кого. Треба ждати, аж король перший заговорить, а поки що мовчати і людям пильно дивитися на руки. Пильно, Андрію!" — повторив і подав небожеві руку.

Войнаровський чув, що тая рука дрижала.

Попрощавшися з Ганною, яка лишилася ночувати в наметі, Войнаровський побажав доброї ночі німцеві-лікареві, що спав біля гетьмана, щоб на кожен поклик бути на місці, й подався в табор до Мручка.

Мручко чекав на нього біля свого воза.

Посідали на мураві й балакали стиха.

Ніч була душна, якась гнітуча, мов перед бурею. Місяць серпень. Десь далеко, казав би ти, ген аж над морем переморгувалося небо з землею. Блідо-зелені блискавки розсвітлювали на хвилиночку виднокруг і гасли.

"Це на погоду, щоб гречки дозрівали, — заспокоював Мручко свого гостя. — Бурі не буде, а хочби й прийшла, так козак негоди не боїться."

"Бачили, які землянки построїли наші?"

"Бачив. Розгосподарювалися."

"Деякий уже й домашнього скота придбав".

"Що ви кажете?"

"А так, собак, котенят, один десь чаплю добув, другий сарну, такого сміху і радости, кажу вам. От, звичайно, хазяйський народ. Як не до шаблі, так до землі його тягне".

"Я з вами, сотнику, хочу в дуже важному ділі порадитися, — перервав Мручкові Войнаровський, — тільки хай воно поміж нами залишиться".

"Великої чести ви мене сподобили, а мовчати то мені легше, ніж балакати. До мене все одно, що до могили говорити".

Глянули кругом, — нікого близько не було. Лише варти стояли, конюхи перекликувалися в лузі і козаки хропіли, наче хто гарматами котив.

Войнаровський почав: "Не дають моєму дядькові спокою".

Мручко зірвався і шаблю вхопив: "Хто? Де? Кажіть!"

Войнаровський потягнув його за полу. "Сідайте і слухайте спокійно. Цар своєму послові при Високій Порті велів домагатися від султана, щоб нас на турецьку землю не приймав".

"Значить хоче, щоб турки видали нас Москві?"

"Не інакше. Толстой великому муфтієві триста тисяч талярів обіцяв, якщо він йому поможе пана гетьмана добути".

"Триста тисяч! — крикнув Мручко. — А, щоб їм триста тисяч чортів! Триста тисяч!"

"Султан покищо не згодився, бо йому коран на це не дозволяє, а великий муфтій..."

"Навіть не потребуєте мені казати, що муфтій, — перебив Мручко. — Доволі й того мені!" — і неспокійно став ходити крутом воза, буцім за Толстим і за муфтієм гонив.

Войнаровський бігав за ним очима. Аж засапався Мручко і став. Розпинав каптан і розщібав комір від сорочки. Віддих йому спирало.

Очі понабігали кров'ю. "Знаєте, шведський король, коли б так був побив Петра, то й тридцять талярів за його голову не дав би".

"Що ви рівняєте, сотнику, короля з царем? Король — лицар!"

"Правда. Я забув, що царі не лицарі, а холопи ханські. Привикли ханове стрем'я цілувати, так і султана, де схоче, поцілують, щоб тільки добитися свого. Та це вже їхнє діло, а наше не здаваться. Не здаваться!" — повторив і знову почав ходити.

Войнаровський терпеливо чекав, щоб він гнів перемняв у собі. Аж Мручко шапкою об землю вдарив і сів. "Це діло важне, — почав. — Обіцяють триста, так і більше дадуть. Не ввійшли дверми, вікном полізуть. Знаю я їх, о, знаю! Та поки Мручко живий, гетьмана живим не дістануть".

"Харцизяки, живодери, лупії, — увесь свій багатий словник викидає із себе. Видно, легше від того ставало. — Мало їм нашої кривди, мало сліз і крови. Мало обезчестили нас, покалічили душі, покривдили характери, з гарних, гадалося, людей виродів поробили, що аж дивитися гидко. А тепер ще й над гетьманом знущатися захотіли. А не діждати їм того. Скорше я царем стану, ніж вони гетьмана дістануть, — на це вам моя рука".

Войнаровський свою Мручкові простягнув. Зустрінулася вузька, випещена, панська, з грубою, жилавою козацькою, обнялися кріпко і довго одна одної з тих обіймів не випускали. Ніби зрозуміли в цей мент, що тільки таким спільним зусиллям може бути врятована справа.

І довго ні Мручко, ні Войнаровський не зважувалися починати наново розмову. Мовчанка здавалась їм сильнішою від слів.

Небо чимраз жвавіше переморгувалося з землею, зривався вітерець, гірким пилом з бур'янів завівало.

На сході синява линяла, а на полудні виднокруг темнів. Щораз ясніше блимали світла на вежах бендерського замку. Буцім замок у табор зазирав.

"Не вгадав я, — почав Мручко. — Мабуть ранком буря буде. Та нехай! Краще буря, ніж цей гнітучий спокій. Ходімо!"

Войнаровський не питався, куди, встав і поправив контуш. Мручко підійшов до свого воза і збудив хлопця: "Не відходь мені нікуди! Лягай здовж воза, щоб мені тут хто що не рушив. До перших півнів Грицько на варті стоїть, а тоді він ляже, а ти будеш стояти.

Розумієш?"

Хлопець зірвався, протер очі, глянув і на одно тільки слово спромігся: "Авжеж!"

Пішли.

Під ногами шорохкотіла столочена трава, пільні коники цвіркотіли. Упала зірка, хтось крізь сон застогнав, зітхали притомлені коні. Від блискавок зеленіло в очах.

"Знаєте, милосте ваша, — почав знову Мручко, — я щось буцімто прочував. І не вір тут голосам невідомим? Щось мені казало: тримайся, Мручку, близь гетьманського намету. Так не моя тут власть. Обозний моїм людям визначив інше місце, оподалік. Не дуже-то люблять наші пани старого сотника Мручка".

"Гадаєте? А чому б то вас не любити?"

"Звичайна ріц. Я тільки сотник і то не з тих учених, а такий собі старосвітський, простий, що тільки шаблею сотника доскочив. В очі їх коле, що гетьман ласкавим оком на мене глядить. Гадають, підлабузнюються йому. Так тоді раді б відштовхнути мене. Але я десяток своїх щонайпевніших людей і близь гетьманового намету післав, між знайомих, і наказав, щоб напереміну одні спали, а другі сторожили намету, а якби що, так хай тривогу трублять... Мручка не присплять..."

"Ой, ні! — притакнув Войнаровський. — Бачу, що ні".

"Але й того, по тім, що я від вашої милости почув, тепер замало. Нам треба гетьмана, як ока в голові пильнувати, а ще, як сераскір свою варту біля його намету поставить. Не вірю турецьким вартовим, собі тільки вірю, більш нікому."

Войнаровський здивувався, а Мручко так толкував йому: "Бо то, бачите, може вийти таке. Султан не згодиться, великий муфтій грошей

не прийняв, а одного ранку (не допусти Боже того), по гетьмані і слід застиг. Зимна постіль осталась. Як камінь у воду впав. Ось чого боюся. І тому вашій милості годиться спати не де, а в наметі, та ще надійний пістоль біля себе і щонайвірніші чури мати. Чуйкевича жаль".

"Бачу, що треба, — притакнув Войнаровський, — але нині годі. Нині там Ганна Обидовська спить. Назавтра уладимо якось".

"Хай буде й так. Нині ми з вами переходимо якось, перебалакаємо до рана, а назавтра я вас дуже прошу, щоб моїм людям дозволено було зробити землянки недалеко гетьманового намету. Чорта з'їдять, як ясновельможному один волосок з голови впаде. Мені Бендери не цікаві. Турецької кави не п'ю, шашлика їсти не люблю, на жіночу невинність не ласий. З табору не рушуся кроком. Як пес перед будою, буду перед наметом лежати. Побачимо".

В тім "побачимо" більше сили було, ніж у цілому полку.

39.

Як ранком Орлик з паперами до гетьмана прийшов — зжахнувся. Гетьман ще гірше посивів, помарнів, і очі йому ще дальше сховалися вглиб.

Орлик хотів податися назад.

"Увійди! — почувся голос різкий і непривітний. — Не бійся, я ще живий. І поки живу, хочу знати, як діла стоять, бо не хто інший, тільки я відповідаю за людей, що під моєю булавою зостались. Тамті самі за себе перед судом Господнім відповідь дадуть."

Орлик стояв ні в цих, ні в тих. Папери під пахою стискав. Гетьман навіть не просив його сідати. І жалував гетьмана і почував жаль до нього, що так його прийняв.

Добре, що нікого в наметі не було. Соромитися не треба. Мовчав. Гетьман очей не зводив з нього. Орликові мороз пробігав по тілі. Щось не сьогосвітнє було в тім погляді, щось, що мозок і серце просверлювало наскрізь.

"З мовчанкою до мене прийшов?" почувся той самий різкий і непривітний голос.

"Бентежити вашої милости не насміляюся, — відповів покірно Орлик. — Ваша милість недужі."

"Тілом, та умом я ще, дякувати Богові, сильніший від вас. Нічого не потребуєте скривати передо мною, чуєш? — нічого. Хочу все знати і рішати. Це моє право. Це моє право, якого в собі відняти не дозволю."

"Ми нічого перед вашою милістю не скриваємо."

"Нічого?" — і Орлик почув, як гетьманів погляд знову просверлював його наскрізь.

"Король нічого не переказував мені?"

"Ні".

"То дивно, то дуже дивно. Знає, що я лежу і що до нього піти не можу. Чи міст над яром поміж нашими таборами вже готовий?"

"Ще ні. Дерево в лісі рубають. За кілька днів збудують."

"Таборів яр ділити не може. На випадок якої тривоги це небезпечна річ. Навіть дуже. Ми серед чужого моря, мов два малі острови. Заки поспіли б собі на поміч, могло б нас чуже море залляти."

Сказав це так, немов би знав про якусь небезпеку. Орлик збентежився.

"Поки що ніякої небезпеки не бачу", — несміливо завважив.

"Що ти її не бачиш, так це ще не значить, що її нема. Я себе безпечним зовсім не почуваю. Ми в чужій державі, цар нам спокою не дасть. Від чого він своїх послів має? Почнуться торги, дипломатичні торги, митарства, це певне, як нинішній день."

Орлик несміливо почав: "Ходять такі вісті, що буцімто вже й почались. Царський посол у Царгороді з Високою Портою переговорював..."

"І до великого муфтія підходив?"

"Так."

"І тисячі талярів за Мазепу обіцяв?"

Орлик, як винуватець, очі спустив.

"І ти мовчиш? І ти мені того не кажеш? А може, ви гадаєте видати старого, хворого гетьмана цареві?"

Орлик зжахнувся:

"Ваша милість кривдять нас таким підзором."

"Кривджу? Чого? Робили діди, можуть робити і внуки. Гріхи переходять у спадку. Та я вам заздалегідь кажу, що цьому ніяк не бути. Ніяк. Цар скорше своє ухо побачить, ніж мене. Іди і скажи це всім, що раді б позбутися Мазепи."

Орлик з ноги на ногу переступав. Чи йти, чи оставатися?

"А письма?" — спитав несміло.

"Письма?... — і гетьман сів на ліжку. — Підіпри мене подушками, — сказав, змінюючи голос, ніби другим чоловіком став. — Присунь стіл до ліжка і сідай."

Орлик слухняно виконував накази гетьмана, забувши, що перед хвилиною було. Батьківським теплом повіяло від гетьмана на нього. Та тільки вони забралися до праці, як перед наметом загула трубка, залунав тупіт, мов на муштрі, відхилилася занавіса і дижурний старшина проголосив: "Його величність король!"

"Проси!"

Орлик зірвався з місця і хотів іти геть. Гетьман дав рукою знак, щоб зостався. "Я перед тобою нічого не скриваю", — сказав і в голосі його почувався докір. Орлик притримав занавіску, і ввійшов король. Він налягав ще на ногу, навіть дуже, і ще гірше згинався в колінах, волосся на голові мав ще менше, а зате воно, ще дивніше, ніж перед тим, торчало, як крила на Меркуровій шапці.

Привітався з гетьманом, кивнув Орликові головою і, як звичайно, ніби несміливо й клопітливо спитав, як себе гетьман почуває і чи він вдоволений його хірургом.

Гетьман подякував за одно і друге і просив короля сідати.

"Спасибі, спасибі! Ви знаєте, який я непосидючий дух. Жалую, що ваша милість мусить лежати."

"Мушу, — відповів з жалем гетьман. — Мушу."

"А шкода, бо нам тут засиджуватися не можна. Не можна дозволити цареві, щоб він надто скріпився. Знаєте, тому чоловікові здається, немов він справді мене побив. Це смішно. Ні? Прямо: Mania grandiosa18.

Трапилося сліпій курці зерно, і тільки. Оба ми нездужали, Реншільд з Піпером і зі своїми генералами, а навіть зо мною воював, замість з москалями, Левенгавпт московських бубнів налякався, одним словом, der Zar hat Glueck gehabt19. Та фортуна котиться колом. Під Полтавою наші програли, а тепер на москалів черга. Коли б лише мені хоч трохи більше війська, правда? Трохи більше війська..."

Гетьман дивився на короля і завидував йому молодости, фантазії, віри в свій геній і в свою щасливу звізду. Годі було не всміхатися, дивлячись на того короля в полинялому каптані, у викривлених чоботах, зі жмутками неслухняного волосся на високому чолі і з посинілим від відмороження носом.

А все ж таки це був Carolus Rex. Молодий бог війни, перед яким недавно ще дрижала ціла Європа й, може, знову дрижатиме, бо доля котиться колом. Він був розмовнішим і привітливішим, ніж перше.

"Не повірите, який цей цар дивний. А все ж таки я хотів би стрінутися з ним віч-на-віч. Це, мабуть, дуже цікавий індивід. Самі контрасти, контрасти, які жорстокість позліплювала докупи".

"Цар одержимий ідеєю перетворення московського князівства в царство всеросійське", — додав від себе гетьман.

Король вліпив очі в золоті узори намету. Буцім хотів пробити його наскрізь і полетіти кудись. Далеко. Гетьман і Орлик мовчали. Король сів. "Кажете, одержимий? Гум... Можливо, можливо... Ідеєю треба перейнятися аж до забуття про себе, до божевілля... Без цього ідея не здійсниться. Ідея ця страшна річ, це найбільший деспот, якого собі уявити можна, невблаганний тиран."

Його очі з далекої мандрівки вертались. Поблідли, мов утомилися. Та зате більше до людських подібними зробились.

"Але навіть найбільша ідея не звільняє нас від обов'язку бути людьми. Бо для кого ж тії ідеї, як не для людей? Знущатися над людиною це звірство. Пощо ж тоді найвища ідея — Бог? Правда?"

Гетьман пригадав собі молитвослов, що колись, як він був у короля, з королівської кишені торчав. Цей молодий, невгамовано буйний чоловік мав свою віру. їй одній поклонявся, може, її одної боявся, бо не боявся навіть смерти. Провокував її. Сині Карлові очі знов по золотих позументах гетьманського намету блукали. Його неспокійні уста дрижали, то хотіли сказати щось, то затиналися, ховаючи слова для себе.

"Колись, може, зрозуміють люди, що нема нічого важнішого понад щастя людини. Запанує віра одна й один закон і, хоч люди говоритимуть різними мовами і звичаї збережуть різні, людство заспокоїться. Нинішній чоловік, дикун, кидається на поживу, як звір, і все, що тільки блистить, як крук, до гнізда свого тягне. В Росії більше, ніж де. Такого хижака, як Меншиков, я ще не бачив".

"Від голови риба смердить", — завважив гетьман.

"Гадаєте, який цар, такий і його Данилич? Певно, що при іншім царі і його перший достойник був би інший, але не забувайте, що Меншиков вийшов з народу, син звичайного хлопа-капраля, колишній бублейник, що "пірогі" продавав, потім конюх, лакей, а врешті світліший князь, — яке він тоді свідоцтво вродженим нахилам того народу дає? Страшно подумати, що сталося б з Європою, коли б тая дич рушила на неї?"

Питання було просте, але таке жахливе, що всі три замовкли, буцім їх поразило. Гетьман значуще поглянув на Орлика; той зрозумів і вийшов, виправдуючися важними дорученнями. За хвилину подано перекуску й

вино. Король не відмовлявся і хвалив просту, але смачну страву й добре вино. "Або візьміть, — говорив, — оцю величезну

різницю в їжі панській і хлопській у Росії. Я знаю, скрізь вона є, тая різниця, але ж бо в Росії пани обжираються, як патриції римські в часах Нерона й Деоклетіана, а простий народ живиться гірш собак".

Гетьман дивувався, звідки король те знає. "Від чого ж мої посли? І не лише мої, але й інших — європейських держав при царському дворі? — відповів. — Читав записки генерала Гордона, читав реляції надзвичайного англійського посла Витворта, і французького Ляві, і австрійського Корба й іншу літературу, — не гадайте, що я напомацьки ліз у Росію. Знаю цей край і його народи, як тільки чужинець знати може.

Знаю і з дива ніяк не вийду, що щось подібного діється в Європі у вісімнадцятому столітті. Скажіть ви мені, будь ласка, що їсть російський хлоп? Хліб з вістюками й ячмінну юшку, а огидні щі, то їх розкіш. На переднівку живляться лободою. Масла робити не вміють, брудні і такі нехлюйні, що коло царських полонених перейти важко. А чим цар сво їх солдатів живить? Сухарями й толокном. Чи дивуватися тоді, що як вони дохопляться горілки, то п'ють, простіть за слово, як свині. Горе своє запити хочуть. А тим часом як живуть усі оці Меншикови і йому подібні? Срібна й золота посуда, жарені пави, ведмежі лапи, солов'їні язики, зозулині фрикасе, марципани, чорт зна що, по сорок страв спускають у себе, заливають відрами мальвазії, ренського, шампана, потім палець у горло і знову жеруть, і знов, і знов.

Король паленів, усі нерви на лиці йому дрижали, видно було, переймався тим, що говорив. "А до того розпуста, це вже не розпуста, а прямо якісь звірські оргії, на вид яких французька деморалізація паленіла б, як невинна панночка. Яку тут ролю жінка грає, яке її становище суспільне, громадське, родинне, що вона собою уявляє супроти мужчини? Ні, Петрова Росія не тільки страшна, але вона й огидна."

Гетьман слухав спокійно, бо йому все те відоме було не з лектури, а з життєвого досвіду. І не тільки те, але й багато, багато дечого більше. Петро й Меншиков росли на його очах і на його очах відбувався оцей перестрій Росії з азійського в буцімто європейське цісарство. Він добре знав тую Європу і того нового європейського москаля, якого тільки нігтем шкребни, а виявиться татарин, і то не теперішній, а з часів Джінгіс-хана.

Наскучило балакати про те й недуга не давала. Легкими тільки словами викінчував контури, які зарисовував король. А король запалювався щораз більше. "Будучий історик ще до якоїсь міри виправдає царя. Він ненормальний, виріс без опіки і без проводу, здеморалізований ідеєю перестрою Росії, але як ви виправдаєте Меншикова? Це ж хлоп, людина нормальна, здорова, а така гнила. Пригадайте собі бунт стрільців, як то 17 жовтня цар власною рукою, рукою з Божої ласки, сім людських голов відрубав. А Меншиков відрубав con amore20 двадцять, подумати: двадцять і хвалиться ще цим донині. Цар поводиться з ним як з приятелем, титулує його "майн лібстер фройнд21", то знову б'є його в лице і валить дубинкою, як барин хлопа, і він це терпить.

"Бо цар сипле в нього гроші і душі, як у безодню", — завважив гетьман.

"І якраз це дорешти опоганює Меншикова і йому подібних. Вони не для ідеї живуть і працюють, а для наживи, для власної користи, буцімто реформують Росію. Не-москаль того ніяк не зробить, хоч би був на московській службі. Тоді, як цар, Меншиков і інші достойники москалі рубали голови стрілецькі, Блюмберг і Лефорт відмовилися бути катами, хоч знали, що цар може їм за те голови відрубати. Москалі для ласки царської і для заспокоєння своєї ненасиченої жадоби почестей готові зробити те, перед чим здригається душа європейця."

"І роблять, — притакнув гетьман. — Доказ: Батурин, Полтава і теперішні знущання над Україною. Але ваша правда: не будь Меншикова,

то й цар інший був би. Той чоловік, що ледве підписатися вміє, тримає царську імперію в своїх руках. Без його та ще без

мого землячка Прокоповича цар не міг би перевести своїх "великих" реформ.

Це ж не реформи, а перевертання цілого устрою, цілого життя в Росії догори ногами. Ніщо не сміє остатися таким, як було, навіть Бог мусить бути таким, як Петро хоче. Чи бачив хто подібну операцію? І чи міг би її довершити один чоловік навіть найсильніший і найгеніальніший, не маючи такого співробітника, яким для Петра є Меншиков? І тому то цар каже, що Меншиков може без нього робити, що хоче, а він без Меншикова не зробить нічого".

"Невже ж ви дійсно вважаєте Меншикова таким здібним?"

"Він здібний до всього, — це головна річ. Нема нічого, перед чим ужахнувся б. Ні совість, ні мораль, ні серце, ні чуття не скажуть йому: "Стій! того не смій зробити!" Догоджувати цареві, вживати життя, лізти вгору аж на найвищий щабель, може, аж до корони й багатитися, бо гріш дає силу, це він має на цілі, а все інше для ніого "пустяки".

"А про його інтелект що ви гадаєте?"

"Фельдмаршал Шереметьєв, як вождь, куди здібніший від нього і хоробріший, але Меншиков хитрий і бистрий, він не лев, а лис. До того він пильний, завзятий і витривалий. Має знамениту пам'ять і легко орієнтується в найскладнішій ситуації. Сто справ дайте йому, і він про жадну не забуде, хоч навіть писати не вміє, щоб собі поробити нотатки; кажуть, якісь там власні знаки придумав, як карбівничий карби. До того психолог і актор. Читає в царській душі, як ніхто інший, і грає перед ним комедію брехні, як ніхто інший."

"Інтригант?"

"Першої кляси. Можливо, що колись і царя перехитрить. Поки що деморалізує його доостатка. Нині царя не любить ніхто: ні військо, ні хлопи, ні пани, ні духовенство. Він немає ні жінки, ні сина. Правесна жінка в манастирі, син ненавидить батька."

"А батько сина?"

"Мабуть, що так. Цар спалюється в огнях Діоніза. Бакх, Пріяп, Сатир, все в одній особі. Сто гетер не шаліло так, як він один. Меншиков буцім товариства йому додержує, але цар не знає міри, а Меншиков знає її. Цар винищить себе, Меншиков останеться, це вже можна нині сказати. І так він відомститься колись за тії "пощочини" й побої, які сипляться на нього рівно густо, як ордери і титули."

Росія оригінальна. Це дійсно новий актор входить на Theatrum Europeum22. Як він свою ролю проведе? Що скаже амфітеатр? Чи не переміниться цей край у найбільший колізей, у різню, якої світ ще не бачив? Король тільки на око був лицарем блудним, північним Дон Кіхотом, новою копією старинного Александра Македонського, герос в одній особі, в дійсності він, як усі генії, вмів обгорнути одним блиском думки велетенські простори, упорядкувати в один мент хаос найрізноріднішх явищ, глянути власними очима в минувшість і зазирнути віщим духом у майбутнє.

Король турбувався долею людства, а Швеції зокрема.

Гетьман відчував тую турботу, бо й сам турбувався нею. Розумів, як ніхто інший, яка небезпека грозить Україні і який важливий момент переживають вони тепер, — зарівно Швеція, як і Україна. Тільки що король повний сили і життя, а він, гетьман, знесилений довголітньою працею серед безнастанних смертельних небезпек і прикований до Прокрустового ложа недуги. Ах, коли б не це.

Король на диво був нині розмовний. Перебув кілька тижнів степової мандрівки серед думок з самим собою, хотів тепер надгородити собі розмовою зі старим бувалим чоловіком, тим більше, що бракувало йому досвідного дипломата, його канцлера, ексцеленції Піпера, з яким перебалакував не раз цілі години.

"Що ви думаєте про теперішню некороновану царицю? — спитав. — Я сам, як

вашій милості відомо, держуся оподалік рівно від весталок, як і від гетер, але не легковажу собі їх значення в житті й історії. Це один із законів природи. Знаю про це".

Гетьман усміхнувся. "Я жінок знаю, може, краще, ніж хто. Некоронована цариця — людина пересічна, але її кар'єра рівно виїмкова, як і кар'єра світлішого князя Римської Імперії і Всеросійського князя Іжорської землі, Меншикова. В августі 1702 р., коли Шереметьєв добув Марієнбург, поміж полоненими попалася йому в руки разом з родиною пастора Глюка також їх служниця Катерина. Дівка здорова, рум'яна, повновида, палкоока, безумовно, гарна з себе й темпераментна, незважаючи на те, що з низького стану, бо донька простого лінфляндця Сковронського, припала до смаку Шереметьєву, але знов не так то дуже, щоб він не хотів її відпустити світлішому, якому вона раз по добрім обіді в Шереметьєва незвичайно подобалася. У Меншикова побачив її в два роки пізніше цар, запалився до неї і Меншиков, як "лібстер фройнд" і "герценскінд" царя, подарував йому Катерину Сковронську. І так царя і його приятеля не роз'єднала, а ще ближче зв'язала тая жінка. Кажуть, вона ще й донині любить Меншикова, а цар любить її. Вона робить з царем, що хоче, а Меншиков з нею. Як тая історія скінчиться, передбачити годі, але знаємо, що й Самсон погиб через Далілу, а Юдита Голофернові голову відрубала. Тут, може, тільки царевич жертвою впаде, бо Сковронська людина не найгірша собою, а що, як м'яч, переходила з рук до рук, так це вже не її вина, лиш тих подій, які граються людьми, як перекотиполем. Але як би там не було, а Катерина Сковронська і дотеперішні перипетії її життя це один із доказів, що Росія — окремий

світ, якого Європа не знає і не розуміє. Міг Меншиков стати світлішим князем, чому ж би не можна дівці пастора Глюка стати царицею Росії? В Росії затираються границі поміж казкою й реальним життям".

Сміявся гірко.

Король похитав головою: "Правду кажете, тут не одно виглядає на казку, а ще краще на маячіння недужого в гарячці. Цей недужий, то російський народ, що ненавидить царя, а слухає його, терпить найстрашніші муки і знущання, а не вміє спромогтися на якийсь реальний протест, тільки до решти винищує себе самогубними сектами й масовими автодафе по лісах. Чи повірите, пане гетьмане, мені жаль того недужого російського народу. Москалі все ж таки люди і ближні наші."

"Недуга Росії — то небезпека для цілої Європи, а насамперед для нас, українців. Ваша милість, може, й не знають, як москалі затруюють наш донедавна такий ще здоровий організм."

Король замахав рукою: "Гадаєте, що я дивлюся й не бачу? Може, не одно бачу краще від вас, бо я чужинець, чоловік, що дивиться свіжими очима і з відповідної перспективи. Зсередини не одно інакше представляється, ніж зверху."

"Залежність України від Росії не тільки соромна, але й небезпечна. І тому ми хотіли й хочемо відірватися від неї."

"Заслабо хочете і брак вам збірного, загального хотіння. Ваше хотіння ані спонтанічне, ані розумове. До першого ви перетомлені, до другого замало підготовані, особливо бракує вам дисципліни і пошанування влади. Якби це було..."

"...То не було б того, що є", — докінчив за короля гетьман.

"Знаю, ми багато собі завинили. Але виправдує нас у деякій мірі географічне положення й історичні непередбачені події."

"Народ лише тоді сильний, коли виправдання не потребує. Тоді його й непередбачені події не заскочать. Ви тепер у дуже поганій шкірі, в подібній була Швеція під кормигою данців".

"За Христіана другого?"

"І передше, поки Густав Ваза не вхопив за зброю... А знаєте ви, що значить "ваза" по-шведськи?"

Гетьман признався, що не знає.

"Так подивіться тоді на їх герб. Ваза, це значить — в'язка пруття, хворост. Густав прохворостив данців. Побідив Христіана, вигнав насильників зі Швеції і зробив її вільною. Але за те заплатив, між іншим, муками своєї рідної мами і двох сестер. їх Христіан по-звірськи замордував. Це був такий мучитель, як цар Петро".

Замовк. Його зіниці знову полетіли кудись, як сиві птахи, й довго не верталися. Аж король буцім нараз зі сну збудився: "Так-так, — казав, — боротьба за волю нелегка річ. Вона вимагає іноді жертв, перед якими здригається серце навіть найсильнішої людини. А визволиться народ тільки тоді, коли є збірне, незломне хотіння і послух для провідника визвольного руху. Без того про успіх і не гадай!"

Гетьман не перечив. Він розумів це, як не можна краще, бо сам тую трагедію пережив. Але ані не нарікав на неї, ані не жалувався. Пощо?

Король присунув до себе квіти, що в глечику на столі стояли.

"Любите квіти?" — спитав нараз таким голосом, буцім попередньої розмови не

було.

"Я не одно любив у моїм житті", — відповів коротко гетьман.

"А я любив Швецію і славу".

"Ваша королівська милість велике любили."

"Не в величині предмету річ, а в силі любови. Треба любити мудро."

"Любити і мудро? Не перечать собі ці поняття?"

"На жаль, мабуть, так. Велика любов ні границь не знає, ні не слухає розуму, вона божевільна і божевільними стають ті, яких вона візьме у свою владу."

Любувався красою квітів і втягав у себе їх пахощі. Обличчя його молодніло, оживлювалося, веселіло. "Моя сестра дуже любить квіти. Вона тепер недужа. Вже довго від неї листа не маю... Треба щось любити... Треба... Не так, як Меншиков, що любить тільки себе і гроші... Війна роззвірила людей, вони забувають любити, а вчаться ненавидіти ."

Гетьман притакнув. "Доказом того лист Меншикова до царя, в якім він пише: "Такая била баталія, что радосно било смотрєть, как с обєїх сторон регулярно білісь, и зело чудесно відєть, как всьо поле устлано мєртвими тєлами."

"Меншиков справді так писав?" — спитав здивований король.

"18 жовтня 1706 року, по битві під Калішем писав так цареві, а цар усім нам давав цей лист читати, бачите, мовляв, якого-то я лицаря маю. "Зєло чудесно відєть, как всьо поле встєлєно трупами."

Король квіти відсунув від себе, встав і підійшов до шнуркового віконця. Довго-довго дивився, аж нараз, нагло обертаючись, проговорив: "Війна — явище жорстоке, і якщо ми ще й лицарської чести позбудемося, то доведемо до такого пекла, якого ще світ не бачив. Наші противники поняття про лицарську честь не мають. Чули ви про їх найновіший подвиг?"

"Який?"

"Ах, це надзвичайне. Вони хотіли не менше не більше, тільки позбавити нас права азилю. А ви про це, пане канцлере, чули?" — звернувся до Орлика, який якраз увійшов зі жмутком паперів до намету.

"Ні, не чув", — і собі відповів Орлик.

"Так послухайте, мої панове, — говорив запалюючись король, — цар посилав свого посла Толстого до султана, щоб султан прогнав нас зі своєї землі, а великому муфтієві обіцяв триста тисяч талярів, якщо він йому поможе дістати гетьмана Мазепу в свої руки.

Триста тисяч, це якраз десята часть їхнього цілорічного бюджету. Високо цінять тоді вашу милість, пане гетьмане, ці падлюки, так високо, як низько себе оцінили, беручися на такі нікчемні способи."

Гетьман усміхнувся: "Дивуюся, що вони мене так високо цінують, бо яку я

вартість собою нині уявляю?"

"Ви дивуєтеся, а мені соромно і гидко, що я з такими противниками ставав до бою. Це ще гірше, ніж зробив король Август, який зо мною заключив альтранштатський мир, а кілька днів пізніше, хоч не добровільно, а буцім то volens-nolens, брав участь у битві під Калішем. Лицарських противників маю, правда? І як тут замирюватися з такими? З

ними може бути тільки одно, боротьба до останньої побіди." Сів і долонею тер високе чоло. Не віднімаючи руки від чола, продовжав: "Але нам, мої панове, треба з тим числитися. Чи не поставити б тоді моїх шведів біля цього намету, як почесну сторожу? Як ви гадаєте?"

Гетьман простягнув королеві свою худу долоню: "Дякую вашій величності за честь і за турботу моєю особою. Але після того, що всі ми перебули, я вважав би прямо гріхом, коли б для мене трудилися Карлові лицарі. Пилипе! — звернувся до Орлика, — накажи, щоб сотник Мручко зі своїми людьми перебрав догляд за моїм наметом."

"А може, б комусь із молодших довірити це діло?" — підсував свою гадку Орлик. Але гетьман стояв на тому, що ніхто інший, тільки сотник Мручко має це робити.

"Ваша воля, пане гетьмане", — притакнув король.

"Я, бачите, також не люблю варти. Іноді сплю біля самого фронту і якось мене Бог беріг. Але тут не Бог, мабуть чорт рішає. Соромно, аж болюче мати діло з такими людьми."

Зірвався, подав гетьманові руку, побажав gute Bessernng23 і вийшов, налягаючи сильно на ногу.

За ним подався Орлик.

40.

Протягом кількох днів Мручкові люди такий йому курінь побудували, що шведи аж здивувалися. Від півночі до половини вкопаний у землю, від полудня стіни цілі, а в стінах гарні вікна і двоє дверей. Одні до його світлиці й сотенної канцелярії, другі до квартири для людей. Мручко не відступав від роботи. Увесь час рубав, тесав і приказував, як, що і куди робити.

"Чисте новосілля, — жартував собі, — тільки хазяйки нема."

"Оженись, сотнику! Мало-то в Бендерах гарних жінок?"

"Мудрагелі мої! — крутив головою Мручко, — Хотіли б мати вигоду. А не дочекаєте ви того. Мручко недурний: старої не хоче, а молодої боїться. Так тоді підождемо."

Посміхалися з нього.

"Чого смієшся? — гримав на них, підкручуючи вус поза вухо. — Гадаєш, старий, нема коли чекати? Синоньку, та я ще не одного з вас за пояс заткну. Ануте, попробуймося!"

Ожив і повеселів, бо мав ціль перед собою, пильнувати гетьманської особи.

Робив це діло, забуваючи про себе і, про ввесь світ.

Звичайно ранком, коли вже Ганна Обидовська встала і Войнаровський був біля гетьманської постелі, коли довірені люди з Мручкової сотні, виспавшися і поснідавши гаразд, варту круг намету тримали, він лягав у своїй кватирі на ослоні під вікном і засипляв твердим, коротким сном. Так само після обіду. А зате ночі або перестоював коло намету, або пересиджував на лавці під своїм куренем, кажучи, що сон його не береться і тому з зорями розмовляє. Дехто й справді вірив, немов то Мручко вміє з зір ворожити, а старшини звали його астрологом. Не перечив, а декому буцімто й ворожив, то полковницький пірнач, то гарну дівчину, то посидіння на колі: як кому і як коли.

"Ах, я вас зі щирого серця позастромлював би на колики", — казав до тих, що здіймали спір, кому після Івана Степановича гетьманом бути.

"Хоч як їх, чортових дітей, доля била, а все-таки розуму не навчила. Які були діди, такими вийшли і внуки. Діди за булаву голови собі розчереплювали і внуки теж. Покаяніє якесь з оцим народом поганим!"

І недаром сердився Мручко, бо з кожною дниною тая розтіч дійсно росла. З кожною дниною виразніше розколювали табор натроє, на прихильників Орлика, Войнаровського і Горленка. Гурти тії вовком дивилися на себе, сварилися, а то й зчепилися так, що доводилося силою розділювати і гостро карати, бо де гетьман стоїть, там бешкетів здіймати не вільно.

Чулося в повітрі тую бурю, яка зривалася звичайно, коли булава мала переходити з рук до рук. Перед гетьманом доводилося не одно затаювати, щоб не дратувати його і не вганяти в гіршу недугу. Він уважався вождем, давав прикази, розпоряджував усім, а на ділі старшини робили, що хотіли. Запорожці трималися окремо, і як тільки була нагода до якої шарпанини, то не прогаювали її. Коли б не кошовий, якого вони слухали й шанували, і не шведи, якими їх лякали, то вже не раз прийшло б було до великого. Мручко зі своїми людьми являвся тоді тою основою, на якій тримався табор. На нього можна було числити, як на чотири тузи, і він ніколи не завів. А скільки разів між запорожцями й козаками приходило до непорозуміння, він біг і робив лад, бо запорожці нікого із гетьманців не шанували так, як старого Мручка.

Він знав їх, як лихий шеляг, і вмів уговкати, як не поважними словами, так жартами і приговірками.

Але зате, як утомлений цілоденною біганиною і гарканиною сяде Мручко під своєю "хатою" і задумається, то аж тоді важко йому робиться на душі. І ніхто навіть не догадувався, як то веселий і жартівливий Мручко тяжко журився за всіх і за все. А найгірше боліла його тая козацька розтіч, яку за своїх молодечих літ бачив і яка лишилася донині. Руїна, руїна, і ніщо, лиш руїна. Що за двадцять літ збудував Мазепа, те знову валилося нараз і розліталось.

Які ж тоді вигляди і сподівання на майбутнє?

Гетьман не сходив Мручкові з гадки.

Жалував його не як свого рейментаря, лиш як людину близьку собі і дорогу, яку постигло велике горе. Двадцять літ невтомної праці і нараз — усе розвівається, мов степовий туман. Гетьман без землі і без війська, непевний завтрішньої днини, зданий на ласку короля, султана і сераскіра, за нього йдуть торги, а його люди за наслідда по нім жеруться.

Зубами скреготав з жалю і зі злости.

Тривога, щоб турки не схопили гетьмана, як опир, переслідувала Мручка. Нікому з тим не звірювався, таїв це в собі, сам себе гриз. А ж одної днини прийшло йому до голови, що гетьмана можуть вороги отруїти. Того вже не міг затаїти в собі, мусів з кимсь поділитися. А з ким же б то, як не з Обидовською? Полюбив її, як рідну доньку, і як тільки міг побачитися з нею і побалакати хоч хвилину, то користав з доброї нагоди.

"Пані! — казав, сідаючи під своїм куренем на лавці, — ви не смійтеся з мене, але я вам щось мушу сказати."

"Кажіть, сотнику!"

"Боюсь, щоб які шельми не підсипали чого ясновельможному."

Аж скрикнула: "Що вам до голови приходить?"

"Боюся й годі! Найкраще готовіть ви снідання та підвечірки самі, а кухаря з обідами та вечерями то я вже допильную. Мусить мені сам кожної страви спробувати, поки гетьманові подасть."

"А схоче? Не наробить бешкету? Не пожалується гетьманові?"

"Я вже з ним, моя пані, побалакаю. Не бійтеся. Як Мручко скаже йому "мусиш", так він знатиме, що мусить, бо як ні, так знати було б, що не має чистої совісти. А до гетьмана йти він не посміє, бо я маю догляд над наметом і передо мною прийшлося б йому відповісти ."

Обидовська вийшла, Мручко в зорях читав...

Астролог!

41.

На полях між Бендерами й Варницею з ранку до ночі скреготали пили, лускали сокири, гриміли молоти. Шведи городок будували.

Людське муравлисько, розбурхане на полтавських полях, пересунулося під Бендери.

Але полтавський табор на бендерський не скидався. Полтавський мав виключно воєнний характер. Рови, траншеї, редути, на скору руку поставлені будинки для військових потреб. А під Бендерами до укріплень не прикладали великої ваги, зате хотіли мати на зиму теплі домівки і показати себе перед турками. Не гадайте, — мовляв, — що ми будь хто, недобитки якісь, волокити. Гляньте, як живемо.

І дійсно, хто б не знав, міг собі погадати, що це якийсь заморський володар вибрався в подорож кругосвітню і між Бендерами й Варницею на довший постій зупинився.

Турки з усіх сторін сходилися, щоб надивитися на ті шведські чуда. Всякі народи здалека приїздили, бо кругом слава пішла, що шведи багаті й нескупі, можна в них добре заробити.

І заробляли, бо король своїм людям не жалував гроша. "Менше війська, так можна йому більше платити", — казав.

"Хоч біда, та гоц!" — підсміхалися зі шведів козаки.

"А все ж таки — вони народ хоч-куди, а не якась там москва!" — хвалили їх.

"По-людському живуть, а не як худобина."

"Відомо, відомо: швед будує, а москаль руйнує."

"Москаль — як у наше село на постій прийде, то останній тин поломить і спалить, хоч ліс має під носом."

"А не стане тинів, так двері, які лиш є, порубають і попалять, щоб у мороз зубами дзвонити, такий тобі народ."

"Що двері, буває, що й іконостас порубають, і навіть ікон не пощадять, бузувіри!"

"А на шведів сердяться, що якийсь там їхній офіцер на відвороті з ікони шахматну дошку собі зробив і шашками сував, — святотатник." Хвалили шведів, але свого городка все-таки не будували. Пощо? Не вікувати їм у турка, а перезимувати і в землянках можна. Запорожці побудували собі дійсно гарні землянки, можна сказати, курені, як на Січі, ще кращі, хоч і не такі великі.

І жили в тих куренях по-своєму, не касуючи старих звичаїв. Буцім Січ, так жорстоко зруйнована Галаганом, біля Варниці воскресла, обновилася. Як там, так і тут варили кашу, риб'ячу юшку, куліш, тетерю, їли сало з хлібом, а не хліб зі салом і все те запивали ракією та солодким молдаванським вином, якого їм услужливі купці довозили цілими бочками.

Пообідавши, грали в кості, шахи й карти, або співали й танцювали гопака, тропака, вегері, а то й такої метелиці пускалися, що турки тільки роти роззявлювали, дивуючись, чого то козаки тими ногами не виробляють.

"А це, бачите, тому, — толкували їм запорожці, — що ми ногами тільки ходимо й танцюємо, а сидимо на тому, що вище ніг, а ви сидите на ногах, а тим, що вище ніг, танцювати годі. От воно як, — Аллахова мурузаї, щоб ви знали!"

Турки, гадаючи, що їх Бог вість як величають, всміхалися добряче.

"Ви гарний народ, — хвалили їх запорожці, — не той, що колись були, до Хотина."

"Хотин, Хотин"... — підхоплювали турки.

"А так, дітки, так, Хотин, там, де то ми вас так гарно розуму навчили. А ще так кілька разів, то ви й зовсім на людей похожими стали б. Правда?"

Турки притакували і шкірили зуби.

"Татари, які колись були, буцім чортяки, що вирвалися з пекла, а нині й вони вже на людей переходять."

"Може, ще колись і москалі полюдніють", — підхопив котрийсь і ввесь гурт задумався над тим, чи полюдніють москалі, чи ні. Але рішили, що, мабуть, ні, бо вони мішанці, а не чиста порода. Що найгірше в нас і в азіатів, те собі засвоїли. А ще дістали тепер Петра, а цей то вже чорт зна що таке з них поробить.

Вечорами шведи співали псальми, а козаки слухали. То знов козаки починали співати, а шведи слухали. Українські пісні сумні і, як степ

широкі, думки настроювали їх боговійно. Шведи ті пісні за церковні співи приймали.

Між запорожцями попадалися й колишні студенти, що то більше попри академію, ніж до академії ходили. Зранку полюбивши склянку, як коханку, хотіли доховать їй віри доостанку. За це та ще за деякі інші грішки і грішечки викидали їх зі школи. Декілька літ волочилися як мандрівні співаки, дяки, скоморохи, добували заслужену славу пиворізів, паливод, борців, а то й костоломів, аж врешті, попавши у спір із законами, писаними і звичаєвими, накивали п'ятами негостинній країні і забігали на Січ. Що лиш тут почули себе, мов риба у воді. Що лиш на Січі добули собі славу добрих вояків і товаришів веселих, з якими днини даром не прогавиш.

З таких то жерців Аполлона і поклонників муз і грацій складався мистецький гурток, що співав побожні канти, захоплював слухачів "партесним пінієм", розважав дотепними діалогами і доводив до сміху веселими інтермедіями та інтерлюдіями.

Так київські культурні надбання аж до Бендер замандрували.

Отих то артистів закликувано іноді до гетьманського шатра на розвагу недужого гетьмана. Збиралися перед шатром. Тут для них заставлено стіл, вгощувано їх, тут вони складали свій "програм дійствія" і звідти одинцем, або гуртами входили до гетьманської спальні.

Гетьман сидів на ліжку, попідпираний подушками. Обидовська, Герцик, Орлик, Войнаровський кругом його, як на сцені лондонського театру в часах Шекспіра.

Артисти вбігали, кланялись гетьманові і його гостям і "лицедійствували".

Показували не лиш москалів, циган, шляхтичів і придзигльованок з відомих інтермедій, але складали також нові, дотепні сценки на теми царя і Балакірєва, Меншикова і Дар'юшки, пастора Глюка і Катерінушки Сковронської.

Бог святий знає, де вони їх підглянули та підслухали, де і як вспіли підхопити характеристичні рухи і вираз їхніх облич, досить, що всі її "парсуни" виходили, як живі, і такі забавні, що можна лягати зі сміху. Цар вибалушував очі, кивав нервово головою, бігав семимилевою ходою, Меншиков лукаво підморгував бровою і знизував правим плечем, буцім його спина від царської дубинки боліла, безталанний пастор Глюк двигав свою Катрінхен на плечах у домовині. Катрінхен весела, рум'яна, повновида з усмішкою на затиснених устах переходила з рук до рук від Глюка до Шереметьєва, від Шереметьєва до Меншикова і від Меншикова до царя, як живий, кругленький, гарно розмальований м'ячик, байдужий, чиї руки погаються ним.

Жовто-блакитний намет перемінявся тоді в якийсь буцімто чародійний театр, в якім казка ставала правдою, а правда казкою: забувалося про дійсність, про смуток і недолю, про невзгодини нинішньої днини, — мистецтво переносило людей у розкішну країну уяви.

Гетьман дивився, слухав і — згадував.

Згадував колишні часи, як сам у шкільних п'єсах вправлявся, як згодом бував на

королівських виставах. Як радо до заграничних театрів учащав і як на театральні вистави вже як гетьман до київської академії їздив.

Дзвони тоді на всіх київських дзвіницях, мов на Великдень, грали: гримали з гармат і з моздірів, палили з рушниць і самопалів, "золота корогва", зложена з найчільнішого київського міщанства, супроводжала золочений гетьманський ридван. Народ здовж вулиць двома живими

мурами з-під землі виростав, дітвора дерева обсідала, "Слава! Слава!" — лунало довкруги. Київ вітав свого володаря, свого милосердного опікуна бідних і притиснених, великодушного покровителя мистецтв та учених.

І пригадував собі гетьман день 14 липня 1705 року, коли то київські спудеї вперше виставили були "Владиміра, словено-російських стран князя і повелітеля", знамениту трагікомедію знаменитого Теофана Прокоповича, присвячену його милості Мазепі, якому щоб господь дав "кріпость і силу, многоденствіє, благополучний поспіх і всегда побідну брань".

14 липня 1705 року. Яке воно недавнє, а яким далеким стало. Скільки гарних надій будив цей "Владимір", так неподібний до своїх попередників, такий якийсь інший, живіший і цікавіший, ніж усі давніші представлення, що нове життя сотворить, новий театр для розваги й науки не лише студентів і запрошених гостей, але й широких кол громадянства, так, як воно в Англії за Шекспіра було.

Здавалося...

І гетьман очі прислонював рукою.

Перед його уявою майоріла соняшня Геллада, рисувалися мармурові Атени в Періклевих часах, ввижався розкішний Рим за Августа, пригадувалась Італія за Лева Десятого, і на гадку приходив Лондон за Єлисавети.

Чому ж би не мали так само згадувати колись Київ за гетьманування Мазепи?

Він так того хотів...

"Так того хотів..." — і голова його безсило спускалася на постелю.

А де ж тії мрії, де ті надії?.. Із далекої півночі зимним вітром віє. Зимним вітром віє, від чорної хмари, нахлинули на Вкраїну новітні татари. Новітні татари, гірші від колишніх, осталися румовища від городів пишних. Від городів пишних і від сіл багатих, а хто ж то їх оборонить від ворогів клятих? Поможи їм, Боже, і Ти, Свята Мати, подвигнутися з руїни й на ворога стати. Живим муром у полі стати однодушно, щоб стояла наша правда вовік непорушно.

Півсотні літ тільки того бажав і тільки до того йшов.

Ось-ось і бажання його здійсняться.

Як печерську обитель тривкою огорожею обвів, так здавалося, що й країну свою муром непорушним околить.

Не довелось...

Чому?.. Чому?..

Спрацьованим умом шукав відповіді на це тривожне питання.

Нічого так не боявся, як власної вини, як відповіді, некорисної для себе.

Як усякий смертельний чоловік, бачив не один гріх за собою і не одну помилку чималу, але такої, щоб рішали про діло, між ними запримітити не міг. Робив, як йому розум і досвід велів. Розум небуденний і досвід незвичайний, добутий пильною працею довголітнього життя.

Промаху, за який майбутність каменем кинула б на нього, не знаходив.. Ні... ні... І — заспокоївся.

Легше ставало на серці й легше робилося на тілі. Втишався біль і свідомість, мов проміння в сочці, скупчувалося в тім однім бажанні, щоб ті, що переживуть його і що народяться після його смерти, колись все ж таки однодушними стали Тільки того нині бажав. Тільки того.

42.

Обидовська з острахом дивилася на бліде обличчя гетьмана, на очі, що чимраз дальше втікали кудись углиб, на рівний ніс, що з кожною дниною загострювався гірше.

Войнаровський зрозумів її тривогу.

Тихо підійшов до дядькової постелі і надслухував хвилину.

"Спить", — ледве чутним шепотом озвався, звертаючись до Ганни.

"Спить", — повторив Мручко й рукою на занавісу показав.

Безшумно виходили з намету.

Біля постелі недужого остався тільки його небіж і Ганна Обидовська.

Молитовно дивилися на ікону Почаївської Матері, перед якою палахкотіла лампадка.

"Андрію, принеси оливи і долий цо лампадки", — сказала.

Войнаровський пішов, а вона боялася, що Божа Мати вузькими устами дуне і згасить дотліваюче світло.

Іноді гетьман кликав Мручка до себе. Полюбив старого за його щирість і за веселу вдачу. Мручко, хоч і невчений і до панських покоїв

незвичний, визначався природним хистом, — ніколи зайвим словом не вразив свого рейментаря, якого любив більше, ніж самого себе.

"Бо що таке я? — казав бувало. От такий собі сотник, як багато інших, а Іван Степанович один і другого не буде."

І цей "один" — гас на його очах, ніби йому щось "починили". Мручко сидів біля постелі недужого, розказував, що цікавого сталося в таборі, відповідав на його питання і крадьки то зиркав на спалені уста, то надслухував його тяжкого, нерівного віддиху.

В чари не вірив, хоч і як поміж запорожцями поширена була віра в характерників і в усякі несамовиті сили. Але зате з власного досвіду знав, як можна збавити людину, досипавши чогось до страви або до питва. Оце то й є ті найпевніші чари. Гадка, що таке могло і з гетьманом статися, не давала йому спокою.

Як, коли і кто міг би це зробити? Кругом самі свої люди, ворога поміж нами немає. Сам він кожної страви пробує, заки її гетьманові подадуть. Гетьман їсть з Обидовською і Войнаровським, часто-густо Орлика на обід, або на вечерю просить, — якщо всім їм не шкодить, то чому ж би тоді йому мало пошкодити? Хірурги також не знають, від чого гетьманові погіршало, все на спізнений вік спихають і на важкі переживання останніх днів.

Пізній вік. Боже ти мій, донедавна гетьман так добре тримався, аж нараз прийшла на нього старість? І Мручко немолодий і інші, і всі вони останніми часами пережили чимало. Ні, тут щось не теє, тут не без причин. Nihil sine causa24. І старий сотник прямо від ума відходив, а все ж таки не показував того по собі. Вдавав жвавого й веселого, як звичайно.

"Обітри мені піт з чола, бо самому незручно", — просив його гетьман.

Мручко брав хустину й легко, як тільки це його важка рука могла зробити, стирав зимні краплини з високого білого чола.

"Відхили занавісу і впусти свіжого повітря", — просив гетьман.

І Мручко відхилив шовкову занавісу, за якою було вікно, без скла, лише зі шнурами, замість дерев'яних рамців.

Вечоріло. Рожево-жовтувате небо висіло над табором, шведи трубіли на молитву.

"Що робить король?" — спитав нараз гетьман.

"Город будує, — відповів Мручко. — З ранку до ночі снується. Звідки в нім тієї сили набереться, Бог один знає."

"Дивний чоловік король Карло. Незвичайний."

"Кажуть, за Цедергельмом скучає."

"За Цедергельмом?"

"Так, за своїм секретарем. Мабуть, дуже привик до нього. Не знаю, чи правда, але розказують, що одного разу король щось йому диктував. Нараз розірвалася граната і кілька відломків впало туди, де вони працювали, бо це при фронті було. Цедергельм здригнувся, підскочив і випустив перо. "Чому не пишеш?" — питає король. "Ваша милосте, граната!" — "Що спільного має граната з тим, що я тобі диктую?.. Пиши!"

Гетьман любив слухати оповідань сотника Мручка. І тепер не перечив. "Воно справді на короля Карла похоже", — притакнув. Це несамовита людина. Про таких, як він, світ не забуде ніколи."

Сутеніло. Гетьман просив, щоб Мручко засвітив свічки, які в срібних свічниках на столі біля ліжка стояли. Мручко засвітив і назад заслонив занавіскою вікно, щоб полумінь не хвилювала.

"А з краю якої вісти не маєш?" — питався гетьман.

Мручко має не одну, бо мало що не кожної днини прибігав якийсь смільчак і розказував тривожні речі про Полтаву й Лебедин, про те, як жорстоко цар мазепинців карає. Але Мручко не хотів того переповідати гетьманові, щоб не бентежити його. Скоренько в пам'яті шукав. "Кажуть, — почав, — кажуть, що цар раз Балакірева питався, чи гарний його новий город, Петербург. "Гарний, — відповідає Петровий весельчак, — з одного боку море, а з другого горе, з третього мох, а з четвертого ох, — бодай би ти здох!"

"А цар що?" — спитав, усміхаючись, гетьман.

"Сильно розсердився на блазня, бо цареві можна все нехтувати, тільки нової столиці не торкай. "Тікай до чорта, — гукнув, — і по моїй землі ходить не смій, а то вб'ю, як собаку."

"І Балакірев пішов?"

"Як не піти, коли цар проганяє? Декілька днів не показувався цареві на очі. Аж нараз, гляди, їде собі повозкою, а жінка біля нього, як коли б ніщо. Цар зупиняє його. "Як ти смієш? Я ж тобі заборонив ходити по моїй землі..." — "Це не я ходжу, а коні, — каже Балакірев, — я на фінській землі стою." Дивиться цар, а в Балакірева дійсно під ногами мішок якоїсь землі, а на йому фінська урядова печать. "Я ще і квітанцію маю, — каже блазень, — що це не твоя, а фінська земля." Розреготався цар і знову свого улюбленого блазня до царської ласки прийняв."

"А Меншикова не викинув зі своєї ласки?" — спитав гетьман.

"Кажуть, Меншикова він по-давньому то б'є, то голубить, то зневажає, то ласками обсипає. Світлішому вродився син."

"Що ти кажеш? — здивувався гетьман і усміхаючись додав: — Може б, так йому побажання післати?"

Мручко потилицю почухав. "Ах, чого б то світліший пан не дав, щоб ваша милість могли йому власною персоною побажати."

"Ну, це вже важко буде, — жартував собі гетьман, — я тепер дійсно недужий, з гратуляціями їхати ніяк не можу. Оце вже вони другий раз так сильно заскучали за мною, перший раз, заки я до короля Карла перейшов, а другий раз після Полтави. І обома разами довелось відказати."

"Невдячний народ хахли, — сміявся Мручко, — так нас просять, а ми ні і ні."

Мручко був рад, що розвеселив гетьмана і розбудив його цікавість. Гетьман навіть чарку вина випити захотів і закусити. Мручко приніс, налив і подав йому.

"А собі чому не наллєш?"

"Сміливости не маю."

"Налий і вип'ємо за здоров'я малого герценскінда. А не знаєш, як йому на ім'я дали?"

"Ціла Росія знає, а ще трохи й увесь світ довідається, що світліший має сина від полкової дами Дарії Михайловни, якого сам цар двома іменами Лука-Петро охрестив і в поручника Преображенського полку проізвести ізволив, а Меншикову записочку оставив: "Новонародженому

Лукі-Петру дарую, яко крестнику своєму, сто дворов на крест; а где, то даю на вашу волю, где вам панадобітса."

"А світліший?" — спитав зацікавлений гетьман.

"Вибрав село не зі ста, а зі ста п'ятдесяти дворами. Тих п'ятдесят, казав цареві, це завдаток на другого сина."

Сміялися оба, а гетьман ще одну чарку власною рукою Мручкові налив, щоб у горлі не дерло.

"Гострий на язик князь Меншиков, це сказати треба."

"О що гострий, ваша милосте, то гострий! Недаром про нього розказують таке. Прийшов раз Меншиков до царя на асамблею. В сінях дивиться до дзеркала і каже: Ов, чи не треба мені було підголитися, мабуть, дуже заріс. А Шереметьєв на те: "Не журися, Данилич, висолопи язик, лизни направо і наліво, і цирульника тобі не треба."

Обидовська здивувалася, коли ввійшла й застала гетьмана і Мручка на такій розмові.

"Сотник таке розказує, Анночко, аж мені жаль, що я недужий і що не можу так посміятися, як хотілося б. Повтори, сотнику, пані Обидовській, як то з Меншиковим було."

Мручко повторив і сміялися всі троє. А тоді гетьман жалував Івана Ілліча, що він тамтим на язик нерівня. Злижуть його, якщо Настя на підмогу не поспіє. "Благенький Іван Ілліч" — казав гетьман, — та зате гожу дружину має... Але звідки ти, сотнику, таких цікавих новин назбирав. Чи не повидумував дещо на безділлі?"

"Життя, ваша милосте, куди краще видумує, ніж ми".

"Спасибі тобі, брате, — сказав гетьман і, постогнуючи, повалився на постелю. — Сотнику, чи це тільки мені так здається, чи дійсно тут так якось погано, буцім лоєм і часником заносить?"

"Тут скрізь, ваша милосте, як не кавою, так баранячим лоєм і часником чути, навіть від людей таким смородом несе!" — відповів Мручко, але все ж таки потягнув носом і насупив брови. В наметі дійсно хоч не сильно, але дивно якось тхнуло. Обійшов кругом раз і другий і впевнився, що чим дальше від свічок, тим менше чути. Значиться, свічки... Свічки приносять з міста... Так, це свічки... Приніс від себе, з якого воску і заміняв. "Ці ясніше горять", — сказав, а тамті забрав з собою.

Того вечора зайшов до Орлика, до одного шведського офіцера і до Герцика і скрізь сідав близько свічок, хотів упевнитися, чи чути їх так, як ті, що гетьманові з города приносили.

Ні. Чути було, як звичайно, свічки...

"Ось яку штуку придумали чорти, чогось до свічок додали!" — рішив Мручко, і з того часу вже сам власними руками сукав з ярого воску свічки для гетьманового шатра.

В половині серпня наспіла до Бендер тривожна звістка, що цар удруге посилав свого посла до падишаха з рішучою вимогою видачі старого зрадника Мазепи, що на турецькій землі скрився перед слушною карою і перед справедливим гнівом царським.

Падишах відповів, що закон великого пророка не дозволяє йому видавати людину, яка довірено віддалася під його високу протекцію.

На око нічого тут грізного не було. Залишилося по-старому. Але близькі до гетьмана люди затривожилися ще куди більше, ніж першого разу. Це вже другий дипломатичний хід і друга відмова, а після третьої

звичайно нічого вже й не остається, як збройна розправа, війна. Та невже ж турки схочуть воювати за гетьмана тоді, як він безсилий, а царська сила з кожним днем росте? Треба було боятися, що якась услужлива людина придумає спосіб, щоб через одного підтоптаного дідуся не доводити до розливу крови.

Краще най гине він, ніж за нього мають гинути тисячі.

Мручко скликав своїх довірених людей на тайну нічну нараду.

По одному сходилися, щоб не викликувати тривоги.

"Що тут багато балакати, — казав, — діло грізне. Цар не щадить гроша, а турки на нього ласі. Султан буцімто на закон пророка покликується, але якщо цар загрозить війною, а турки її не схочуть, то й закони свої зломлять і гетьмана видадуть. За ними тільки король, але й він на чужій ласці і його присилувати можуть, можуть проти його волі зробити. Головою муру не переб'єш. Ми потерпіли погром, а тепер грозить нам щось погрому ще далеко гірше — сором. Соромом покриємося навіки, як віддамо нашого рейментаря в руки московських катів!"

"Не бути тому ніколи!" — загуло кругом.

"Не бути, не бути!"

"Гетьман недужий, щось йому починено, може, він недовго й поживе, але ми не сміємо його ні живим, ні вмерлим ворогам на поталу дати."

"Не дамо ані живим, ні мертвим!"

"Так тоді, пам'ятайте ж, брати! Не нарікайте на мене, що воду з вас варю, що не даю спочинку. Не відходіть мені далеко від гетьманського шатра, щоб я вас мав кожної хвилини під рукою, а якби так що до чого

прийшло, так краще згиньмо всі до одного, ніж мали б посоромитися навіки."

"Краще згинемо, ніж гетьмана дамо!" — рішили однодушно.

43.

Сонце гарячим приском сипало на спалену землю. Земля умлівала в його жагучих обіймах.

Навіть соняшникам було того тепла забагато, хоч і як вони його люблять.

Відвертали свої великі жовті обличчя і буцім питалися: "Олію з нас витопити хочуть, чи що?"

Люди холоду шукали. Хто в ріці, хто в тіні дерев, а хто під возами.

Сонлива дрімота снувалася по таборі і людям стулювалися повіки.

Табор спав, буцім це ніч, а не полудне.

Мручко на хвилину забіг до своєї домівки.

"Тю, спекота яка! Воду з чоловіка варить."

Скинув жупан, роздягнувся по пояс і велів чурі обливати себе водою.

Нарікав, що вода тепла, ніби її на чай варили. А все-таки полегшало трохи.

Роззувся і горілиць положився на дубовий бокун.

Полежить яку годинку, бо таки дуже втомився. Встав, заки сонце зійшло, і на хвилиночку не сів.

Робота й турбота, тої другої більше, ніж чого.

Гетьман хворий, цар спокою не дає, король пригод шукає. Турки, як лисиці, мишкують, а нашим буцім позаступало і не бачать того всього, не чують, не розуміють. Як за добрих часів, колотяться, коверзують, троюдять.

"Пане сотнику!"

"Що, хлопче?"

"Хочете спати?"

"Хочу", — і чура вмовк, але знати було, що має щось пильного на язиці.

Мручко дрімає, та мухи не дають. А по хвилині чура знов:

"Ви не спите?"

"Ні, або що?"

"Бо я вам маю щось казати."

"Кажи!"

"Шведи колотяться. Король кудись поїхав. Кілька трабантів за ним. Буцім щось сталося, або має статися. В поляків також неспокійно."

"Чого ж ти мені цього скорше не сказав? Недотепо якийсь!"

"Бо я гадав, що будете спати, а тепер бачу, що ні, так і кажу!"

"Давай чоботи мерщій! Наготуй пояс і шаблю!"

І Мручко зірвався на рівні ноги. Навіть не розпитував чури, з чого він собі про якусь колотнечу міркує, каже, так, значиться, правда, бо чура жевжик, якого пошукати. Мале, шпарке, цікаве. Де його не посій, там уродиться. Перед ним нічого не скриєш, не затаїш. Вдає, буцімто він ще молодий, дурний, а ніхто Мручкові скорших і певніших вісток не приносить, як він.

Чура тримає пояс, Мручко крутиться, як у танці, обкручується ним.

"Любиш ти бакалії турецькі?"

"Ой-ой!"

"А їв ти їх?"

"Ні, не їв. Задурно не дають бісурмени."

Мручко рукою в шаравари пірнув. "На, маєш, купи собі і з'їдж!"

"Спасибі вам!"

"А до мене тут нікого не було?"

"Ні, лиш пані Обидовська двічі поперед наші вікна пройшла."

"Так?.. Ну, бувай здоров! А від хати не відходь мені далеко. Сиди й дивися. Розумієш?"

"Ще б то ні? Дурно другий рік у вас служу?"

Мручко обійшов гетьманський намет. Вартові стоячи спали. Сон, як вітер осокою, похитував ними.

В шатрі дижурний старшина сперся ліктями на стіл і — хропів.

Мручко приступив до нього: "Товаришу, поволеньки хропи, бо ясновельможного збудиш."

"Що? — спитав дижурний, протираючи заспані очі. — Я не спав, я лиш так здрімався на хвилинку."

На хвилинку, — погадав собі Мручко. — А чого то не зробиш за хвилинку?

В другім переділі гетьманів чура перед занавісою до спальні на землі як за покуту лежав і також хропів. Цей хоч мудріше зробив, бо хто хотів би до гетьмана увійти, на нього мусів би наступити.

І його Мручко збудив і далі пішов. Скрізь те саме. Буцім полуденниця табор сон-зіллям напоїла, мандрагори до страви настругали. Що лиш знайомого шведа стрінув, одного з тих, що під його командою під Переволочною бились. Цей в огонь скочив би за Мручка.

"А що там, товаришу, у вас доброго чувати? Король почвалав кудись і Понятовський також."

Швед озирнувся, чи не підслухує хто. "Вістун дав знак, що якась частина надтягає."

"Звідкіля?"

"Від сходу."

"Від сходу?" — і старий Мручко зжахнувся.

Шведи напоготівлі стояли. А наші сиділи, як у Бога за дверима. Не знати було, де обозний, хто й над ким нині командує, чи обставлені фігури і чи між ними й табором є якийсь зв'язок? Годі було Мручкові встрявати в ті питання, бо й так усі тії Герцики та Горленки, вся козацька знать бісом на нього гляділа, навіть Орлик доповідав, що Мручко не туди пальці суне, де йому слід.

Пішов до своїх, будив і поставив на ноги.

Десь і Войнаровського стрінув. Картами забавлявся. Добрий чоловік, та надто легковірний і завигідний трохи пан.

Як почув від Мручка, що на щось заноситься, очуняв. По шаблі долонею вдарив і за пояс рукою мацнув, чи є пістоль. Тоді заспокоївся.

Так вони всі, ті пани з панів. Як треба, то вміють бути хоробрими, але передбачити небезпеку, це не їх діло. З тим на своїх людей здаються, а люди от, один на другого клопіт спихають, от, мовляв: я свою біду на другого зведу.

Недалеко гетьманського табору зупинилися. Буцім байдуже розмовляли з собою.

Мручкові люди з усіх сторін збігались. Теж буцім, от так собі, переспалися і проходжуються трохи. Мручко найшпаркішого вибрав.

"Твій кінь де?"

"В лузі пасеться."

"Махай туди. Охляп сядь і гони в напрямі Очакова. Побачиш, що за біда до Бендер надтягає і вертайсь мерщій!"

Побіг.

Табор продрухувався. Буцім йому снилося, що хтось звідкілясь, по щось надходить і починав тривожитися. (Все таки на чужій землі стояли, непевно себе почуваючи.)

До суперечок приходило.

"Що-будь і тривожать людей. Все якусь небезпеку чують."

"Совісти чистої не мають."

"Хіба? А то, як сам султан казав, що приймає нас у гості, так значиться, прийняв."

"За гетьмана бояться."

"Комусь-то такого гетьмана треба. Старий і хворий."

"Цар його, кажуть, конче до своїх рук дістати хоче."

"Не вір! Цар не дурний. Знає, що хворого гетьмана живим не довіз би. Гетьман і тут ледве дише."

Горленкові люди мишкували. Підслухували, як про гетьмана йшла мова і доносили, кому треба. Тут тільки й діла було, що плітки та доноси.

Звичайно — еміграція.

Вирви дерево з землі — зісохне, пересади — боліти стане.

Так і з людьми.

Тужили за рідною землею, за своїми, за ділом. Безділля псувало їх, зводило на манівці.

Шукали діла там, де його не було, в підшептах, плітках, в обмові. І ворогів добачували не в ворожому таборі, а між собою.

Призвичаєні до боїв і до боротьби, не могли довго витримати в спокою. Шукали, шукали і нараз зривалися й бралися за чуби.

До кровопроливу доходило.

"Нема кота, так розігралися миші", — говорив Мручко.

І дійсно, найгірша біда, що гетьманові ніяк було турбуватися табором. Наказного гетьмана не іменував і невеликий табір попадав у велике безладдя. З кожним днем у більше. Яка-будь вість, і починав шуміти.

Вість прилітала горобцем, а вибігала волом, і то басарабським, з довжелезними, гострими рогами.

Жінки не лагодили сварок, тільки збільшували лемент. До своїх чоловіків приставали, що вони тупоумні, лінюхи, гевали, що не пильнують діла.

"Біда тобі, воле, як тебе корова коле", — говорив тоді Мручко. І тепер козаки й козачки, почувши, що хтось завідкілясь надходить, загомоніли. "Безголов'я. Ніхто нами не піклується. Ворог нас, як рибу в сак, загорне, і ніхто навіть пальцем не кивне."

"Тоді любить і сват, коли добре мається брат." "А коли бідний, то забуде брат рідний."

"Забігали в нас ласки, як були в добрі, а тепер — промишляйте самі." "Воно так: не лижи мені губ, як солодкі, а як гіркі." "Солодкі я сам собі оближу."

"Треба це гетьманові сказати. Що з того, що він хворий. Нехай щось робить, хай радить, хай наказного гетьмана на своє місце настановить." "Сказати йому це, негайно сказати, бо пропадем!" І перли до гетьманського намету.

Мручко спиняв: "Чи ви подуріли, чи зроду розуму не мали? Хочете ясновельможного на совісті мати?"

"Кожному життя миле. То ми маємо ним турбуватися, а він нами ні?" "Добре дядькові, то й про Бога забув." "Старшина забула про народ." "Дообід ложка, а по обіді що?.."

"Вони все так. Як потопа, то сокиру давав, а врятуй, то й топорища шкодує." Мручко скипів. "Ви тільки на язик кріпкі, а розумом кепські. Розходіться, бо вас ще й розуму провчу."

Надбіг Гордієнко й до своїх запорожців промовив.

Удвійку якось заспокоїли людей. Купками розходилися і гоготіли.

"От тобі, батьку, народ!" — нарікав Гордієнко.

"Десь шведи, як люди, а ми товпа."

Збоку Горленко зиркав на них.

"Це на його млин вода", — завважив Гордієнко.

"Еге ж! — притакнув Мручко. — Є такі, що раді б, щоб гетьман скорше сконав. Свербить їх до булави долоня. Ех, люди, люди!"

44.

Той, що його Мручко на звіди післав, прибіг. Мов із окропу вискочив, мокрий, задиханий.

"І що?" — спитав Мручко.

"Московський відділ іде."

"Московський відділ? Тут, на турецькій землі?"

Сто гадок перебігло йому по мозку. Сто перша вбилась, як цвяшок...

Мабуть, по гетьмана. Висока Порта згодилася видати і йдуть, щоб забрати.

"Бережись!" — гукнув на своїх.

"Бережись!" — загуло кругом, і невеличкий, але добрий відділ виріс як з-під землі. Кріси в руках.

Гордієнко до своїх поскочив. За часок січові чуприндарі чвірками наступали.

Земля під ними дудоніла.

Розгукана юрба подалась і принишкла.

Побачила силу. Хоч невелику, але зорганізовану. Це найкращий лік на її хандру...

Сила.

Мручкова сотня і Гордієнкові запорожці відділами гетьманський намет околили.

Надійшов Горленко: "А це що?"

"Нічого, не тривожтеся, будь ласка. Це от так собі..."

"На своїх людей бити хочете?" "Покищо ні. А як треба, то й битимем." "Не розумію вас."

"Нема що багато розуміти, — гукнув до нього Гордієнко. — Якийсь московський відділ надтягає."

"Московський відділ, сюди? А то ж як?" "За вами йде, щоб передати цареві", — кинув йому Мручко. Горленко не допитувався більше. Повернувсь і до своїх почвалав. За хвилину і горленківці невеличким чотирокутником як мур стояли і Герцикові і Орликові козаки також. Табор прочуняв, протер очі — і до оборони зірвався. "По наших трупах візьмуть!" "Хай лиш спробують, дамо їм бобу!" "Коли битися, так явно, а як гинути, то славно." Хтось затягнув: "Шаблі наші поржавіли."

Хтось підхопив, від нього сусід переняв. Відділ відділові передав, одна частина другій, аж по цілому майдані, по всіх полях між Бендерами й Варницею понеслася пісня: Шаблі наші поржавіли, Мушкети без курків, Та ще серце козацькеє Не боїться турків. "Ні турків, ні москалів, ні самого чорта. Поборемось!" — доповідали. "Поборемось!" — лунало між Бендерами й Варницею, аж від далеких, лісами й виноградами позеленених горбів відбивалося.

А загадковий відділ усе ближче підсувався.

Москалі, шведи і турецька ескорта.

Як минали козацький табір, москалям очі засвітилися.

"Жалує вовк, що барана не з'їв."

"Гарні ягоди, так кислі. Що?"

Москалі вдавали , що не чують .

"Позадирали голови, як попова кобила."

"Почерез гріб плюють."

"Цареві люди, так і горді, як воша на оксамиті." "Підняли морди, й кочергою носа не дістанеш." "Приходіть лиш до нас, побачите, пригнем."

Старшини насилу вдержали козаків, щоб не робили бешкету, бо москалів турки супроводжали.

Відділ попри козацький табор до шведського пройшов.

Там його з усіх сторін шведські батальйони обступили, не вважаючи на турецьку ескорту. Тут шведська королівська бандера, тут і влада його, на цім позиченім шматку землі.

45.

Москалі і турки осталися під королівською вартою, Маєрфельда і Цедергельма до королівського намету попрохали.

Короля ще не було. Він, почувши, що наближається якийсь відділ, поскакав з кількома трабантами назустріч. Розминувся й або загнався далеко в степ, або по своїй звичці шукає якоїсь пригоди. Важко йому спокійно висидіти на місці. Неможливо.

Маєрфельда й Цедергельма повітав старий Гультман.

"Ох-то ж втішиться їх милість король, як побачить ваших милостей панів моїх і добродіїв."

"Гадаєте?"

"Не лиш гадаю, але й знаю. Його милість король не раз згадували пана генерала і вас, пана секретарю."

"Згадували?"

"Згадували і грозили, що якби вам волос з голови злетів, то не дарують цареві. Сердився Carolus Rex, як то цар смів королівського посла задержати в неволі."

"Цар гадає собі, що йому все вільно, бо він побідник."

"Не побідник, але негідник", — доповів Гультман і побіг принести щось, щоб погостити таких несподіваних гостей.

Маєрфельд і Цедергельм розглядалися по пишному шатрі, дарунку сераскіра. Польове ліжко, синє покривало, срібна умивальня, високі чоботи біля ліжка, старий королівський плащ розкинений на лавці.

Все, як і перше, бувало. Нічого не змінилося в королівськім життю, хоч загалом змінилося багато. І Гультман той самий. Вірний і жвавий. Світу поза улюбленим королем не бачить .

Маєрфельд і Цедергельм почули себе, як блудні сини, що до батьківської хати після довгої мандрівки вернулись. Забували, що пережили в неволі і що перебули, проходячи степ. Перекуска, яку їм Гультман подав, смакувала їм куди краще від царських харчів.

Там або недоїдають, або переїдаються, аж — до пальця в горло. А подають так негарно, що коли б не голод, то нічого не їв би. Загалом, хоч як цар хоче в Росії насадити Європу, її ще Азією чути. І то тим, що найгіршого Азія має.

Гультман обслуговував їх, а вони розказували йому про ексцеленцію Піпера, про графа Реншільда і про інших визначних шведів у московському полоні. Як то з ними цар поводився химерно і круто, як буцім гладить по голові, а на ділі щіткою по серці скребе. Дехто пристроївся якось. Дітей московських панів учать. Тим не найгірше. Але це люди, що скрізь уміють пристроїтися. Зате ексцеленції Піперові нелегко. Цар буцім дуже його шанує, а в душі ненавидить свого супротивника, який гарячого сала налив йому за шкуру.

Балакали, аж задудніла земля.

Маєрфельд і Цедергельм схопилися й відслонили занавіску, — глянули.

До намету мчав чорний кінь, як хмара. На нім сидів худорлявий їздець, з обсмаленим, аж чорним обличчям, у синім каптані, защіпнутім під саму бороду. З очей іскри летіли.

"Король! Його милість король!" — скрикнули обидва і скочили назустріч.

Припали до стремен.

Король відсунув їх легко, зіскочив з сідла, коня трабантові віддав, Маєрфельда взяв під одну руку, Цедергельма під другу і попровадив у намет.

Хвилину дивився на них.

"Нічого... Eine kleine Emotion25, правда?.. Сідайте... Ви вже їли? Так перекусіть ще зо мною... Прошу... Ми тут, як бачите, не голодуємо, і загалом тримаємося добре... Дуже помиляється цар, гадаючи, що він нас не лиш побив, але і прибив. Не дочекає він того. Ми йому ще заграємо. Гоп! Петре, гоп!"

Король був у знаменитім настрою. В кращім, як під Полтавою. Це був той Карло, що вірив у свою щасливу звізду і тою вірою запалював других, це був той молодий чоловік, що зачаровував усякого, з ким тільки зустрінувся. Це був — Carolus Rex, — якого ім'я вимовляли шведи, знімаючи шапки, якого дивне обличчя можна було бачити і на порцелянових файках моряків, і на хусточках дівочих, і тарілках поважних шведських газдинь. Це був король, якого ненавиділи вороги й боготворили його піддані.

"А як нога вашої королівської милости?" — спитав генерал Маєрфельд, завваживши, що король усе ще на ліву ногу шкутильгає.

"Яка нога?.. Ах тая, що мене в неї над Ворсклом ранили? Нічого. Я вже й забув. Lapallien, meine Herren, Lapallien.26

А що ж ви? Як це сталося, що цар пригадав собі про незаконний арешт мого посла й відсилає мені його назад? Як він смів брати в полон королівського парлямантаря? — спитав і блиснув грізно очима.

"Цар, — відповів Маєрфельд, — покликувався на те, що я тільки з усними придорученнями від вашої милости, мого пана до нього прибув, не маючи віродостойних листів. І нібито тому він мене, як непевну людину, притримав, поки не виясниться діло."

"Так-ак?.. Затямимо це собі. Пригодиться. І завтра також день. А якому ж тоді щасливому припадкові маю завдячувати, що оце знову свого дорогого секретаря пана Цедергельма в себе бачу?"

Цедергельм подякував за ласкаві слова, король стиснув йому руку. Знати було, що він дійсно щиро радується своїм секретарем.

"Цар випустив мене з полону, щоб я їхав з генералом Маєрфельдом і предложив вашій милості, моєму наймилостивішому панові, мир."

"Мир? — схопився король і почав бігати по наметі. — Цікаво. Цар побідитель, цар тріумфатор предкладає побідженому королеві Карлові мир. Це дійсно незвичайно цікаве... Правда, мої панове, що це цікаве і майже неправдоподібне?"

"Так, ваша милосте. Того ми ніяк не сподівалися і гадаємо собі, чи не переконав царя ексцеленція Піпер, що дальша війна непотрібна і що краще замиритися, ніж проливати кров і марнувати гроші, яких навіть цар забагато не має."

"Має, що в Мазепи накрав і з України злупив. Гадає, що тую золоторунну вівцю все буде підстригати. Правда, там десь і Колхіда зі своїм руном була?.. Ні, цар грошей замало має, а забагато їх потребує. І не Піпер намовив його до миру, а зрозуміння моменту. Цар розуміє момент, це йому треба признати. Він вождь от такий собі, але політик добрий і — хитрий. Головна річ — хитрий." Король їв скоро, а балакав помалу.

"За ваше здоров'я, мої панове!" — і підняв чарку з добрим грецьким вином.

"За здоров'я його милости короля!" — відповіли і стоячи спорожнили свої чарки.

"Але які ж то умови предкладає мені його величество цар Петро Алексієвич?"

Маєрфельд і Цедергельм відкашельнули.

"Такі умови, що від них у горлі дере, — жартував король. — Правда, що так? Добрих і мудрих я від нього й не дожидався, а все ж таки скажіть, які ті царські пункти?"

Цедергельм почав: "Маємо їх списаних на папері."

"Що там папір? З голови проказуй. Знаю, що пам'ять добру маєш. Primo?27"

"Primo, ваша королівська милість повинні уступити його величеству цареві Інгрію..."

"Цілу?"

"Так, цілу Інгрію і Карелію..."

"З Виборгом?"

"Так з Виборгом і Естляндією..."

"З Ревелем?"

"Так з Ревелем і... "

Але король перебив йому: "Досить, досить, бо боюсь, щоб цар не зажадав ще і Швеції зі Стокгольмом. Перейдім до другої точки."

"Друга точка, — почав Цедергельм, — щоб ваша королівська милість згодилися на признання королем польським... "

"Кого? Певно, того п'яницю, шахрая і кривоприсяжника..."

"Курфірста саського Августа, а вибір і коронацію..."

"...а вибір і коронацію мудрого і чесного Станіслава Ліщинського уважав небувалим, іншими словами, щоб я потоптав своє королівське слово, правді плюнув в лице і сказав світові: "Люди! Тепер нема ні чести, ні справедливости, а панує брехня, шахрайство й облуда... Цар Петро на себе дивився, посилаючи до мене того роду умови. А який третій пункт, мої панове, дуже цікавий почути, який третій пункт царського проекту миру?"

"Tertio28, щоб ваша королівська милість відказалися від союзу з Україною, тепер і в майбутньому, і видали цареві її гетьмана Івана Степановича Мазепу, подібно, як колись король Август видав вашій милості Паткуля."

Король вдарив кулаком об стіл.

Маєрфельд і Цедергельм ніколи не бачили його так сильно схвильованим і гнівним, як тепер: "Що?? Цар ще й такої подлости сміє від мене жадати? Що за безличне порівняння: Паткуль і Мазепа, я і король Август? Паткуль був збунтований шляхтич, гетьман Мазепа, суверен окремої держави, яку царі хотіли позбавити самостійносте Україна ще з предками моїми в переговори увійшла. Я продовжую діло, моїми предками почате, так само, як гетьман Мазепа продовжує задуми одного зі своїх попередників, а саме гетьмана Богдана Хмельницького. Він чесно додержав мені віри, не відступив мене перед полтавським боєм, хоч знаю, що цар дав би йому за це чимало. А тепер я мав би ломити своє слово і зрадити козаків, як Юда? Ніколи і нізащо. Хоч би цар не жадав від мене ні Інгрії, ні Карелії, ні Естляндії і Ліфляндії, нічого, лиш видачі Мазепи, я того не зроблю. Гетьман Мазепа мій союзник і товариш недолі."

Король довго не міг успокоїтися.

Аж написав рішучий протест, і післав його на руки ексцеленції Піпера.

В тім протесті особливо різко відкликав жадання царя, щоб видати йому гетьмана Мазепу. Таке жадання робить неможливими мирові переговори.

46.

Король був так схвильований царським проектом миру, що, не надумуючися багато, пішов до гетьмана.

Гетьман від кількох днів не вставав з постелі. Добрячою усмішкою привітав достойного гостя і попросив сідати. Але король не сів. Нервово ходив по спальні, все ще налягаючи на ліву ногу.

Вітер лопотів хоругвою, надувалися шовкові стіни намету, як корабельні вітрила, начебто намет зривався плисти, або летіти. А разом з ним також і король, і він буцім розганявся до якогось несамовитого лету.

Скучно тут йому, тісно, невиносно. Не вміє сидіти без діла. Нервується, забуває, де він і що йому личить, а що ні. Коли б не те, то прийшовши до гетьмана в гостину, не бігав би по його спальні, як у себе, в своїй. Але гетьман виправдує короля. Може, ніхто, крім Гультмана, не розуміє так добре тієї дивної душі, як гетьман і, може, ніхто так з ним не спочуває, як він. А тим часом Апостол казав цареві, що гетьман готовий видати короля москалям. Глупота одна! Гетьман того ніколи не зробив би. Та й зробити нелегко. Живцем короля не візьмеш. Він б'ється, як лев, а його люди також дали б себе на шматки порубати за нього. Це тільки Данило Апостол міг вигадати таку карлючку, на подобу тієї, яку закручує на своїм вусі.

"Якому незвичайному припадкові маю завдячувати нинішню візиту вашої королівської милости?" — питає гетьман.

Король стає. Він подібний у цей момент до сновиди, якого збудили в його крізьсонній мандрівці.

"Ах, пардон! Простіть, пане гетьмане, що так безцеремонно поводжуся у вас. Якому припадкові? — питаєте. Це дійсно незвичайний припадок. Уявіть собі, що цар передкладає мені мир."

"Мир? — здивувався гетьман. — Це дійсно вість, якої я ніяк не сподівався."

"Так, мир. Але на яких умовах? Коли б ви знали, на яких умовах хоче цар миритися зі мною. Ні, це тільки москаль може вигадати подібну диковину. Віддай їм Інгрію, Карелію, Естляндію й Ліфляндію, — ну, як вам це подобається, пане гетьмане? А до того ще й Августові руку подай, як рівний рівному, такому п'яниці, прелюбодійникові, кривоприсяжникові. А вже третя точка, ні, третя точка, це щось таке, чого я цареві ніяк не прощу. За кого він мене має і як сміє мене так зневажати той монгол, голендерською фарбою помальований?"

"Можу знати, який цей третій пункт?" — спитав гетьман.

"Не тільки можете, а й мусите це знати. Тому-то я до вас і прийшов. І не тільки ви. Вашим людям також подам це до відома, щоб між нами був чистий стіл. Позвольте покликати ваших близьких?"

"Якщо ви собі бажаєте..." — і гетьман подзвонив.

Увійшов дижурний старшина. "Попроси сюди їх милостей панів Войнаровського, Орлика і генеральних старшин."

Негайно надійшли.

Король звітався з ними, як звичайно, буцім несміливо і засоромлено:

"За дозволом пана гетьмана мав я сміливість потривожити панів, щоб подати до їх відома, для всіх нас рівно цікаву вість, а саме, що цар Петро

через мого генерала Маєрфельда і через мого секретаря Цедергельма переслав мені пропозицію миру."

Зібрані здивувалися. Дехто, може, і втішився, бо невже є краще й любіше для уха слово, як мир? Мир, це значить вернутися до рідного краю, до своїх домівок і маєтків; мир це значить зажити по давньому в достатках і вигодах.

Але король безпощадно розвіяв ці сподівання.

"На жаль, умови, які цар був ласкав предложити мені, є того роду, що я їх ніяк прийняти не можу. Зокрема, третій пункт, а саме, щоб я видав цареві його милість гетьмана Івана Степановича Мазепу. Подаю до відома панів, що я у відповідь цареві післав мій рішучий протест на руки мого канцлера, ексцеленції графа Піпера, який, як вам відомо, перебуває в московській неволі. А панам заявляю, що я, заключивши договір з Україною, її гетьмана ніколи і ніяк не зраджу. Бо своє королівське слово ціню вище за замирення з царем, на замиренню з яким мені мало залежить. Мого союзника, його світлість пана гетьмана Мазепу, я не тільки за ніяку ціну не видам, але всіми своїми силами його достойну особу заступати й обороняти буду, до чого я обов'язаний рівно з рації нашого союзу, як також, ради того високого поважання, з яким до пана гетьмана відношуся. Пана канцлера Пилипа Орлика прошу ці мої рішучі й невідкличні слова перекласти на українську мову."

Орлик вчинив королівську волю, передаючи його слова так вірно й докладно, буцім їх не в своїй пам'яті, а на папері записав.

Король побажав хорому гетьманові скорого видужання, стиснув його худорляву долоню і вийшов, кланяючись козацьким старшинам кожному зокрема.

Войнаровський відпровадив його поза лінію української сторожі, яка віддавала йому честь. Запорожці вітали його, підкидаючи вгору шапки і вигукуючи по своєму.

"Не треба, не треба!" — кивнув рукою король і буцім утікав від тих почестей.

Допав коня, скочив у сідло і помчав, як буря.

Сумним вінком обступили старшини свого недужого рейментаря. Орлик напереді.

Хвилину тривала та немила мовчанка, яка буває, звичайно, тоді, коли люди почують щось таке несподіване й дивне, що навіть не знають, що їм на те казати.

В жаданню царя, щоб король видав гетьмана Мазепу, скривалася обида для них усіх, і — для цілого українського народу.

Пригадувалися ті найприкріші й найтемніші моменти, коли козаки видавали своїх вождів, кажучи: "Хай іде його голова за наші!"

Була це, звичайно, остання дошка рятунку, якої вони чіпалися, а яка нікого не рятувала. Замість потопати в воді, вони грузли в болото.

Тепер гетьмана мав видати король, буцім він його зверхник, буцім він має якесь право розпоряджатися його особою. Цар хоче переговорювати з королем, москаль із шведом, а Україна це тільки предмет торгу між ними.

І не було між козаками ні одного, щоб не розумів цієї зневаги, хоч не всі однаково могли собі це з'ясувати.

Тому-то Орлик попросив слова і промовив: "Ясновельможний пане гетьмане! Те, що ми перед хвилиною почули від його величності короля Карла, схвилювало нас до глибини душі. Царське жадання крайно обидливе для всіх нас, вірних твоїй достойній особі. Ми дуже дякуємо королеві, що з обуренням відкинув ці зневажливі вимоги і обіцяємо докласти всіх зусиль, щоб не тільки оборонити тебе, але й відплатити цареві за тую обиду, яку він тобі, нам і цілій Україні завдав. Віримо кріпко, що Бог суддя справедливий і дозволить нам, і то може в недалекій майбутності, вирівняти наші порахунки з Москвою."

"Що дай Боже, амінь!" — докінчив гетьман і очима полетів кудись далеко на схід.

Гордієнко голову своєї шаблі кріпко стискав. Хвилювався. "Гадає цар, що збурив Січ і вже її не буде. Сядемо новим кошем і перенесемо до нього наших старих богів, бажання волі й правди. Тяжко цар знущається над нашим січовим товариством, але тими знущаннями він засипує прірву, яка була між нами й вами, між городовим і низовим козацтвом. Ми тепер одно, — і це той здобуток великий, який ми дорогою ціною купили. Того здобутку видерти собі ми вже ніяк не дамо. Можеш, пане гетьмане, спокійно лежати, моє товариство береже тебе і твій великий задум."

Гетьман простягнув до кошового дрижачу долоню: "Спасибі тобі, брате! Дай Боже, щоб ти в добру годину вимовив це слово. Бо нічого нам так не треба, як єдиномислія, панове, ніщо нас так не руйнувало і не ослаблювало, як наша незгідливість і розтіч. Вона тільки ворогам нашим на користь виходила, а нам на превелику втрату. Будьмо ж хоч заднім розумом мудрі, як не вміли бути переднім. Ви знаєте, до чого я це говорю і кого маю на гадці, імен і вчинків вичислювати не хочу, бо остогидло. Не хочу вас жовчю й полином поїти. Краще вип'ємо за здоров'я згоди і того добра, яке вона принесе з собою. Кажи нам, Андрію, доброго вина подати."

Чура приніс чималий циновий збанок і срібні чарки.

"За твоє здоров'я, пане гетьмане!" — промовив кошовий Гордієнко, відгорнув вус, що й собі пити хотів, підніс чарку до уст і пив, пив, поки дна не побачив. А тоді останки капель на землю струснув і чарку догори дном на тацю поклав.

За ним і інші те саме зробили.

Войнаровський хотів удруге наливати. Але кошовий заперечив рукою. "Ні, після цього тосту більше пити не годиться. І не треба. Нам тепер тверезими слід бути."

48.

Здавалося, що немила вість, з якою король до гетьмана прийшов, не вразила його глибоко. Гетьман надто кріпко тримав себе в руках, щоб показати наверх, що діялося в

його душі .

Щолиш як розійшлися старшини, як він Войнаровського відпустив і Обидовській також побажав спокійної ночі, а сам тільки з чурою і вічно заспаним хірургом остався, щолиш тоді думки з усіх сторін накинулися на його. Коли б не та недуга, так схопився б з ліжка, і пішов би в табір. Там балакав би з козаками і з запоріжцями; згадував і жартував, поки не розважив би себе й не позбувся тих своїх чорних гадок. А так треба з ними битися, як не хочеш миритися.

І бився гетьман зі своїми думками не одну ніч і не одну самітну годину. Бачив минувшість недалеку, осяяну блиском почести й багатства, над якою мерехтіла семибарвна веселка великих сподівань, і бачив теперішність сумну і бідну, бездомну, безпритульну. Володар без

землі і без народу, скиталець, зданий на ласку чужих людей, шведів і турків.

Шведам вірив, бо ними верховодив король Карло, чоловік честі і твердого слова. Але турки?

Гетьман знав їх вдачу і не чужі були для нього тайни політики Високої Порти.

Він добре пам'ятав, що вона робила з Україною за часів Богдана Хмельницького. Так усіх башів, ханів і сераскірів все-таки за гроші можеш купити, бо вони одну честь мають для себе, а другу для гяврів. За кривду гявра не буде гріха.

Правда, король рішуче заявив, що він свого союзника на поталу ворогові не дасть, але ж бо й сам від того ворога залежний. Головою муру не проб'є. Як турки схочуть, то все-таки поставлять на своїм і не виключене, що цар, коли не доб'ється згоди зі шведами, то заключить мир з турками і приневолить шведського короля якщо не словом, так силою, ба, може й насильством сповнити бажання царське.

Про переговори царя з королем гетьман знає і знатиме, але яка розмова ведеться між Москвою й Царгородом, хіба ж це можна знати?

Толстой старий лис, від нього тайни не добудеш.

Теперішність, значить, сумна, а майбутність непевна. І то не лише для нього, для гетьмана... Що гірше, ніж собою, журився він долею України. Що буде, як його не стане?

В краю один гетьман, на еміграції другий. Стара сумна пісня, якої вже не раз у нас співали після Руїни, з усіх найсумніша.

Хто припинить її?

І гетьман переходив усіх своїх визначних сучасників. Згадував доброго та слабовольного Івана Ілліча і задерикуватого, але недосить рішучого Данила Апостола, характерного та замало політичного Павла Полуботка.

Не доросли до нинішнього важкого моменту. Не доросли. Тут треба б покійного старого Хмеля, Виговського або Дорошенка, з тим досвідом, який вони дорогою ціною набули.

Коли б не полтавський погром, кращого наслідника, як Андрій Войнаровський гетьман навіть не міг би собі бажати. Він, хоч молодий, але бувалий, політично підготовлений і характером певний, що більше, ніж самим собою, дорожив би тим насліддям, яке йому дядько лишив би. Тільки одно. Йому бракує охоти, а може, і снаги борикатися з внутрішнім ворогом, з козацькою каверзою, з зазіханням на владу, з незаспокоєним бажанням наживи.

Тому-то й дивляться на Войнаровського, як на пана, бо він не любить підлабузнюватися старшинам і не хоче здобувати собі мир поміж козацтвом. "Високо голову несе", — балакають про нього.

Остається Орлик.

На нього вся надія. Орлик один може рятувати справу. Найкраще, коли б так залишився й надальше генеральним писарем, а булаву щоб перебрав Войнаровський. Так була б покладена основа дідичної влади, а не припадкового вибору. Бо ніщо не дає такої нагоди до безладдя, сварок і непорозумінь, як вибір гетьмана. І ніколи сусіди мають такої змоги сунути свого носа до нашого проса, як власне тоді. А так без клопоту й

розгардіяшу гетьманська булава переходила б з рук до рук і заздалегідь призначений наслідник учився б від свого попередника нелегкого вміння правити державою.

Це була б найкраща розв'язка цього важливого питання. Але чи Орлик згодиться на неї? Чи аж до тієї межі схоче посунути свій патріотизм і почуття обов'язку?

Гетьман сумнівався, і важке зітхання було висловом його великої турботи.

Він перевертався з боку на бік, місця собі прибрати не міг. То мороз проходив по його виснаженому тілі, то в жар його кидало — стогнав.

Войнаровський будився і навшпиньках підходив до ліжка недужого дядька.

Чура спав на порозі, лікар хропів у кутку.

Перед іконою блимало невгасиме світло.

Крізь шнуркове вікно видно було, як місяць підбивався вгору, обжемчужуючи табор і ввесь широкий, гарний, багатий краєвид.

"Треба вам чого, дядьку?"

"Спасибі тобі. Нічого мені не треба. Тільки спати не можу."

"Прикажете збудити медикуса, щоб дав насонний лік?"

Гетьман заперечив рукою: "Не помагають мені його ліки, синку! На мою недугу, мабуть, уже й ліку нема."

Войнаровський потішив дядька. Казав, що осінь іде, і незабаром скінчаться тії спеки, які навіть здорових людей сильно слаблять.

На ослаблення всю вину спихав, бо лікарі ніякої хвороби в гетьмана не знаходили. Запалив свічку. Одна тінь здовж намету лягла, друга підстрибувала вгору. Заграли мухи.

"А вже вам, дядьку, — питався Войнаровський, — часником від свічок не заносить?"

"Від тих, що Мручко ставить, ні."

І мовчки подивилися на себе. Хвилину не зважувалися балакати про те, що обоє собі гадали. Аж гетьман сказав: "Боюся, що Мручко запізно догадався московські свічки своїми заступити."

"Може, дасть Бог, що ні", — відповів Войнаровський. І знову мовчали хвилину.

"Вістей нових з України нема?" — спитав гетьман.

"Semper idem29", — відповів Войнаровський.

Гетьман очима до ікони побіг. Довго не відривав їх від неї. А потім Войнаровського за руку взяв:

"Синку!"

"Дядьку!"

"Одно прохання маю до тебе."

"Ваше прохання — це наказ для мене."

"Ти знаєш, сина я не мав. Хотів усиновити тебе. І булаву гадав у твої руки зложити. Та чоловік стріляє, а Бог кулі носить. Не знаю, як воно

буде. Найкраще, щоб таки тобі вручили. На це король погоджується. Та не знаю, як Орлик. Схоче він оставатися при тобі писарем, так як при мені був. А без його помочі ти собі ради не даси. Так тоді, я тобі пригадую те, що під Полтавою сказав. Покорися судьбі. Якщо побачиш, що козаки Орлика собі бажають, не переч їм. Хай він булаву бере. Понесе її гідно і добре. Я певний того. А ти останься при ньому. Не кидай діла! Небагато нас. Нікому від діла тепер утікати не вільно. Нікому! Це була б дезерція непростима. Це був би гріх. Чи обіцяєш мені?"

Войнаровський до дядькової руки мовчки припав. Гетьман притягнув його до себе.

Чути було, як прискала в лямпі олива і як цвіркали польові коники за наметом у траві. "Як у нас на Україні", — промовив гетьман і повіками очі накрив. Ніби туди йшов. Аж виснажений і притомлений на її лоні уснув.

Гетьман гаснув, немов каганець без оливи.

Не нарікав на болі, навпаки, казав, що йому багато краще, тільки сил нестає. Кволість і сонливість. Вже й голови від подушки відірвати не може. А діла всякого чекало. Часто кликав Орлика, казав собі прочитувати проект конституції, поправляв, але під час диктату мовк і замикав повіки. Орлик тривожно наслухував, чи гетьман дише, а впевнившись, що він тільки заснув, тихо й обережно, як кіт, виходив із намету.

Бували в гетьмана і хвилини раптового оживлення. Тоді посилав Войнаровського з окремим дорученням до короля, скликував на нараду старшин, диктував листи.

Іноді просив Обидовську подати бандуру. Гладив тоді її, торкав заглухлі струни. Обидовська підпирала його подушками. Сидів, надумувався хвилину, буцім пісні в пам'яті шукав. Відлетіла від нього. Струни пальців не пізнавали, жалібно квилили. Ой на татарських полях,

На козацьких шляхах, Не вовки-сіроманці квилять-проквиляють, Не орли чорнокрильці клекочуть і під небесами літають, То сидить на могилі козак старесенький, Як голубонько сивесенький, У кобзу грає-вигравае, Голосно співає...

Не співав, а гомонів. Ганна на силу здержувала сльози. Кобзо ж моя, дружно вірная, Бандуро моя мальованая. Де ж мені тебе діти? А чи у чистому степу спалити І попілець по вітру пустити? А чи на могилі положити?

"А чи на могилі положити?" — повторив і задумався, ніби звідкілясь відповіді дожидаючи.

"Докінчи за мене, Ганно!" — просив Обидовську, вручаючи їй свій улюблений струмент. Ганна скінчила:

Нехай буйний вітер по степах пролітає, Струни твої зачіпає.

Смутнесенько, жалібнесенько грає-вигравае, То, може, подорожні козаки бігтимуть близенько, Почують, що ти граєш жалібненько, Привернуть до могили.

"Коли б тільки привернули до нашої великої могили, — як відгомін промовив гетьман, — а тоді вже моя хай і забутою стане."

Мовчали, тільки останні звуки проспіваної пісні шелестами шовків шатра чіпалися, ніби вираватися хотіли на волю.

"Дивний сон мав я нині, — почав, відступаючи від речі гетьман. — Наче іду кудись через велике, снігом завіяне поле. Ні людей, ні деревини — біло. Небо від землі відділити важко, зливається водно. Тільки ген, на обрію, щось паленіє. Насилу доволікся я туди і бачу: кущ троянди цвіте й пахне. Задивився я на тую троянду, і нараз зима весною взялася, зацвіло,

заясніло, потепліло, сніги перекинулися травою, зашуміли потоки, солов'ї в батуринських садах затьохкали... В батуринських садах..."

Не докінчив, тільки пильно на Ганну подивився: "А про Мотрю ти нічого не чула?" — спитав нараз.

Ганна заперечила головою.

"Ні, не чула. Нічого нового, ані доброго... Тягне мене туди!" "Куди?"

"А до них. Там мати, Мотря, брати."

"Усіх нас туди тягне, Ганно, та не всім судилося повернутись. Ти ще молода, перед тобою майбутність."

Руку на її голову поклав.

Незчулися, як навколішки перед його постелею стала.

49.

Осіннім вітром від степів повіяло, запах в'ялої трави залітав у гетьманський

намет.

"Душно мені. Впустіть трохи свіжого повітря! Не звідси, — від сходу!"

Мручко підняв шовком підбите полотно й показався табор: вози, коні, люди.

За табором десь далеко шумів Дністер. Висіло осіннє задумане небо, чисте, без однієї хмаринки, тільки птахи по ньому у вирій відлітали довгим сірим шнурком.

Втишилось гамірне літо, золотоволоса осінь стернями мандрувала, шовкову пряжу, срібне павутиння снуючи. Один жмуток із веретена зірвавсь і залетів у намет.

На білу подушку біля білого гетьманового обличчя впав.

Войнаровський хотів його забрати.

"Залиши, хай лежить! — промовив гетьман. — Бог зна, звідкіля прилетіло. Може, й від нас?"

Ганна обтулювала хворого, бо жалувався, що зимно йому. Ніг собі не чує. То знов у жар його кидало, просив, щоб розіпняла сорочку. Лікар з ліком прийшов, налив з плящини на ложку, та гетьман рукою відхилив ложку від себе: "Не треба!"

Орлик до нього приступив. "Прийміть, ваша милосте, поможе", — просив, кланяючись.

"Як умерлому кадило", — відповів гетьман і на устах його появилась гірко-весела усмішка.

Нараз зірвався і сів. "І чого ж ви так принишкли, як черці? Розказуйте щось цікаве. Де Мручко?"

"Я тут", — відповів сотник, стаючи в ногах постелі.

"І ти нині не той став. Чого? Що, зі мною погано? Бачите, птахи теж відлітають, так Бог велів. Не відмінити нам законів природи. Вони

сильніші від нас. І нам би таких законів треба, сильних і невідмінних. Подбайте, щоб вони були."

Голос його дрижав, ломився.

Всі бачили це й хотіли йти. "Може ваша милість заснуть?"

Знову ж ця усмішка на зболілих устах.

"Висплюся ще. Ніч така довга."

Ніхто не зважувався починати балачку, хоч було про що. По таборі і по Бендерах всякі новини ходили. Та невже ж годилося бентежити хворого плітками? А нічого гідного сказати йому не вміли.

"Всі ми, ваша милосте, раді б одної хвилини вертатись, хоч би й пробоєм крізь трупи і кров."

"Знаю це. Та головою муру не переб'єш. Треба на слушний час заждати. Козаки того не вміли. Бурею зривались і шуміли, як буря. А нам не шуму треба, лише діла. Добре підготованого діла."

Сонце скочувалось над обрій. Повними пригорщами червоне золото розкидаючи, на зжаті поля, на буйні баштани, на Дністрові хвилі. Намет немов горів.

Гетьман силкувався повними грудьми вдихнути чисте, запашне повітря.

"Гарно як!" — і очі понад табір пустив, туди, де земля обіймалася з небом. Буцім надивитись не міг.

"Дякую тобі, Боже, що сподобив мене бути видцем тих чудес Твоїх, що перед нами твориш. Дякую Тобі за чари весни і за грозу бурливої ночі, за птахів спів і грохіт грому, за Сейму шум і рев Дніпрових порогів. Все воно гарне — грізне, чи лагідне, достойне шани та любови гідне."

Сонце мерехтливою смугою, як мечем, намет надвоє розрубало. По цей бік недужий, по той бік близькі його.

Ніби з того боку дивились на нього й ніби з тамтого лунав до них незабутий голос його.

"Дякую Тобі, Боже, за охоту до життя і діла. Велике це добро, і Ти найкраще бачиш, що я його у землю не закопав. Не гайнував. І головою й руками трудився, і мислею і мечем. Великого хотів. А що не здійснив свого хотіння, може, це й не моя вина. Всі ми лише люди. Цвіт і комаха, дерево і звір у лісі, такі, як Ти їх сотворив, Боже. А людині дав Ти волю розвиватись. На людині Ти мабуть і завівся. Людині ще багато дечого бракує. Не край же нас за те, лиш поможи нам кращими стати, достойними премудрости Твоєї!"

Замовк і мовчали всі. Молитовною тишиною розмолився намет. Гетьман устами шевелів.

Силкувався, ще хотів щось казати, та не міг, не давало.

Пальцями покривало мняв. Голова хиталася з боку на бік. Тіло вдержати її не

могло.

Ганна й Войнаровський підтримали хворого. Ніби рівновагу зловив:

"Дай нам, Боже, вольними бути!" — останками голосу промовив і горілиць повалився на постелю.

50.

Дня 23 серпня старого стилю сумнопам'ятного Року Божого 1709 тьмаво сонце над Бендерами сходило.

Хоругов біля гетьманового намету не лопотіла з поранковим вітром, як звичайно, тільки зісунувшись по високій щоглі, повисла на подобу крил примученого орла.

І в шведському таборі жовто-блакитні прапори опустилися до половини щоглів.

Барабани чорними прикрито опонами і чорні перев'язки появились на раменах шведських старшин. Заборонено співи й голосні розмови. Циган з ведмедями і танцюристками циганками не допускали близько. Жалоба.

Козацький табір був, як тіло без душі.

Люди ставали гуртами й перешіптувались.

Не можна сказати, щоб смерть гетьмана постигла його несподівано, вона за ним ішла ще з-під Полтави, але людська річ умовляти в себе: ану ж воно якось... Може, ще, може... Козаки привикли до того, що гетьман не раз хворів і виздоровлював, потішали себе, що, може, й тепер покращає. Та ні! Гетьмана не стало...

Табір осиротів. І сирітство це відчував тим більше, що воно його на чужині постигло. Голови нема. Хто ним буде журитися? Хто про нього подбає? Більше ніж двадцять літ гетьман господарив, і ніяк було привикнути, що його нема в живих. Дня 23 серпня сумнопам'ятного 1709 року сонце на бендерських полях світило, та не гріло.

Войнаровський з Ганною Обидовською і Мручком біля покійники залишились. Орлик пішов сповістити короля.

Король мовчки прийняв до відома сумну вістку. "Щиро спочуваю з вами у вашому горі. Маю надію, що наслідник піде слідами свого попередника. Я пана Войнаровського дуже шаную. Прошу передати всім панам старшинам і всьому козацькому війську мій щирий жаль з приводу смерти пана гетьмана."

Орлик подякував, вклонився і пішов.

"Я пана Войнаровського дуже шаную", — гомоніли за ним королівські слова.

Намет обставлено зеленими гильками. Посередині, між восковими свічками, лежав покійний, білий, як ярий віск.

Козацькі жінки приходили з наруччями польового квіття, що його гетьман так дуже любив та плачами сповнили весь намет.

Старшини, в кого був контуш, вдягали, а в кого ні, до Бендер їхав, щоб такий пошити. Пояси на сумний бік зав'язували.

Коло полудня шведський король не приїхав, а пішки з кількома генералами прийшов.

Несміливо й стурбовано приступив до покійника.

Довго стояв і немовби шептав щось своїми відмороженими устами.

Гетьман усміхався до свого вірного союзника.

Не мали жалю до себе. В лиху годину звела їх доля з собою та не осоромили себе. Гідний гідному дотримав слова. Гетьман не відступив короля під Полтавою, король гетьмана не видав у Бендарах.

Втратили бій, та не втратили лицарської чести.

Король прикляк, окрилену голову перед маєстатом смерти схиливши…

Потім кріпко стискав Войнаровського за руку. Обидовській висловив свій жаль, Орлика просив вести дальше канцелярське діло й, кланяючись направо й наліво, подався через яр до свого табору.

Ще вчора було їх двоє, нині він один залишився.

Цього вечора нікого не кликав до себе, нікого не приймав.

Всю ніч не спав. Читав Плутарха і Псалтир.

1Ганнібал перед брамою (лат.)

2Третього не дано (лат.)

Хай живе король Карл! (лат.)

4Вигадує (нім.)

5Залишки, вихоплені після аварії корабля (лат.)

6Теке — монастир

7Домуз — свиня

8Ракія — горілка

9Тахе — літні, легкі шапки

10Софта — учень магометанського богословія

11Тюрбе — гробниця

12Ідіот

13Я людина (лат.)

14Українець (лат.)

Ваша милосте (нім.)

16Як мокрий пудель (нім.)

17Благородні угоди приносять благородних друзів (лат.)

18Манія величі (лат.)

19Цареві пощастило (нім.)

20З любов'ю (італ.)

21 Мій любий друже (нім.)

22Європейський театр (лат.)

23Доброго видужання (нім.)

24Нічого не буває без причини (лат.)

25Маленьке хвилювання (нім.)

26Дрібниця, мої панове, дрібниця (нім.)

27По-перше (лат.)

28По-третє (лат.)

Завжди те саме (лат.)